Галина Пагутяк

Сентиментальні мандрівки Галичиною

Передмова

Світ такий великий, а Всесвіт ще більший. Існує безліч інших світів, але віра у них дається не кожному: буває, дехто навіть народжується з вірою у множинність світів, а комусь вистачить простої істини про тривимірний простір. Ніхто ще не здогадався розділити людей за цією ознакою, а різниця у світосприйманні тих і інших — величезна. Коли знаєш, що можеш загубитися серед світів, стає страшно. Або навпаки — перестаєш боятися. Власне, я не знаю, що відчувають люди, які мешкають у тривимірному світі. Навіть коли вони потрапляють на інший континент, то це їх не змінює. Як не змінюють роки навчання — вони повертаються зі студентської аудиторії такими ж самими, якими прийшли. Ось що може стати мотивом для подорожі — змінити себе не лише ментально, наповнивши мозок яскравими картинками, а й змінити навіть склад крові, вдихнувши іншого повітря, напившись іншої води, скуштувавши іншої їжі. Жодна віртуальна мандрівка не замінить справжньої, не тіште себе ілюзіями. Хтось хоче, аби ми сиділи вдома й не змінювали себе, або подорожували безпечно, комфортно й під наглядом. Це — не подорож. Це — туризм. Треба подорожувати, куди маєш змогу, чи коли щось здригається в тобі від однієї назви міста, ріки чи села. Ану ж між вами існує якийсь глибинний зв’язок? Треба перевірити. Для цього не потрібно багато грошей і часу, зате ти змінюєш себе і приносиш частку себе в інший світ, бо приходиш зі своєю місією — зустрічаючись з людьми, розповідаєш про свій світ, а потім розповідаєш про їхній, коли повертаєшся. Ти не маленька незначна особа: ти — Посланець (Післанець, як кажуть у нас в Галичині). Ти мусиш випромінювати гідність і доброзичливість, як представник свого краю. Люди подумають: "Значить, у нас є щось цікаве й важливе, задля чого варто приїхати". Вони будуть тішитися, дивлячись, як ти фотографуєш стару церкву, й бідкатись, що зараз вона не так гарно виглядає, як на

Великдень. Вони раптом згадають якусь дрібничку і побачать, як спалахнули в тебе очі, бо, можливо, саме цю дрібничку ти забереш з собою на згадку. Від кожної мандрівки ти кладеш у скриньку найяскравіші враження, і саме вони тебе змінюють.

За ті два роки, коли я мандрувала Східною Галичиною, я здобула досвід, яким охоче поділюся.

Самому подорожувати найкраще. Це коли вибираєшся вперше до незнайомого місця. Вдруге можна вже з собою когось взяти. Пам’ятай, з тобою не може трапитись нічого лихого. Це твоя земля, і ти не повинен боятися.

Не варто їхати на свята чи в неділю, щоб не зустрітися з якимись забродами чи п’яницями. Та й транспорт їздить погано. Буденне ж місто чи село — справжнє.

Коли мене бачать з фотоапаратом в руках, я пояснюю, що пишу книжку чи статтю, й люди розуміють, що я працюю. А працююча людина завжди викликає повагу. І не має при собі дурних грошей.

Якщо хочеш злитися з оточенням, вдягайся як місцеві мешканці. Цей дрескод легко перейняти.

Усюди ходи пішки, коли приїдеш. Не шкодуй ніг, не бійся заблукати, бо це ж пригода, та й кожен кілометр додає тобі здоров’я.

Намагайся обійтися сухим пайком, бо в заклади харчування у провінції не ходять поїсти, а випити чи відсвяткувати. Май зі собою стратегічний запас — воду, хліб, шоколад, якщо заблукаєш. "Це тебе не затяжить", — як кажуть у нас в селі.

Сміливо розпитуй про дорогу, кажи правду, посміхайся. Намагайся встигнути на передостанній автобус, бо… я не знаю, як це —

залишитися вночі у незнайомому місті чи селі. Темрява — це вже інша реальність, зовсім інша.

Англійський письменник Лоренс Стерн жив у XVIII ст. Люди тоді теж багато подорожували і писали подорожні нотатки. Але Стерн вперше звернув увагу на речі, які спільні для багатьох світів, і зосередив увагу на почуттях, а не на враженнях. Ось у шинку шпачок в клітці повторює: "Не можу вийти! Не можу вийти!" Навіть коли клітка відчинена, він не виходить. Метафора, гідна Ейнштейна. Але це не лише метафора, це щире співчуття до істоти, яка не може збагнути сенсу слів. Більшість людей так і живуть.

Не можу вийти. Але варто спробувати.

Моє покоління не знало слова "Галичина". Ми казали "Західна Україна". Зрештою, й досі так говоримо, щоб виглядати політкоректно, щоб нас не обізвали западенцями і бандерівцями. Ми борсаємось у купі псевдоісторичного сміття, осліплі від приниження і почуття провини, хоча нікому нічого не винні. Ми не кращі і не гірші. У нас є коріння, яке все ще міцно тримається за цю землю, найбільшим багатством якої є сіль і кров.

Самбір, Бібрка, Броди, Мостиська, Добромиль, Нагуєвичі, Белз, Щирець, Підбуж, Уріж, Судова Вишня, Журавно, Рава-Руська… Ейфелеву вежу і міст закоханих у Венеції завжди знайдеться кому описати, але краще подивитися на ці занепалі й спустошені міста і села Східної Галичини як на своє, рідне, без ностальгії й зневаги…

P. S. Тих, хто шукатиме в моїй книзі об’єкти гламурного туризму, мушу розчарувати. Це лише подорожні нотатки, в яких більше емоцій, ніж інформації. Можливо, комусь не сподобається, як я описала їхню малу батьківщину, але це те, що побачили мої очі й відчуло серце за короткі відвідини. А інформації вдосталь в Інтернеті. У будь-якому разі ви відчуєте, що я не мала наміру зашкодити репутації мешканців тих

місць, попри брак у них патріотизму і елементарного почуття смаку, а часом навіть гідності. Вишиванки і блискучі позолочені дахи церков мене не переконали у протилежному, а ходити зі свічкою й шукати достойних людей, які є всюди в обмеженій кількості, ні, я не ставила перед собою такого завдання.

Однак, мені вдалося зафіксувати ознаки пробудження громадянського суспільства, бо це вимога часу, і нікуди від цього не дінешся.

Довкола Урожа

Не люблю виходити з дому в темряві. Почуваюсь дезорієнтованою і пригніченою. Так трансформувався мій дитячий страх перед темрявою, що огортає село щовечора, і воно зачиняє вікна, замикає двері на засув перед духами і вкрай неохоче впускає навіть сусідів. Я не боюсь більше духів, що приходять в сутінках. Я боюсь розчинитися в темряві. Так було у дитинстві, так воно і зараз. Страх темряви фізичної і духовної заганяє нас в ті місця, які ми вважаємо своєю домівкою, але чи справді вони є домівкою? Може, це лише тимчасовий притулок, і краще бути мандрівником-втікачем? Коли віддаєш себе лісам, горам, рікам повністю, без останку, не має значення, куди ти потрапиш. Звідки ти виходиш — ось що важливо.

Перші мої спогади: я дивлюсь на гори з порогу хати в Урожі й хочу там побувати. Дві гори, Ласки і Мабура — наче незачинена брама, через яку дмуть вітри з заходу. А між ними — річка Бистриця, до якої я почала ходити сама, коли була десь в класі третьому. Кожного дня. Якби не старша сестра Марійка, яка з нашим псом Тарзаном уже давно вешталась лісами і горами, можливо, я б виросла з домашнього курчати на курку. Але сестра виходила на поріг і принюхувалась до вітру. Чи не піти зараз в Горішню Дубину, а може, в Долішню? А може, податися в Багна, де ще збереглись рештки садів, відколи виселили хутір? Або в Площину, де ще можна тоді було стрінути ведмедя? Від сестри я довідалась, що до лісу можна мандрувати без потреби, просто так.

Заблукати в нас важко, рано чи пізно вийдеш на поле, а там зорієнтуєшся.

То були спокійні часи. Правда, іноді засуджені втікали з в’язниці, але ми знали про це. Однак у нашому селі є небагато людей, які ходять до лісу самі, а тим більше дівчатка. Батьки-вчителі пропадали цілими днями в школі й не знали, де ми вештаємося. Бабця теж не знала. Вона й уявити собі не могла, що онуки можуть дертися по хащах, довго блукати і ризикувати життям. А коли дізнались, то уже було пізно — дух свободи міцно облаштувався в наших душах, і жодні заборони не діяли. Крім того, нас гнало з рідної хати почуття образи на дорослих, які не хотіли нас чути, і бажання тиші. Це була інтуїтивна психотерапія, яка приносила тимчасову полегкість.

У дитинстві я поставила перед собою завдання: знайти, де на Мабурі починається Вербовий потік, побачити витік ріки Бистриці, дійти туди, де вона впадає у Тисьменницю, піднятись на гору в Заріччі, де майже завжди світить сонце і росте самотнє дерево. І ось через багато-багато років я це зробила. Думаю, настав час. На все є свій час, коли ми стаємо готові до подорожі. І то були найвеличніші й найшляхетніші мої мандрівки.

Дика груша на сонячній горі

В романі "Урізька ґотика" я описую, як понурого осіннього дня батько з сином копають картоплю на полі за рікою. Земля там кам’яниста, і камінь родиться краще, ніж бульба. Хлопець Орко піднімає голову і дивиться на осяяну сонцем гору, що нависає над Заріччям. Як добре було б перелетіти туди!

У нас теж там був город, і я так само дивилась на гору з самотньою дикою грушею. Жодне інше дерево не втримається на вітрі. Жодне інше дерево не потребує так самотності.

Мої очі завжди обертались до цієї гори. Це не так далеко. Ґрунтова дорога приведе до підніжжя гори, радше це невисоке плато, а звідти можна піднятися стежкою через кущі терну й вийти. Але я берегла цю подорож сама не знаю навіщо. Надто легко туди можна було потрапити. Часом видно було засіяне поле. І не хотілось топтати колосся, а восени, що восени… Той, хто виріс на селі, знає, скільки роботи восени. У снах я бачила на тій горі замок. А потім, прочитавши про те, що митрополит київський і єпископ перемишльський Антоній Винницький мав там садибу у XVII ст., зрозуміла, що сни не лише видають бажане за дійсне, а й зберігають пам’ять про минуле, коли вже й сліду його не залишилось.

Коли моя дочка вже ходила до школи, було їй років десять, пригадую лише день — 24 серпня, День Незалежності, я вирішила відзначити його мандрівкою. Груші вже давно не було. Одного разу я подивилась на гору й побачила світлу велетенську пляму від сонця. Посеред дня сонце зупиняється акурат між Ласками і Мабурою і світить просто на гору. І тоді видно тінь від груші. Було видно.

Ми не переходили міст, а йшли з нашого боку. Колись ріка була чиста. Літні повені злизували весь верболіз, залишаючи його тільки біля Винник, де течія слабшає і русло ширше. Місце, де збираються опирі по ночах. Вдень там можна тільки заблукати. По дорозі я розповідала Ладусі, де стояв млин, у якому мені навіть пощастило побувати, і де саме "оті" Лози, бо тепер у верболіз вбралася ціла ріка, і повеней більше не буває. Русло ріки покремсане й сплюндроване бульдозерами, що беруть гравій, по берегах розсипи сміття, особливо багато пластику. Ті, що самі викидають, ті й нарікають. Ближче до хати ми ходили спостерігати, як заростає кар’єр. То був такий собі загублений світ Конан-Дойля з чистою водою і нетутешніми рослинами. Якось ми випустили туди п’явку, що прозимувала у нас в хаті, вижившиі після кровопускання. Може, вона й досі там живе.

Вода в гірській річці холодна, а в Бистриці повсюди джерела, які забарвлюють пронизливим холодом теплішу течію. Ніколи не вгадаєш, в яку воду вступиш. Втім, здебільшого вода холодна скраю.

Ми почали шукати місток, бо навіть якщо перейдеш на той бік, продиратися доведеться через джунглі — павутина, комахи, сухе гілля. У лозах живуть куріпки, лиси, зайці, це, власне, ціла екосистема, де часом залягають і вовки перед розбійницькими нападами на сільську худобу. Здається, ми знайшли кладку, яка гарно гойдалася і зяяла отворами відірваних дощок. Ніхто такими кладками особливо не переймається, бо вода, якщо хоче, забере й бетон.

Сонечко світило всюди, і, оминувши кілька хат під горою, по м’якій стежці з коров’ячими слідами ми піднялись на гору. Я знайшла струхлявілий пеньок від груші серед зів’ялого картоплиння. Шкода, надто пізно. І сонце не світило на гору, воно повільно огорталось у хмари, шар за шаром небесної вати. Дочка була ще надто мала, щоб зрозуміти, як важливо для мене піднятись саме на цю гору. Зрештою, мене зрозумів би лише той, хто так само дивився на острів світла посеред сутінків важкої безнадійної праці, яка вбиває усі мрії й висушує серце. У кому живе надія на те, що з цього кругообігу природи й підлаштованого під неї життя можна вирватись. У цьому світі у нас немає крил, щоб літати зі швидкістю думки. У цьому світі наші очі недосконалі — вони нас зачаровують ілюзіями. Треба мати несамовите бажання рухатися кудись, куди завгодно, долаючи опір тіла й здорового глузду. Я це робила не раз, щоб розширити межі свідомості.

Вербовий потік

Вперше мені показала Вербовий потік, який тече у каньйоні Мабури, сестра Марійка. Було це весною, десь після Великодня, коли на деревах тільки розвивається листя, а земля всипана квітами. Скільки тисяч років вода пробивалася через каміння, не суцільне, а велике й мале, щоб вирити такі глибокі провалля, не уявляю. Я ніколи не бачила, як потік переповнює дощова вода — там вона завжди тихо жебоніла, стікаючи у

кам’яні ванни чи розтікаючись тонкою плівкою на пласких брилах. Часом дерева падали, утворюючи міст, а інші лише збиралися впасти. Усе було всипане торішнім буковим листям. Той потік нікому не заважає, його неможливо використати, він тече далеко-далеко аж до Винник, а потім зникає.

Саме сестра подала мені ідею знайти джерело, з якого починається потік. Ми відразу почали його шукати. Йшли вгору по руслу, дуже довго, але не знайшли. Упродовж багатьох років я робила спроби дійти до джерела. Одного разу мені навіть здалось, що я знайшла, але то було звичайне джерельце, дуже кволе, і не на вершині гори. Я дозволила себе переконати, що це початок, і була трохи розчарована. І на довгі роки відкинула думку про існування справжнього витоку. Я піднімалась на лисий бік гори, лежала в траві й бачила над собою невелику цятку — там літав орел. Десь в отих хащах, куди ніхто не потикається, бо нема чого, рослинність там квола від холоду, а туристи воліють Сколе чи навіть Говерлу, орел мав гніздо, і то була його територія. Трохи нижче я бачила лігва, де, мабуть, відлежувалися вовки, купи хмизу, що порскали зміями — вкусить, не врятуєшся, бо спускатися дуже довго. Один рік там росли суниці і я ходила по них сама, а потім все заросло.

Знайти витік мені допомогла… історія. Дізнавшись від Фернана Броделя, що "історію можна прочитати з краєвиду", а також кельтське походження деяких топонімів, я дійшла висновку, що пару тисяч років тому Мабура (часом кажуть Магура) була матір’ю-горою, священною горою, де напевно було язичницьке святилище. Гір з такою назвою в Карпатах є кілька. До того ж, внизу є село Підмонастирок, а монастирі намагалися ставити в місцях давніх культів. Тільки монастир не був на вершині гори, а значно нижче.

До речі, верби не ростуть в горах, отже, походження назви можна вивести з латинського "verb", слово. Очевидно, мудрість спливала потоком з гори, і там, де джерело, мусив бути язичницький храм. Про дохристиянські, неписьменні часи у нас ніхто нічого не знає і не бажає знати. Все, що залишилось від тих народів, це назви і краєвид,

пристосований до їхніх потреб. Краєвид ще й формує нашу свідомість. Гірські бойки — це одне, а підгірські — зовсім інше. У кожного власна шкала цінностей. Мій тато був з гірських, а мама — з підгірських. Важко було знайти більш різних людей.

Десь зо три роки тому я приїхала до Урожа, в хату, де вже ніхто не живе, тільки навідуємось час від часу. Була десь середина липня. Город не потребував швидкої допомоги, і коли я їхала автобусом свої 100 км зі Львова, то мене осяяло: "Я мушу знайти початок Вербового потоку". Наступного дня я прихопила з собою фотоапарат, трохи їжі, щоб не охлянути з голоду, а воду можна пити й із Вербового потоку, ніц мені не буде. Ліс вирубали, чималий шмат буків і ялиць. У нас так вирубують всередині, щоб не було видно з дороги, через те в ріці і в криницях дедалі менше води. Натомість поля і луки дичавіють, заростають терном і бур’янами.

Я ледве знайшла потік. Іноді мені здається, що відбувається якесь викривлення простору внаслідок негативної енергетики. Я зійшла вниз і подалася руслом догори. Поки стіни каньйону були високі, йшлося легко, власне, тут з простором було все гаразд, як і тридцять років тому. Він був надійний. Я відчула полегшення, наче повернулась додому і знайшла ключ під порогом.

І так я йшла вгору, перестрибуючи через каміння. Навіть найменший камінь я не могла б підняти. Я йшла й уявляла, як то було дві тисячі років тому, чи навіть три. Деякі камені виглядали як блоки прямокутної форми. Мені здавалось, що я проходжу поміж руїн, спричинених землетрусом. Можливо, й справді тут був землетрус і перемішав усе, присипав землею сліди кладки. Я розмовляла з камінням, просила його щось сказати мені. Власне, там ледь і пробивалося кволе джерело, далі вгорі не було нічого. Тут я вже була. Але схил був пологий, там не могло нічого стояти. Десь пару метрів вище я помітила між торішнім листям вологу стрічку, а далі почалися хащі, і в тих хащах продовжувався струмок. Подекуди мені доводилося повзти навкарачки під поваленими деревами, виходити зі струмка і йти понад краєм. То була єдина

ниточка, яка дозволяла мені повернутися ще сьогодні. Проміжки між деревами заросли ожиною, я була геть обдерта. Потім підвела голову й побачила щось схоже на галявину, на яку світило сонце.

Підійшла і зрозуміла: тільки тут міг починатись Вербовий потік, з цієї чаші, що була спершу озером, потім болітцем, а зараз вся поросла м’ятою з вузькими листочками, такої не буває в долині. А ось і джерельце. Невелике, але здорове й сильне. Озеро на горі, хай його немає вже, але для мене це було найсильніше враження в житті, бо це озеро належало моєму світу. Це неможливо передати словами — повне ототожнення свідомості з краєвидом. Я знаю, що прийду ще туди, чи прилечу. Такі місця називають місцями сили. Але тільки для тих, хто має коріння в цій землі.

Варто було пройти трохи вбік, і я знову побачила каміння, кам’яні блоки. Наче всередині гори якийсь велетень повів плечем — і стіна розвалилась. Та й каменоломню це не нагадувало. Який сенс брати з кілометрової гори каміння, коли в руслі річки його на будь-який смак. За полем на схилі гори, паралельно до Вербового потоку — село Лопушна. Мабуть, там найдовше зберігалась пам’ять про святилище. Дивне таке село. Там нема сільради, нема школи, лише церква. Коли у ній дзвонять, то чути в лісі. Між тим селом і горою існує якийсь містичний зв’язок.

Я повернулась полем, йшла попід ліс, в торбині тримала жмуток м’яти. Того року я збирала м’яту, куди б не поїхала, по дві-три стеблини, сушила на чай. Кожна галузка — то була якась подорож: Скелівка, Добромиль, Уріж, Остропіль…

Коли я повернулась до тихої хати, нагрітої сонцем, то через півгодини почалась найстрашніша гроза, яку я бачила за своє життя. Три години із страшенним гуркотом лились потоки води, електрика зникла аж до ранку. Перун сердився, лютував, погрожував усе спалити. Деколи мені здавалось, що блискавка розколе хату, як горіх. І все це почалось раптово, без жодних прелюдій. Якби я на той час була ще у лісі, чи навіть у дорозі…

До витоків Бистриці

Ця річка була мені сестрою. Я втікала з хати, щоб виплакатись, розвіяти сум, поділитись отим найсокровеннішим: "Коли я виросту, я буду вільна". Я сама обиратиму свій шлях. Думаю, що без Бистриці я б не стала такою, якою є. Вириваючись з гір, річка наче розгублюється від простору, що відкривається перед нею. Вона щороку міняє русло, тобто перекочується у величезному ложі, яке під час повені може заповнити водою цілком. Але вона завжди тектиме на південь. Нещасні річки, з яких поробили стічні канави, вони гниють і деградують. На початку мають трохи волі, бо ще малі, а потім їх заганяють у рови, де немає джерел та струмків, що оздоровлюють воду. Але жодна гірська річка ніколи не стане стічною канавою. Мене теж не заженеш у якесь русло, викопане суспільством чи владою, навіть родиною. Надто багато часу я провела разом з Бистрицею, і вона дала мені найголовніший урок в житті — незалежності.

В дитинстві я навіть не думала, що витік Бистриці так близько. Десь 15 кілометрів, а може, й менше, від Урожа. У нас розповідали, що повінь приносила скрині, цілі хати. Для мене то було наче з іншого світу. Тепер я знаю, що то могло бути з Підбужа, або Залоктя, бо там річка тече повз хати, в тісній ущелині. То вже гори, а Уріж лиш тулиться до гір. Сторожує прохід між горами. Заснували його кельти, оборали двома волами-близнюками межі поселення і запечатали прохід між Мабурою і Ласками руною URUZ, що символізує силу. Силу бика. І водночас це руна Зцілення, що йде від землі. Сторожували лицарі, що прийшли з теперішньої Угорщини, соляний шлях і заодно й військовий. Про те, як я пройшла колись ним, розповім згодом.

Отже, спочатку Підмонастирок, далі Підбуж, тоді дорога розгалужується. Справа — Сторонна, зліва — Опака, а прямо — Залокоть. За Залоктем зліва буде Бистриця, а прямо — Смільна. Бистриця починається в Бистриці. Колись це були Пруси, мешкали там німецькі колоністи. Радянській владі не сподобалася назва, і село назвали Бистрицею. Коли я ще працювала в Дрогобицькому

краєзнавчому музеї, то визбирувала там по крихті інформацію по селах. Дещо лишилось у пам’яті, не надто багато, щоб викликати велику цікавість до історії краю, точніше, я ще не була готова до своїх мандрів. Я воліла створювати світи сама, а сотворене до мене вважала пласким, там не можна було сховатись. Я ще не мала тоді власного дому, тільки маленьку дитину. Так, то було десь восени 1993 року. До мене в Уріж приїхав приятель, з яким ми вже відбули похід по Золочівщині, і я хотіла показати йому рідні місця. То не була сентиментальна подорож, може, ледь-ледь. Ми не мали якоїсь конкретної мети, окрім як іти й куди-небудь прийти і повернутись, коли вже стемніє. О 6-й ранку ми вирушили з хати в Урожі й пішли дорогою до Підмонастирика, маленького села між Мабурою і Ласками, звідки були родом дід Панько з "Доброго заробку" Івана Франка і професор Омелян Пріцак. Ми йшли вздовж річки, потім через міст, й опинились у Підбужі, колишньому повітовому містечку, дійшли до великої мурованої церкви і лікарні, де я колись з’явилась на світ. Повернули дорогою на Опаку, що вільно розляглася в улоговині між горами. Чомусь це село вважається холодним і там найперше випадає сніг. Не знаю яким чином, але пів на одинадцяту ранку ми вже опинились на горі — внизу була Східниця. Я не повірила, бо до Східниці треба з Урожа їхати спершу до Борислава 20 км, а потім десь 10 до Східниці. Ми трохи помилувались урбанізованим пейзажем, де ще збереглись рештки нафтових вишок, і пішли через Старий та Новий Кропивники назад. Я навіть не зазирала в карту — ми робили петлю, яка мала нас привести назад до Урожа. Села ці невеличкі, через Старий Кропивник текла річка Стрий, а на горбку стояла гарна дерев’яна церковця, вже споганена бляхою і олійною фарбою, але тоді був не той розмах, що нині. Принаймні, не було штучних квітів. Під церквою стояв хрест з розп’яттям — справжнім шедевром бойківського різьбярства, до якого так пасувала народна молитва про те, як Господь оре нивку, а Мати Божа йому носить їсти, а ввечері лягає з ним спати. Те, що на небесах, проектується на землю. Я все озиралася й озиралася на той потрісканий почорнілий хрест, і Ісус дивився не на ріку з бурою водою, не на гори, а вниз на дорогу, що обвивала стрічкою пагорби, наче зашморг. Ні машин, ні автобусів ми не бачили. Лише зграйки гусей і схилені постаті на городах, що згрібали

бульбиння й підбирали щось із землі: то крихітний бурячок, то стручок квасолі. На небі було те внутрішнє осіннє сонце, що неяскраво просвічує крізь тонкий шар хмар і примушує світитись листя й траву.

А далі по тій самій дорозі, якою ми так безпечно йшли, був ще тільки обід, після недовгого безхаття почалась Бистриця. Ми спитали якогось чоловіка, де починається ріка, а може, він сам похвалився, я вже й не пам’ятаю. Він сказав, що у нього на городі.

То було потужне джерело, яке з шумом виривалося з-під землі в оточенні лопухів і м’яти, підіймалося водяною шапкою, і вже за кілька десятків метрів текла річка, а не кволий струмок. Щасливий той чоловік… Він трохи обгородив латами джерело, щоб худоба не ступала. Я собі уявила, як взимку довкола намерзає крига, бо цього я вже точно не побачу.

І була ще одна річ, яка мене страшенно потішила. Трохи збоку будували бойківську хату, видовжену, разом зі стайнею, стодолою і призьбою, на якій восени складають кукурудзиння. З дерева, яке біліло в темно-зеленому саду, звісно, на горбку, як будують всі хати біля річок. І то будували не для відпочинку, а для життя. Стільки дерева спалюють, вивозять на продаж, але ніхто не хоче будувати, як раніше. Майстрів уже нема. Ті хати не мають фундаменту, лиш невеликий підмурівок з річкового каміння, але стоять довго і в них не заводиться грибок, і завжди сухо. Дерево дихає. В Карпатах вистачає каменю, але селяни будували з нього тільки огорожі довкола дерев'яних церков, укріплювали стінки криниць і обкладали пивниці, і мостили гарний плаский камінь при вході. Дерев’яна хата живе своїм життям, вона сама знає, що їй потрібно, сама себе лікує. Вона терпляча й лагідна до кожної істоти, що тулиться в ній узимку, навіть до найменшого жучка й гусіні.

Старі дороги

Старі дороги — не менш хвилююча тема, ніж замки чи стародавні могили. Частина їх влилася до нових, бо не знайшлося альтернативи, інші ще існують десь на денці пам’яті, по інших нема й пам’яті, бо минули тисячоліття. Уріж був колись розділений на Уріж Вижній і Уріж Нижній. Межа між ними була у вигляді дороги, що починалася відразу за панським маєтком, і цвинтаря, бо коли осипаються краї узвозу, там трапляються людські кістки. Це все вже забудовано, і господарі, звісно, не зізнаються, що знайшли, копаючи фундамент. Через дорогу від цвинтаря був чумний цвинтар, там століттями нічого не будували, а тепер забудували величезними кам’яницями. З маєтку вела приватна дорога, обсаджена липами, яка вливалась у дорогу, що вела до Нагуєвич, а звідти в Дрогобич. А були ще дороги для піших. Моя мама ходила пішки в Борислав через ліс; я колись пройшла частину цієї дороги, а далі вона розсипалась на інші, хоча, можливо, коли-небудь мені вдасться повторити цей шлях, що веде через Діл. Франко часто згадує Діл, хребет, від якого вздовж річки тягнуться галицькі підгірські села.

Давні люди були мудрішими. Вони не селилися де-небудь і дбали, щоб дороги були безпечні. Щоб вели під лісом, або через ліс, де можна сховатись від розбишак. Дорога до Підбужа із Самбора вела попід ліс, бо там було затишніше й не замітало. Дорога з Урожа на Самбір починалась недалеко від нашої хати, йшла через ріку, потім через гору Обочу. Мій дідо їздив через ту гору й одного разу на коня йому сів Чорний чоловік, і до трьох днів кінь помер. Зараз гора майже заросла терном і пройти через неї дуже важко, хоча ще десять років тому я любила сидіти там і милуватись виглядом на село, особливо, коли цвіли сади. Я часом думаю, що наші сільські люди дуже рідко дивляться на своє село збоку, відсторонено, тому воно й заступило їм цілий світ, який все звужується і звужується, наче шагренева шкіра, хоча будує нові будинки кожен, у кого заведеться якийсь гріш, але вже не існує того гармонійного, добре продуманого співіснування з краєвидом, ніхто не шукає доброго місця, не питається в духів дозволу. Живі села — насправді це вимираючі села, неперспективні, а мертві села — розбудовані. Уріж втратив гармонію ще 1850 року, коли австрійська влада перерізала його навпіл, прорубавши

дорогу в пагорбі нижче справжньої межі, однак міст не стала будувати і підвела дорогу до старого дерев’яного. Взагалі мені здається, що дороги проводили, враховуючи інтереси власників землі, не лише особливості краєвиду, але в цьому випадку йшлося про стратегічну дорогу, і, напевно, за компенсаційні кошти графиня Комарницька, дідичка Урожа, побудувала православну церкву біля тієї дороги, яку видно з вікон нашої хати.

А потім радянська влада наприкінці 60-х вкоротила дорогу і провела її прямо через поле, і поставила бетонний міст, який наполовину зруйнувала повінь 1980 року. Ту дорогу продувають вітри, і коли я стою на автобусній зупинці за мостом, чекаючи автобус Львів—Підбуж, то бачу Браму для солі й вітру. У ній починається незмінна впродовж тисячоліть дорога в гори — торговий і військовий шлях до Перемишля. Вибору тут немає — в гори можна потрапити тільки так.

Ще в Ставищах перед Урожем "ставали". Очевидно, там була митниця і тут домовлялися про переправу товару через ріку з людьми, які допомагали перетягти підводи з дрогобицькою сіллю. Тут течія була повільніша. Уявляю, яка повноводна була тоді Бистриця. Через її химерну вдачу будувати міст не було сенсу, тож переходили вбрід, по тимчасових кладках, але не човнами. Та це було ще бозна-коли.

Я менш-більш знала дорогу до Залоктя, але ніколи не була у Смільній. Це село вважалось дуже консервативним бойківським селом. Там дівчатка виходили заміж після 8 класу і встигали народити по 6–8 дітей. У тих гірських селах неможливо їздити на роботу до міста, і там просто годували худобу, а оскільки кругом ліси й гори з крутими схилами, пасовиськ не вистачає.

Усі ці назви: Бистриця, Смільна, Опака я чула з дитинства, і мені дуже хотілося їх побачити.

Кілька років тому ми з друзями і таксою Бертою доїхали до Підбужа, а звідти вирушили тим давнім шляхом в гори, скільки встигнемо, щоб повернутись назад. Ми швидко дійшли до Залоктя, і я показала хату, де народилась. Вона в центрі села і дивиться вікнами на гору, тепер уже на новий цвинтар. Побачили нову церкву, стара 1799 року згоріла, і пішли далі, в незвідані краї. Мої товаришки, досвідчені туристи, ніяк не могли второпати, чому я не звертаю до лісу, а веду їх рівною прямою дорогою і страшенно тішуся. Падав дощ, не дуже сильний, а ми все йшли через Залокоть, потім через довжелезну Смільну з такими дрібними хатками, що причаїлися під гірським хребтом. Сонце, певно, туди рідко заглядає. Траурна облямівка ялиць тягнулася за хатами, жодної людини на вулиці.

Ми піднімались на один перевал, потім на інший, не пам’ятаю, скільки їх там було, але коли виходиш на черговий перевал, таке відчуття, наче злітаєш в повітря. Смільна — означає, що тут була колись військова залога, у вузькому проході між гір легше зупинити ворога. Напевно, стояли дерев’яні сторожові вежі, і смоляки контролювали кожну купецьку валку, бо ніхто поодинці раніше не їздив цією дорогою. Ще з княжих часів і, певно, аж до XVIII ст.

І дощ все падав, і ось ви вирвались з тісної ущелини і перетнули межу Смільної. Кілька десятків метрів, і почалась Жданівка, яка колись називалась Жданна. Очевидно, там було місце, де можна підкувати коней, поповнити запаси харчів і фуражу. Ми сіли під якоюсь покинутою хатиною, що вся обросла самосієм, на теплу призьбу й вирішили перепочити й перекусити. І хата так радо нас прийняла. Вона була почорніла, але все ще міцна, цілком дерев’яна, нефарбована. Так добре було притулитися спиною до сухих брусів і думати, що то той самий шлях, через який не пустили ні татар, ні турків до Західної Європи, що ним ступали і римські воїни, і кельтські, і фракійські, і що шлях цей створила сама природа, і він існуватиме вічно, ну, майже вічно.

А потім ми піднялись на перевал і побачили дивовижне зелене провалля. Якийсь дідусь сказав, що там внизу — село Недільна, а на ось цій горі — могила вояків УПА, а коли просто йти далі, то буде Тур’є. І

взагалі, зараз має бути автобус Жданівка—Дрогобич, що довезе нас до Урожа. Ми пройшли десь зо 30 кілометрів, і на обличчях Світлани і Наталки читалось німе питання: якого біса ми перлися цією дорогою, якщо є автобус. Ми б побачили цю всю красу раніше і пішли далі — он туди чи туди. А для мене тоді вкрай важливо було пройти цим стародавнім шляхом, відчути його під ногами. І відчути час, як відчувають ті, хто йде пішо довго й терпляче. Не проминаючи нічого, приймаючи всі невигоди і вигоди. Це — особливе відчуття. Йти вперед, покладаючись тільки на власні ноги. І скільки всього при цьому передумаєш, очистиш свою свідомість від дріб’язкового. А люди тобі допоможуть, коли раптом що. Для них ти істота з іншого світу, але не заброда, а подорожній, до якого на рівні генетики закладене відчуття поваги.

По селах

У Івана Франка є такий цикл міні-поем "По селах". Там є і про Уріж: історія жінки-пророчиці, яку розповідають пастухи. Мені неважко уявити собі низьке сіре небо, сутінки, вогонь багаття і примару чорного лісу. Раніше в нас діти пасли кожен свою корову, тепер — череда, де дорослі пасуть по черзі. Корів з кожним роком все менше і менше. Здавати перекупникам молоко невигідно — літр води коштує дорожче. Хто має силу і не має грошей їздить два рази в тиждень до Борислава чи Дрогобича; продають не лише молоко в пластикових пляшках, а й сметану та сир. Їх так багато на ринку, вони зазирають тобі в очі, бо ж треба заробити на дорогу і ще купити щось до хати. Дехто ще не на пенсії і без роботи, живе з городу і корови. Ніхто з Урожа раніше не їздив продавати щось на базар — встидно було, а тепер — що вдієш. Хоч автобуси їздять, не те, що у дев’яності, коли я не могла доїхати зі Львова до Урожа. Тоді мені не було в голові мандрувати, ледве вистачало грошей на електричку до Самбора, а тоді бігом на автобус, напхом напханий "Самбір—Стебник", якого могло й не бути, а наступний через дві години. Тоді я йшла до Ралівки і стояла, намагаючись бодай щось спіймати.

Ці електрички, обшарпані, смердючі, які брали штурмом, і коли я потрапляла туди, то вже не було місця сісти, й доводилося стояти дві години. Я дивилася на людей, часом мене огортало тепле відчуття від їхньої бесіди, часом серце стискала образа, коли поруч різалися в карти студенти, і жоден з них не думав звільнити місце жінці з дитиною. Я їздила отак два роки, коли вчилася в університеті, й ще не знала такого слова "гопники", але знала "рагулі". Часом проходили цигани, просили чи грали на ґітарі й співали. Була одна жінка, повна, старша, яка продавала вафлі, перекладені згущеним молоком, і всі її знали, вона їздила тією електричкою роками. Коли я бачу оті вафельні трикутнички в магазині, згадую її. Одного разу ми сіли в перший вагон з Ладусею, і вона попросила нас припильнувати її торбу, а потім пригостила Ладу вафлями. Вона виглядала доброю жінкою, втомленою життям, ноги в неї опухали, але вона ніколи не нарікала на життя. Я теж належу до людей, які тішаться бодай тим мінімумом, який здобули, бо і його тяжко здобути, особливо, коли чесно.

Ті електрички, автобуси, де люди часом колядували перед Різдвом, навчили мене терпіння й приязні до людей, які ними їздять. Я пам’ятаю, як з Турківщини чи Старосамбірщини у чорні часи їздили худенькі маленькі бойкині, везли до Львова по дві-три ялиночки, випросивши у лісників, щоб купити щось за вторговані гроші на свята. Чи німі з церковними календарями, скромно і чисто вбрані, або продавці морозива, що заробляли копійки на своєму танучому товарі… Наші інтелектуали, письменники ніколи не доторкалися до життя цієї "біомаси", не слухали розмислів простих людей, які наївно, але справедливо судять про нашу реальність. Мене вони сприймали добре, бо я не відгороджувалася від них пихою і завжди підтримувала розмову. Та й чим я краща за них, зрештою…

Ці люди виходили і їхали "на села". Тоді не було мобільних телефонів, автобуси не мали бензину, але бажання повернутися у те єдине місце, де тебе чекають, допомагало перебороти всі незручності дороги. Мене чекали в Урожі мама і донька. Мене могли б чекати у Сторонній, у Підбужі, в Опаці чи Залокті, тих селах, що пов’язані з моєю

родиною. Настав час, коли я вирішила подивитись на ці села, захотіла їх побачити очима мандрівника. Часом мене впізнавали, часом я сама казала, чия я донька, і всі пригадували моїх тата й маму, часом я мовчала, бо ніхто нічого мене не питав. Настав час, коли я почала вишукувати своє коріння. Моє життя було б прожите марно, якби я цього не зробила, не поїхала б туди, гнана дивною ностальгією за тим, без чого люди зазвичай обходяться.

Опака

Опака — за Підбужем, по ліву руку. Назва ця, очевидно, фракійського походження, бо у Болгарії є село з такою самою назвою, теж серед гір. Опака — це ще різновид каменю чи якоїсь породи.

Я все частіше думаю, що наші уявлення про світ, а особливо про минуле, хибні, й абсолютно все потребує перегляду. Дати заснування поселень — просто смішні, бо прив’язані до перших писемних згадок. Усі вони чомусь почали виникати після польської експансії в XIV ст., а що було до того в Червоній Русі? Невже тільки міста, згадані в давньоруських літописах? Хто ж їх тоді годував, звідки брався хліб і до хліба? Ніхто не звертає увагу на таку несправедливість. Археологія — це найпереконливіший доказ існування будь-якого поселення, але вона нині не лише не має жодного фінансування, а й деґрадувала як наука у всесвітньому масштабі, бо використовує застарілі і недосконалі методи дослідження. Поселення починалось, як правило, на горі, а потім розповзалось, розбудовувалось. Горішня Опака, безперечно, старша за Долішню. Як і Уріж Вижній старший за Уріж Нижній. У самому краєвиді можна прочитати, де що було: де святилище, а потім церква, де були вали, де брали воду, пустирі вказують на давно забуті морові цвинтарі. Гірські села тягнуться вздовж річки, по один чи два боки. Опака — таке ж село, як і Залокоть, чи Сторонна, чи Смільна. Я була там всього лиш раз, у 90-ті роки. Тепер там навіть санаторій є з мінеральними водами і форельне господарство. А тоді була невелика туристична база, просто зачинена будівля, на пагорбі над селом. На початку 50-х молодесеньких моїх тата й маму послали викладати в школу до Опаки. У нас вдома є

старі фотографії класу моєї мами — заморені діточки з дорослими очима, чудернацько вбрані в якісь шаровари, завеликі сукеночки. Скільки їх лишилось зараз? Мама дуже мало розповідала про своє життя в Опаці, бо прожили вони там недовго, здається, два роки. Моя сестра Оксана народилась в Опаці, семимісячною, і вижила. То й не дивно, бо життя тоді в Карпатах було суцільним стресом. Все ще продовжувалась партизанська війна, гинули люди. Мисливці за головами скидали на майдані коло церкви тіла повстанців для опізнання, цілі сім'ї йшли в Сибір. Особливо було страшно вночі. Не так, як у 47-у році, але все одно страшно.

Однієї ночі батьки прокинулись від заграви. Горіла старовинна церква XVI ст. в Горішній Опаці. Дуже відома пам'ятка, золотий фонд дерев'яної сакральної архітектури. Церкву підпалив… директор школи, якщо не помиляюсь. Хотів вислужитись перед владою. Мені здається, що в Галичині селяни пережили в 40-50-ті роки такий стрес, що впали на десятиліття в ступор: гірше, ніж було, вже не буде. Я працювала раніше в Дрогобицькому краєзнавчому музеї, і ота церква не була зазначена як спалена, знаходилась у списку існуючих пам'яток. А мама нічого мені не розповідала.

І от ми йдемо по Опаці, вздовж річки широкою улоговиною, і зустрічаємо старшу жінку. Я спитала її, де церква, та, що XVI ст. Жінка з подивом глянула на мене й відповіла: "Згоріла". Так ніби це трапилось зовсім недавно. А в 90-ті роки церкви часто горіли, бо священики хотіли побудувати нові, поки старі стоять, цього не можна було тоді робити так свавільно, як зараз. "Як згоріла?" — "Підпалив хтось", — відповіла жінка. Не буде ж вона розповідати незнайомим людям, хто і чому. Дивна річ, для всіх церква згоріла на початку 50-х, а для мене продовжувала існувати. Побачивши, що ця тема їй неприємна, я сказала, що мої мама з татом колись вчителювали в Опаці, і що я з Урожа. "То вони в мене жили", — раптом зізналась жінка. То була Вольчакова. Мама розповідала, що тоді вони мешкали у Вольчакової на квартирі, і дуже її хвалила. Але жодного разу мама туди не поїхала і не зустрілась з Вольчаковою, хоч що там до Урожа з Опаки. Треба ж було, щоб перша і

єдина людина, з якою я розмовляла в тому селі, виявилась Вольчаковою. Тоді вона була не набагато старша від моєї мами. Пригадую, як мама здивувалась, коли я їй розповіла про цю зустріч, але жодної ностальгії в її голосі я не відчула.

А потім ще була містика. На російському літературному сайті я знайшла одного чоловіка, мемуариста з Росії. Він прочитав якось моє есе про життя села в 40-50-ті роки, й виявилось, що його родина також пов’язана з Опакою. Більше того, він виявився зятем Вольчакової і надіслав мені кілька відсканованих довоєнних світлин.

Мені здається, ніби я виконую потаємні бажання своїх батьків, яких уже давно немає на світі. Не з моєї волі роблю це, а з їхньої. А не просто шукаю сліди. Слідів немає, мені на них не дуже залежить. Ще трохи, і не залишиться свідків, тих, хто пам’ятає моїх маму й тата. В останні роки мама відшукала трьох своїх приятельок. Вони до нас приїжджали в Уріж. А потім раптом усі за рік-два відлетіли у свій вирій, де нема ні смутку, ні печалі.

Залокоть

Мені було дев’ятнадцять років. Я мешкала в Бориславі, працювала на фарфоровому заводі. То був один з найгірших років мого життя, і саме тому, що найгірший, я змогла зробити прорив. Борислав, зрештою, тут ні при чому. Я перебралась туди вже такою — мені було років сімдесят, не менше. І звідти — дивне почуття, яке буває зазвичай у старих — хоч на мить повернутися до того часу, коли тебе тільки любили. У те місце, де гойдалась твоя колиска. У село Залокоть, що в горах. Ми виїхали звідти до Урожа, родинного села моєї мами, коли мені було близько чотирьох років. Я навдивовижу добре пам’ятаю своє життя там. Гору, на яку виходили вікна нашої бойківської хати, хати сусідів, їхні імена, розмови сестер Оксани й Марійки. Я це носила у собі майже шістнадцять років. Ми ніколи не були в Залокті після цього, хоч від Урожа зовсім недалеко. Навіщо? — думали, певно, мої батьки. Вчителі 50-60-х років були приреченими на волоцюжство. Кілька років на одному

місці, і знову їх перекидали в іншу сільську школу, в якусь найману хату. Тому вони й не прив’язувались до тих місць. Але зі мною було не так: я там народилась. Я дивилась із вікна на гору і мені страшенно хотілось туди потрапити, бо мої сестри там уже були. Для них я була всього лиш маленьким рудим звірятком, яке не розуміє людської мови і не має права голосу, хоч, звісно, вони мене не кривдили.

Була весна 1978 року, тиждень після Великодня, у провідну неділю. Я сіла в автобус Борислав—Підбуж, прокинувшись від якогось сну. Туга, неспокій, потреба втекти — це й досі є одним з мотивів моїх мандрівок. Якийсь час після того всі ці почуття стишуються, завмирають. Мабуть, найкраще для мене було завжди перебувати в дорозі й ніколи не мати власного дому.

Мене вразила дорога з Борислава: крута із зеленими проваллями. Тільки їх і пам’ятаю, бо якось відразу після цього опинилась в Залокті. Я вийшла трохи не там і розгубилась. Бо головне для мене було побачити нашу хату. В нас удома було багато світлин із Залоктя, на одній із них була хата. З призьбою і ґанком. Якийсь чоловік жартома обіймав мою маму, а Марійка з Оксаною бігали під вікнами. Дивна така фотографія, випадкова. Мене там немає.

Я блукала по Залокті, тобто йшла єдиною дорогою, що тягнулась знизу вгору, і тут мене зупинив якийсь хлопець. Не знаю, звідки він мене знав, тобто де бачив раніше. То був брат Слави Олексин, Марійчиної приятельки, яка приїжджала до нас в Уріж, Мирослав. Він пообіцяв мені показати нашу хату. Я сама її побачила. "То не та", — похитав він головою і показав на сусідню. Зрештою, то він помилився. Хата не змінилась. Ті самі призьба, стіни, викладені з колод, проміжки між колодами побілені. І старий сад.

Мені часто сниться ця хата, що вона знову належить нам, але крім кухні й кімнати там є ще одна кімната, потаємна. Мирослав навіть запропонував мені зайти до господарів, але я розуміла, що не варто цього робити. Нехай мої речі: гасова лампа, скло якої чистили щовечора

газетою, блакитне ліжечко-колиска, етажерка з книжками і великим зеленим жуком, залишаються там. І коробка з ялинковими іграшками, і велика побілена піч, на яку мене не пускали.

Але я згадала двох самотніх жінок, які жили навпроти і часто кликали нас, дітей, до себе і пригощали сиром зі сметаною. Одна вже померла. А друга посадила за стіл. У мене було відчуття, що вона не приймає мене, дорослу, відчуває якусь незручність. Зрештою, що я знала про неї…

Я відкараскалась від Мирослава і пішла на гору. Якби я мешкала досі в цій хаті, то бачила би з вікна новий цвинтар на горі, а не жовту дорогу, що розтинала схил і вела до темного ялинового лісу.

Була ще одна мандрівка, багато років по тому. Першого разу я була дещо розчарована, картина трохи стерлась, бо я сама не знала, що хотіла побачити. Тому минали роки, і я дедалі більше дізнавалась про Залокоть те, що замовчували батьки. Власне, вже після смерті тата, у 90-х, мама почала мені дещо розказувати, маленькими порціями, але досить, щоб відчути ту моторошну атмосферу Галичини початку 50-х років.

На хвилястому плато, що провадить від Підбужа до Залоктя, була колись хресна дорога — дерев’яні хрести, що символізували стації — зупинки по дорозі на Голгофу. Комуністи її знищили, бо дорога йшла паралельно до автошляху і на тлі неба хрести вирізнялись дуже чітко. Повстанці, вбивства, терор. Залокоть тероризував якийсь майор-псих. Він міг спинити на дорозі будь-кого, встромити йому дуло пістолета в рот і насолоджуватись страхом жертви. Потім його таки вбили. Але що особливо моторошно, це те, що той садист був родом з Нагуєвич. І зять Вольчакової мав його фото і надіслав мені імейлом. Вродливий молодий чоловік арійської зовнішності, схожий на есесівця. На жаль, той, хто мені надіслав це фото, не сказав, звідки воно в нього і яке прізвище того нелюда. Може, він сам був колишнім каґебістом.

Тоді ж і прибрали всі надгробні пам’ятники коло церкви, де зазвичай ховали священиків. А то були не просто священики, а родина матері Івана Франка.

У мене є ще один спогад з дитинства. Сестри мене кидають і біжать дивитися на літак (вертоліт), який десь там сів на полі. Я біжу за ними, але кладка така висока й гойдається, що я боюся перейти.

Потім сестри розповідали мені, що якийсь чоловік дав пілотам 2 карбованці і вони його покатали на літаку. Про це в мене є оповідання "Уже так більше не буде".

…Липень, сонечко. Ми з моєю дочкою приїхали до Залоктя і стоїмо перед нашою хатою. Вона вся у квітах, колоди і призьба пофарбовані жовтою фарбою, але все таке саме. Я зайшла за хвіртку і дочка мене сфотографувала. Тепер у мене є фотографія нашої хати, на якій є я. Того дня ми сфотографували і церкву 1799 року, яка невдовзі згоріла. Вона вийшла дуже гарно, осяяна сонцем, і я дала сестрам по світлині, вставивши у рамку, і собі залишила. Може, це не зовсім правильний ракурс, але у цій світлині є щось надзвичайно тепле й зворушливе.

За церквою — зарослий старий цвинтар. Коротконогий Спаситель, схожий на спрацьованого жилавого бойка, на надгробках з пісковика — зарості малини й оману. Довга трава стелиться по побитих надгробках, далі взагалі неможливо пройти, пагорб заступає, як стіна.

А трохи далі — старенька школа, де мої мама з татом викладали. Тато був директором. Їх примусили вступити в партію під час похорону Сталіна. На жалобному мітингу мою вагітну маму душив істеричний сміх. Ще у школі однокласник написав на дошці "Сталін — кат українського народу". Вона це бачила, і хоч відразу довелось стерти, цей напис залишився у її пам’яті. А тепер і в моїй. Це дуже важливо — забрати з собою крихти минулого, які здатні, можливо, когось нагодувати.

Підбуж

Коли минуле накладається на сучасне, виникає якесь почуття нереальності, відсторонення. Одна річ, коли ти приїжджаєш вперше у це місце й ходиш навпомацки та наосліп, шукаючи пригоди і яскравих вражень, і зовсім інша — шукати себе у знайомому місці, яке за десятиліття змінилось.

Якби не було певних історичних змін, Підбуж залишався б ще довго таким, як у дитинстві. Запах свіжого хліба на автобусній зупинці. Поряд — книгарня в якомусь дивному дерев’яному приміщенні, справжньому кривому будиночку, де колись торгували євреї. Ніде більше не бачила такої романтичної книгарні, де в закутках дрімали стосики книжок, видані десять-двадцять років тому, але в мене ніколи не було грошей. Отуди б я хотіла повернутись. Дорога до Підбужа з Урожа коштувала 10 копійок. Поліклініка й лікарня, куди, власне, люди і їздили, висиджуючи довжелезні черги до стоматолога. Я в 10-му класі їздила два тижні лікувати один зуб, який так і не вилікували. Лікарка була грубою зі мною, бо втомилась, і зігнати злість на дівчинці було найлегше.

Їдальня в гарному польському будинку, яка мала добру репутацію на тлі всього цього радянського "общєпіту", малою мене туди приводила мама. А ще — перукарня, де мене підстригли останній раз в житті. Мене стригли, як овечку, до 9 класу, щоб потемніло моє вогненно-руде волосся, і от я нарешті виявила прямий спротив. Сказала мамі, що більше не хочу підстригатись. Перукарня та була не в самому центрі, а на довгій вулиці, що виводила з Підбужа. Там поруч була ще лазня, дивовижа в наших краях, тобто по селах, комунальна, ясна річ. У Підбужі, що був спершу повітовим містечком, а потім трохи райцентром, була міська інфраструктура. Не було, правда, ринку, музичної і спортивної шкіл. У районному центрі був, звісно, суд. І в повітовому містечку також.

Культурно-історичний ландшафт я вже навчилась читати, навіть якщо від архітектури й планування нічого не залишилось. Ось парк

посеред Підбужа. Там колись, очевидно, був ринок з ратушею у центрі. І довкола найгарніші будинки. У сецесійній віллі повітового судді зараз дитячий садок, а далі, коли йти дорогою між дорогами на Сторонну і Залокоть, — двоповерхові дерев’яні будинки, зведені у першій чверті ХХ ст., де мешкали лісничі, лікарі й адвокати. Тепер там мешкають зовсім інші люди з їхніми бідняцькими уявленнями про красу всередині і довкола житла, і з якимось прихованим докором сумління, що виявляється в агресії до чужинців. Навіть коли я назвала себе, вони не хотіли нічого розповідати про те, яким робом оселились саме тут, а не у якійсь власноруч збудованій хатині. Відчуваю, що час уже перейти до цієї єдиної наразі справжньої мандрівки до Підбужа, яка відбулась улітку 2013 року, досить спонтанно. Я була в Урожі і раптом зрозуміла: час.

…Та сама будка — де кінцева зупинка автобусів з Борислава і Львова. Справа — незабудоване місце, прогалина, яка існувала завжди. Не знаю, що там не так, але це якась низина, всіяна камінням і поросла бур’яном, наче латка на менш-більш пристойному вбранні чи лишай на тілі. Як і сто років тому — контраст між убогістю і претензією на розкіш. Те саме — всюди, але ж я не за тим приїхала, звісно, що ні. Я вже вдосталь намандрувалася по здеґрадованих галицьких містечках, де на всю людність один-двоє людей, які розуміють, що відбувається, але не можуть нічого змінити, бо місцеве самоврядування, що існувало навіть у непрості часи феодалізму, давно померло. Єдине, що ще об’єднує теперішню громаду, це побудова другої чи третьої церкви. Не тому, що вона доконечно потрібна, просто — це те, чого ніхто інший за них не зробить, місце, куди можна влити колективну енергію. Не в будову доріг, не в захист лісів та річок, які давно відчужені від людей. Але Бог там не присутній, в тих нових церквах, це очевидно. Там нема справжньої молитви, як і мудрих пастирів. Новітній скромний святий Франциск не отримає парафії. Підбужем, як і багатьма містечками України, керує Сім’я. Це — модель тієї влади, яка зараз в державі. Зміниться щось у Підбужі, зміниться і в Києві. Але не навпаки, бо це неприродно.

Перше, що я зробила, приїхавши до Підбужа, — піднялась на гору до польського цвинтаря, понівеченого за совітів. Мене завжди дивувало, чому понівеченого, а не зачищеного до останнього надгробка. Цвинтар було видно з вікна приймальні поліклініки — розбиті склепи, похилені хрести і терня. Ясна річ, за радянських часів ніхто не наважився б щось відновити, та й хто? Дорога підбузьких поляків пролягла як не до Польщі, то в Сибір, а решта закопані як-небудь і де-небудь, а ті, хто мешкає зараз в їхніх будинках, досі вразливі до будь-яких натяків про справжніх господарів, всіляко приховують правду. Але є польський сайт, присвячений Підбужу, якого вже не існує. Вчора я сиділа, переглядаючи старі світлини 20-30-х років, і мене не полишало відчуття нереальності того, що я роблю. Підбуж раптом почав віддалятись від мене з космічною швидкістю. Імена нічого не говорили і все це нагадувало жменю скалок розбитої скляної посудини: не збереш докупи, лиш покривавиш руки. Те саме невдоволення я відчувала, читаючи написи на надгробках. Цвинтар щойно відновили поляки. Двадцять два роки після зняття табу на історичну правду, але ніхто з місцевих навіть не подумав бодай трохи прибрати цвинтар, хіба що розкопував могили, шукаючи золото. І так всюди. Поляки приїжджають з Польщі і відновлюють цвинтарі, євреї приїжджають з Ізраїлю. Вони все зроблять, крім одного — не витягнуть надгробки з фундаментів будинків місцевих мешканців і не виймуть їх з-під асфальту. Але й вцілілі надгробки — зі зламаними хрестами, відбитими головами ангелів і святих. Коли я це бачу, то хочу, щоб нащадки похованих повернули собі захоплені будинки і землі чи отримали бодай компенсацію. Щоб вони так само за безцінь розпродували меблі й кухонне начиння і дивились, як заселяють їхні житла колишні господарі. Бо селили туди не тих, хто мав де жити, а тих, кого послала партія і хто мав заслуги перед режимом. Навіть покірне схиляння перед режимом — це колабораціонізм. Але це ще було не все, що я відчула того дня в Підбужі, зазираючи в шурфи історії. Весь Підбуж пронизаний тими шурфами. Я стояла на горі, на цвинтарі, земля була мокра, трави довкола не скошені. Нова металева огорожа, поставлена поляками, чи довго вона встоїть? У кожному селі є тепер темна місцина, де приймають крадений метал, і всі мовчать, сподіваючись, що Господь покарає злодіїв і тих, хто в них купує. Хоча людський суд був би

ефективніший. Мені здається, що потреба в справедливості зараз у цьому лицемірному світі найважливіша. Глобальна. На тлі есхатологічного мислення. Колись у цих горах видобували, виплавляли і кували залізо, зараз його крадуть. Крадіжки почалися ще за совітів, спершу крали в колгоспах, несли з заводів, обраховували в крамницях. Коли все розвалилось, почали обкрадати один одного. Відбувся справжній тектонічний зсув моралі, який не дав змогу розвинутися місцевому самоврядуванню.

Прямо піді мною — ще за Польщі побудований двоповерховий будинок — останній притулок тих мешканців будинку перестарілих, які вже не можуть ходити чи опинились у сутінках свідомості. При брамі завжди хтось стоїть, не впускає і не випускає. Через дорогу — колишній будинок ветеранів, тепер інтернат для самотніх. Гарний дім, схожий більше на палац. Я була там у 1988 році, коли писала свій роман "Гірчичне зерно". Мені дуже сподобався директор, який спокійно дозволив мені подивитись усе, поговорити з людьми. Чомусь він вирішив, що мені цікаво буде поговорити з людьми, від яких відмовились діти. Я тоді була ще відважна, погодилась подивитися в очі підопічним, як їх називали. Я тоді ще не знала про чорну прірву несправедливості й безнадії, що згодом мені доведеться стояти над нею, бути прикутою до її краю, і хтозна, можливо, ланцюги колись проржавіють і я стану здобиччю тієї самої прірви. У такі хвилини я мимоволі думаю, що життя у людини занадто довге.

Дев’яносторічна жінка з Полтавщини, пряма, висока, з ясними очима, розповіла мені, як колись порятувала дитинку-сироту, яка живцем гнила в сповитку. Тіло її вкривали хробаки, і ніхто не знав, що робити. Тоді ця жінка, яка сама не мала дітей, замісила тісто і загорнула в нього немовля, і так врятувала його, і виростила, і вивчила… І ось вона тут.

А ще була одна, Марія Титівна, огрядна, зі слідами колишньої вроди, яка годувала пташок влітку і взимку, ділилась з ними хлібом. Її за те сварили, а вона м’яко опиралась. Казала, що бабуня їй заповідала:

"Годуй птичок!" Тепер для неї це був єдиний простір свободи — годувати пташок своїм сирітським хлібом. У кімнаті на двох ще була Мотя. Вона вже цілком занурилась у свій світ, і з рота у неї стікала цівка слини.

Надворі я зустріла Катю, їй було десь років сорок. У нормальній країні вона б могла працювати і жити як усі. Катя спитала мене, чи я маю листівки. Вона з них вирізала аплікації.

Я приїхала через кілька днів, після першого дня народження своєї дочки, привезла шматок торту, цукерки, листівки, дві книжки для жінки з Одеси, яка дуже любила читати. Привезла, і більше не поверталась туди. Потрібно було зупинитись. Це важко пояснити тим, хто ніколи не бував у таких місцях. А це було одне з найкращих. Ага, коли я туди приїхала наступного разу, Марія Титівна сказала: "Забрали нашу Мотю. Ми вже ходили її провідувати". — "Куди забрали?" — не зрозуміла я. "Через дорогу, де лежачі".

Траєкторія нашої Фортуни нагадує трикутник. Довгий шлях знизу вгору, а потім, на старість, повільне скочування вниз. На якомусь відтинку можна пережити власну громадянську смерть: тебе вже ніхто не пам’ятає, ні по-доброму, ні по-злому. І рідним боляче ще більше. Суспільство, яке байдуже до смерті, приречене. Суспільство, в якому не вміють шанувати померлих, слабких, недужих, — викорінюється. Цим думкам я завдячую Сімоні Вайль, французькому філософу, яка під час Другої світової війни не могла їсти, бо голодували інші, й померла від виснаження.

Те, що відбувалось у Підбужі з червня 1939-го і, власне, до кінця 50-х, виліпило з тих, хто вижив, дві категорії — фаталістів і колабораціоністів. Фаталісти продовжували війну і всі загинули, колабораціоністи навчились пристосовуватись до будь-якого режиму, щоб врешті зануритись у соціальну апатію і моральний розпад. Сплески пасіонарності, що почали з’являтися в 90-х, були поверхові й нетривкі. У 90-ті знищили пекарню, розікрали МТС, закрили пилораму і почали

будувати велетенські хати, прикрашати церкву, будувати каплички і відкривати крамнички з неякісними товарами. І на цьому час зупинився. Правда, є два заводики мінеральної води, але вони збудовані не місцевими. Усі, хто міг, виїхали на заробітки. Матриця Підбужа накладається на будь-яке село чи містечко Галичини і всієї України. У своїх подорожах я бачу її контури і не раз питаю себе: невже не можна створити на цій землі щось справді корисне для людей, а обов’язково шкідливе й збочене, що руйнує культурно-історичний ландшафт? Треба прислухатись до землі і людей, які ще щось пам’ятають.

Я бачила різні споруди, важкі, замшілі, добудовані й пристосовані. Іноді я волію блукати сама, щоб відчути вплив місця. Зі мною вже не хотіли розмовляти біля будинків колишніх лісників, лікарів та адвокатів. Я відчувала не те, що неприязнь від людей, яких зустрічала. У мене навіть склалося враження, що їм є що приховувати. Поліетнічний Підбуж розпався у 39-році, я це знаю. Як і всюди, хтось виказував євреїв та поляків, а хтось допомагав їм втекти і сховатись. Але найбільшої травми завдали фальшиві бандерівці й ті, хто з ними потай співпрацював, зачаївши образу на сусідів. Так загинув мій дядько Йосип Басараб, якого примусили вночі беззбройного охороняти колгосп, хоча начальство знало про напад. Йому було всього двадцять шість років. Бабця прожила дев’яносто п’ять років і кожного дня опівдні починала плакати. Вона носила на грудях фотографію свого первістка, єдину, яка була. Увесь цей клубок не розплутати довіку, і це найгірше, що було в історії Галичини, — компрометація визвольного руху. Бо свідки не завжди говорять правду.

Моя мама щодня ходила попід Дебер до школи в Підбуж і бачила засідки повстанців. Ніхто ніколи не зачепив її, а вона вдавала, ніби не помічає.

Я зійшла з горбка і опинилась у парку з братською могилою і прізвищами радянських солдатів, що загинули в Підбужі від рук, очевидно, повстанців. Цей пам’ятник поставили після 1953 року, коли знищили великий підбузький цвинтар, що був просто через дорогу.

Спершу я шукала колишню тюрму. Власне, я здогадалась, де вона. Може, не все там було тюрмою, були ще склади. Усе загороджено, і щоб потрапити до головного входу, треба було перейти через подвір’я. Я зупинила старшу пані, що поверталася з крамниці, і вона, поговоривши зі мною, пригадала моїх маму й тата. Провела мене через подвір’я. Зайти у ту криваво-червоного кольору споруду не можна було. Хтось її вже приватизував. Пані Марія відповідала дуже ухильно й обережно, але вона була наразі єдиною, хто погодився зі мною розмовляти. Вона показала мені яму, поросту бур’яном, де був тартак, що працював на воді, коли ще не було електрики. Тоді я спитала, де ж були український і єврейський цвинтарі.

— Та колись усіх разом ховали на одному цвинтарі. Ось тут, — і показала на височезний паркан, де були всілякі склади. — Єврейський, український і католицький, і ще австрійські вояки з Першої світової війни. У 1953 році цвинтар знесли. Перенесли хіба радянських солдатів у парк, а всіх решта повикидали, правда, повиймали золоті зуби.

Охоронець нас не пустив за ворота, та й на що там було дивитись? Кусень незабудованого пустиря потопав у будяках і кропиві. Я думаю, що ті люди стільки вже пережили, що не мали сили боронити могили предків. Я пам'ятаю, як мені розповідали, що у Рудках на місці масових розстрілів євреїв місцеві десятиліттями рили землю, шукаючи золоті коронки і перстеники. А пам’ятник полеглим нехай ставлять євреї.

Я попрощалась з тією доброю жінкою, яка навіть запросила мене в гості, і сіла в парку, щоб отямитись від почутого. Нема в Підбужі навіть хреста для тих, хто визволяв Україну і хто був просто жертвою кривавої світової бійні. Церква — московського патріархату. Підбуж і Сторону в нас називають комуністичними. Тут ніколи не було культурного життя після війни, школа має погану репутацію, хоч там, коли ще вчилася моя сестра Марійка в 9-му і 10-му класі, давали добрі знання і про репетиторів навіть не чули. Це лише моє припущення, але ті села, які найбільше зачепив повстанський рух, згодом прославились підтримкою окупаційної радянської влади. Зворотня реакція.

Повертаючись з грибів, мене помітила з машини моя троюрідна сестра Марійка. Вона жила в новому комунальному будинку біля зупинки. Донька татового брата Івана. Ще недавно ми їхали з нею в автобусі й вона розповідала, що одружує сина. Власне, з ним вони повертались зі Сторони, трохи назбиравши грибів. Ми пили каву в неї вдома і я розповіла про те, що дізналась щойно. Не знаю, але непривітний охоронець, що боявся мати клопіт з начальством через якісь старі вантажівки, продовжував уособлювати для мене Підбуж. Сестра розповіла, що молодший син з чоловіком працюють в Москві, сестра-близнючка Люба, майор-бухгалтер, перебралась з Єкатеринбурга до Нижнього Новгорода, точніше в найбрудніше місто Росії Дзержинськ, де після розлучення винаймає однокімнатну квартиру. Сина одружила в Москві, донька виходить заміж теж в Росії. А Марійка збирається до сестри шукати там роботу і для себе. Я нічого не коментувала. Сидіти отак, склавши руки, в Підбужі, де не світить робота за фахом, весь час на очах у заможної великої родини, мабуть, соромно. Але ще більший сором втрачати себе в безкінечній гонитві за грошима, відчуваючи при цьому тугу за самим собою. Українці зараз як перелітні птахи: повернуться з вирію і знову летять, бо вже не можуть по-іншому.

Мені вже час був вертатись і я пішла ще подивитися на лікарню, хоч була там не раз. Усе, як і п’ять, двадцять років тому. Та сама жовтувата бруднувата барва корпусів, і на розі — реконструкція колишнього приміщення для церковного хору під церкву. Там, на зупинці, я зустріла колишнього сусіда і свого товариша дитинства Грицька Волощука, і ми, чекаючи на автобус, поговорили вперше, відколи стали дорослі. У відбудові церкви Грицько брав, очевидно, активну участь. Сума, яку він назвав, мені не вкладалась до голови. Коли отак зустрічаєш земляків, вони починають переконувати, як тебе всі люблять і як тобою пишаються, хоча й не читали твоїх книжок. Як правило, на всі пропозиції приїхати в гості я відповідаю, що згодна зустрітись публічно, в школі чи в клубі, але не приватно. Бо я дуже не люблю ходити по гостях. Втім, Гриць справив на мене якнайкраще враження. Він завжди був добрим хлопцем і вірним товаришем, і, можливо, я й справді колись приїду. Я знала, що в Гриця п’ятеро дітей, і почала розпитувати за них. І тут він

сказав мені те, що викликало у мене велику повагу до цього вже зрілого спрацьованого чоловіка. Він говорив не про хати, які будує, чим так люблять у нас хвалитися. Він сказав: "Мої всі діти з відзнакою позакінчували інститути, і ні за кого я не платив ні копійки. Вони так виховані в мене". Він сказав це наче проголосив моральне кредо. Якщо в Підбужі є такі люди, то не все втрачено. Той Гриць, певно, ніколи не їздив на заробітки, не відпочивав, але завжди знаходив час провідати батьків в Урожі і намагався жити чесно там, де жити чесно неможливо. Зараз він їхав до хворого батька, і в Урожі він пішов просто до своєї хати, а я звернула до своєї.

Хтось, можливо, чекав від мене інших записів: якусь менш-більш історію Підбужа, що могла би привабити туристів. Розповісти про Йозефа Дітля, ректора Яґеллонського університету, якому поставили цього року меморіальну дошку, підозрюю, з ініціативи та коштом поляків, про храми Підбужа, його герб — гроно винограду, хоч у наших краях виноград кислий і несмачний, але все це можна знайти в різних джерелах, та й не для цього я приїхала до Підбужа. Не варто покладатись на розповіді: важливі люди, які їх розповідають або не хочуть розповідати. Моя поява в отих містечках і селах — стрес для мешканців, і тому я волію бути непомітною, втім, це все одно не виходить. І я розумію, що найголовнішого, як казав Екзюпері, очима не побачиш.

Стороння

Я могла знати ці гори, як свої п’ять пальців, якби тут народилась. Якби мій тато знайшов тут собі роботу і не перебрався після Залоктя до Урожа. Можливо, він би був щасливіший коло своєї матері Насті, такої справжньої бойкині, яка зі взуття визнавала тільки чоботи. Коли тато помирав, вона їхала на базар до Дрогобича і купувала йому полуниці, бо в Сторонній клімат не дуже надається до таких делікатних ягід, це вже гори. Якби…

Мене рідко возили до Сторонної (тепер кажуть Сторона, але давніша назва Сторонна, по аналогії до Жданна). Двічі. Мама не пускала мене. Сестри ще часом їздили і приятелювали зі своїми братами й сестрами. Мама не любила Сторонної, хоча коріння мого прадіда по материній лінії Івана Петрущака — з цього села. Урізька бабця розповідала, що Петрущаки були такі багаті, що мастили маслом сир замість хліба. Сторонна спливала молоком, а в Урожі нам доводилось його купувати, і сир зі сметаною вважався ласощами. У Сторонній весільною стравою була мачінка — сир зі сметаною і зеленою цибулею. А ще Сторонна славна грибами, але треба знати місця. На якесь свято, можливо, на Трійцю, я вже не пам’ятаю, на обідрані від кори тоненькі гілочки у формі вил настромлювалися ягоди чорниці і суниці. Ніколи не чула, щоб десь ще був подібний звичай. Якби я народилася в Сторонній, я б вибігала з хати і зразу піднімалась по схилу гори, я б дивилась, як сохне роса на сонці, вмивалась у річці Сторонці, пасла б корови, а взимку на санках спускалася б у діл.

Сторонна — це місце, куди завжди повертаються, бодай на старість, бодай на цвинтар. В Урожі натомість — лише легкий наліт ностальгії, бо Уріж на перехресті вітрів і шляхів, а Сторонна — законсервований союз родів, плем’я, яке прийшло колись у V ст. зі Фракії й тримається купи, заволодівши цими розкішними пасовиськами і лісами. Це — головне багатство села, дароване, ні, колись завойоване, осторонь від торгових та військових шляхів, осторонь від будь-якої влади, цілісне і самодостатнє.

Від Сторонної мене відштовхнув похорон мого діда, куди мама вирішила мене привезти з ночівлею. Було мені тоді тринадцять років. Діда Семена я бачила лише раз в житті, тому не могла за ним журитись. Він помер десь між Різдвом і Йорданом. Було дуже зимно. Мама забрала мене зі школи, привезла в Сторонну до татової сестри, стриянки Ганни, в якої було аж восьмеро дітей, а з дідом і бабою жив стрик Іван, в якого було п’ять дітей. До вечора мене мої брати і сестри тягали по гірських схилах, показували село, а потім мама відчитала мене за негідну поведінку, наче я була винна в тому, що не плачу за дідом. А ввечері

забрала мене на парастас. Дідова й бабина хата була старезна, правдива бойківська — з величезною піччю і маленькими віконцями, під самою горою. Там набилось повно людей. Я не вміла ні молитись, ні хреститись, тато був атеїстом, і вперше побачила зблизька священика. Раніше похорони були багатолюдні, люди чували коло небіжчика дві ночі. Поминки справляли як на весілля: з холодцем, голубцями, правда, тривали вони недовго. Я стояла в тисняві, слухала спів священика, що переривався голосінням, і щось зі мною почало робитись дивне, я наче впала в транс і почала схлипувати, а далі ревіти. Не знаю, чому. Нічого подібного не було в мене ні перед тим, ні потім. Мама заспокоювала мене, всі звернули на мене увагу, а дехто схвально говорив: "Як вона жалує за дідом!" А я ще більше билась в істериці, відпихала маму від себе, мені хотілось крикнути, що я не за дідом плачу, просто мені страшно в цій чорній від незнайомих людей хаті, які виконують незрозумілий ритуал. Якби мені хтось пояснив, як все має відбуватися, я б так не відреаґувала. Я була чужинкою в незнайомій країні, заручницею племені, яке не дозволяло мені вийти за межі, окреслені правилами.

Мене вивели звідти, витерли зашмарканого носа, надворі було вже геть темно, і через якийсь час я вже сиділа на печі в стриянки, цілком спокійна. І на похороні навіть несла вінок з якоюсь дівчинкою.

Після того я не була в Сторонній. Родичі помирали — бабця, стрики і стриянки, але я була далеко, то в Києві, то у Львові, то з малою дитиною на руках. Правду кажучи, кожен рік додавав мені докорів сумління, я боялась їхати в Сторонну, бо не приїздила раніше. Часом я бачила своїх троюрідних сестер і братів, вони мене запрошували. З Урожа туди їхати через Підбуж десь півгодини, але Уріж за мене хапався, не пускав — не так роботою, яку треба було зробити за два-три дні приїзду зі Львова, а наче вмовляв: "Ну, звалишся ти в обійми родичів, як ти їм поясниш, чому ніколи не приїжджала?" А ще я дуже не люблю ходити в гості, бо не можу піти звідти, коли мені заманеться. Я хотіла відчути Сторонну, саме село, зрозуміти, чому тато так його любив, чому сторонські завжди намагаються туди повернутись.

Я не поїхала і цього літа. В листопаді, що видався надто теплим, я вже писала цю книгу. І у Львові зрозуміла, що мені треба їхати в Сторонну негайно, вже. Просто приїхати, ні до кого, інкогніто, не вступати в жодні контакти, я це вміла — відсторонюватись, ставати невидимою, чи тінню, яка лише промайне, не залишаючи слідів. Я так і залишилась малою дикункою, яка ховалась від гостей і тікала з хати до лісу чи на річку.

Мені сказали, що автобус буде о 9-й ранку, але я ще була в хаті в Урожі, коли він поїхав. Однак вийшла на зупинку. У повітрі ще залишався відблиск золота осені, і було так тихо, ясно, наче у раю. Я постояла трохи, а тоді пішла пішки. Ноги самі мене несли дорогою на Підбуж, я була повна сил. Дорога до Підбужа — це дорога до Брами солі і вітру. Підбуж за тією брамою, а при брамі облаштоване ще в часи мого дитинства джерело мінеральної води, і зразу коло нього — Підмонастирок, пограниччя. Чомусь люди там бідніші, ніж в Урожі чи Підбужі, може, тому, що не мають ні пасовиськ добрих, ні орної землі, яка розташована на терасах. Можливо, призначення Підмонастирика інше — охороняти, служити. А коли не возять сіль і не рушають війська, то сторожі не потрібні, й через те, що не на своєму місці, поволі підупадають на силі й духу. Мені скажуть, що за століття одні роди відійшли, інші їх заступили, однак до XVI ст. люди не мали прізвищ, лише родове ім’я, а вже потім додавали до нього назву місцевості, з якої були родом і яку презентували у світі. Ті, що з Урожа, — стали Уруські, був у XVIII ст. навіть граф Уруський, що мешкав у Польщі й склав гербовник шляхти. Ті, що з Винник, — стали Винницькими, з Унятич — Унятицькими… Село ніколи не оновлювалось повністю. Переїжджали одружуючись, тому прізвища змінювались. А відтак залишається обличчя села і його доля, хоч ніхто нічого вже не пам’ятає. Я надто добре знаю галицьке село, щоб у цьому не сумніватись. Втім, села, викошені Голодомором, винищені війною і заселені рабами з Півночі, це вже цілком інша історія.

Я йшла швидко і лише вечір міг стати мені на заваді, бо Сторонна дуже велике село і довге, а в листопаді сонце заходить рано. Але тут

зупинилась машина і мене підібрали. Чоловік з жінкою бачили мене, їдучи до Урожа, а тепер повертались. Взагалі, наші люди можуть стояти й годину на зупинці, хоча дехто міг би спокійно дійти за цей час до сусіднього села. Таке і в місті буває, хоча по місті прикро ходити через нездорове повітря. Але я знаю, що піша хода сільськими дорогами лиш додає мені здоров’я, принаймні відновлює втрачене. Тому взимку людина підупадає на силі, бо мало рухається. Я про це й сказала цим добрим людям. І ще сказала, що прямую до Сторонної, бо пишу книжку про наші краї. І про Підбуж так само писатиму. Але Підбуж я вже відвідала раніше.

Я вийшла в центрі і швидесенько пішла тією дорогою, що на Сторонну. Не тому я поспішала, щоб встигнути все побачити, а тому, що боялась, аби село мого тата не зникло, як марево. Це можна порівняти з тим, як за крок до мети людина раптом бачить, що цей крок — прірва. Такою прірвою зараз для мене був невеликий відтинок дороги, який я вже проходила влітку. За ним треба було повернути праворуч. Я купила пляшечку місцевої "Леґенди Карпат" в крамничці поруч із заводом мінеральних вод. Жодна вода не смакувала мені так, як того довгого сонячного дня.

Я ще з дитинства пам’ятаю жалобну смужку ялинового лісу, що тягнеться коротко між Підбужем і Сторонною, а потім починається плавна хвиляста дорога і вже перші хати. І перші пам’ятні хрести. Мама мені розповідала, що під час війни у бою під Сторонною було вбито двісті повстанців і їх не дозволили поховати. Вони так і лежали всю зиму. Але це не могло бути тут, біля дороги. Я знала, що не зможу нікого зараз спитати про цю трагедію. Такі речі не розповідають навіть тепер. Скільки по наших лісах отих братських могил, про які вже ніхто не знає. Енкаведисти закопували вбитих повстанців як худобу, ховаючи сліди злочинів. А місцеві люди були паралізовані страхом і не раз забирали таємницю цих поховань з собою в могилу.

Я часом собі думаю, що гідне поховання і молитва за упокій — це вкрай важливо. Це чомусь дуже важливо. Саме це: не ходіння до

церкви, не дотримання інших ритуалів. Якщо не оплакати померлого, то це зашкодить не лише його душі, а й живим. Наче уривається якась лінія справедливості, що повинна пронизувати буття роду та й усього людства.

Сторонна відкрилася мені зразу за лісом: довга хвиляста лінія вздовж річки з пагорбами й западинами, і якоюсь розкутістю, свободою є обирати собі місце для житла, якоюсь безпечністю, бо жити осторонь — це не лише консервативність, але й відносна незалежність, гра за власними правилами, зменшення ризику негативних зовнішніх впливів. Село значно вище рівня моря, ніж Уріж, але там нема такого вітру, і нема брами. Є лише хвірточка, через яку я щойно ввійшла і буду йти до останньої хати.

Спочатку все було впізнаване. Гора, під якою колись стояла хата діда й бабці. Через дорогу навскоси, за річкою — хата стриянки Ганни. А от церкву я не впізнала. Вона була та сама, але настільки перебудована, що годилась для якогось міста. Певно, у ній хрестили мого тата, його братів і сестер. Тепер все таке помпезне, пишне, з кованою огорожею, альтанками і каплицями, статуями. В будній день церква була, звісно, зачинена. Але далі мала бути ще одна, горішня дерев’яна церква, дуже давня. То, певно, з неї образ архистратига Михаїла XV ст., який є у всіх книгах з українського мистецтва, і справді дуже гарний: яскравий, у теплих тонах, і Михаїл схожий на виплеканого на молоці леґіня. Шедевр. Я розповідала сторонським родичам про те, що образ з їхнього села зараз в Національному музеї у Львові, і що маю репродукції вдома. Вони про це не чули. Часом я ходжу по музеї і читаю таблички, звідки взято ікони — багато знайомих місць, і це так приємно.

Діти були ще в школі, десь різали й рубали дрова, а на горі паслися корови. Мені вдалося дійти непоміченою на ще один перевал і я побачила дві гори — одна схожа на копицю сіна, а друга — нижча, на бойківську хату. Можливо, цю більшу гору я бачила з порогу своєї хати. Вона була фантастично гарна — вся поросла лісом. Колись родичі мені казали, що в Сторонній є вулкан, тобто всередині гори відбуваються

якісь процеси. Це точно була вона. Боже, як я хотіла на цю гору! Вже, негайно. Якби я знала про неї раніше. Підніматись на неї треба влітку, щоб встигнути повернутись до смерку. Довкола були якісь залишки колгоспу, а вниз спускалась дорога, якою я могла б дійти до гори. Мене охопила якась ейфорія. Сонце сяяло довкола, а гора була синя. Вона здіймалась над усіма горами і виглядала якоюсь нереальною. Я побачила жінку, що пасла корову, й спитала її, як називається ця гора. "Бердол, — сказала вона розгублено. — Чи Бердул". Дуже українська назва… Якщо правда, що рід Пагутяків прийшов сюди зі Фракії у V ст., то це може бути фракійська мова. Коли я відійшла, то подумала, що, можливо, назва Підбуж — означає — Під Бердулом, і ця гора була орієнтиром для подорожніх. Власне, тут була кінцева зупинка автобуса, але село продовжувалось за наступним перевалом. То була найстаріша частина села, і десь там, під лісом, що ледь мрів на обрії, мала бути друга церква. Я вже годину йшла селом і не уявляла, що мене чекає ще стільки ж. Дорога спускалася в діл, жебоніли потічки, тінь лежала на садах і пасовиськах. Хати тут були старіші, можливо, тут колись мешкали сторонські поляки. Над потоком я побачила решткі млина, а через дорогу старезну хату-пустку з вибитими вікнами й дверима. У ній я знайшла напівзвалену курну піч, дим з такої печі виходив на стрих, і піч була досі побілена вапном із синькою, і підлоги там не було. В кутку лежала бляшанка із засохлою глиною, з якої мазали долівку. Я ще пам’ятаю, що у нашій хаті у сінях була глиняна долівка і як бабця мастила її жовтою глиною. Мене охопило дивне відчуття від споглядання цієї бляшанки: людина, що мешкала в цій хатинці, до останнього дня дбала за господу: білила піч, стіни, мазала долівку. А потім полинула на небеса, і хата рвонулась за нею вслід вікнами і дверима, вихор закружляв хатнє начиння, побив горщики і миски, перемішав сіно й солому з пір’ям. Бо хата зрозуміла: їй вже нема місця на цій землі.

Я бачила стайні на стовпах над яром, певно, щоб вовки не зробили підкоп. З ярів тягнуло холодом і вогкістю, виблискувала вода, викрадаючи з неба клаптики блакиті. Ще один ривок — і ось під стіною

лісу церква з маленьким цвинтарем. Тут хрестили моїх дідів і прадідів, десь під цими ледь помітними горбками лежить мій рід, татів рід.

Церкву оббили вже вагонкою і тепер покривали блискучою бляхою. Вона аж вгиналася під цими бинтами. Я не бачила майстрів, лиш чула стук молотків і голоси. Обійшла майже все, але так і не побачила їх, а вони мене. Та я і не хотіла їх бачити.

Мені час було вертатись до новішого цвинтаря. Я хотіла знайти могили своїх рідних: бабці Насті, діда Семена, стрика Івана, стриянки Марії. Я взяла навіть дві лампадки, щоб засвітити. Зі схилу гори я бачила ту гору, що схожа на копицю сіна, яким можна було б нагодувати всю бойківську худібку, і ту схожу на бойківську хату, де під одним дахом жили люди і тварини. Сонце швидко прямувало на захід, з’явились рожеві й фіолетові барви. Я кружляла цвинтарем, читала імена померлих і раптом зрозуміла, в чому сила і перевага Сторонни. Це було надзвичайно просто — люди жили кланами. Клан Пагутяків, Лаганяків, Петрущаків, Фаїків… Клани входили до племені. Той, хто покидав Сторонну, ставав не ізгоєм, ні, він просто залишав тут свою силу, і міг би за нею вернутись, якби хотів. А там, за східною хвірткою, мусив розраховувати лише на себе.

Я напевно знайшла б ці могили, але цвинтар наче витягував із мене всі сили. Це траплялось не вперше. Оте кружляння поміж могил через якийсь час вводить у стан трансу, і тому не можна довго там залишатись. Та це й не так важливо — знайти саме ті могили. Вже сутеніло, коли я залишила дві лампадки на дерні під чиїмись безіменними могилами і швидко, не озираючись, пішла вниз, через ще зелене пасовисько, повз школу. Автобус над’їхав, він був порожній. На початку Підбужа сів старший чоловік. "О, та я один пасажир!" — сказав він. Водій не заперечив. Мені вдалось бути непомітною: водій забув про мене в напівтемному величезному автобусі. "Нічого, — сказав він. — У Підбужі на мене чекає десять чоловік". І почав називати, хто з них куди їде: хто до Дрогобича, хто до Урожа, а хто до Нагуєвич.

Нагуєвичі

Коли мені доводиться пояснювати, де знаходиться Уріж, я кажу: "За 6 км від Нагуєвич, на дорозі Борислав—Самбір". — "О! — кажуть люди з повагою. — Біля села, де народився Іван Франко". Отже, треба написати й про Нагуєвичі. Але не так, як пишуть блоґери, сумлінно відвідуючи ту чи іншу місцевість, що має якусь цінність для світу: історичну чи естетичну. Я, до речі, у 9-му і 10-му класі навчалась у селі Івана Франка, Франка, як казали в нас. У мене був вибір: Підбуж або Івана Франка. Я обрала Івана Франка, поета, прозаїка, мислителя, хоч у Підбужі був гуртожиток, а до Франка треба було їздити щодня. О 8.10 автобусом Винники—Дрогобич. Він зупинявся під горбком, на якому стояла червона цегляна будівля. Стара, ще довоєнна школа була вже непридатною для навчання, але ще використовувалась як спортзал. А діти навчались у приміщенні, що належало школі-інтернату для дітей із слабким зором. Не знаю чому, але корпуси інтернату були цілком ізольовані від нашої школи, і я не пригадую, щоб колись бачила цих дітей за ті два роки. Вони були для всіх невидимі, навіть для мешканців села. Здавалось, їх від нас оберігали, хоча ми і так не цікавились ними. Бо у нас не було навіть подвір’я, щоб вийти на перерві, тільки вузький прохід між живоплотом до вхідних дверей. Неофіційно нам було заборонено з’являтись на території інтернату. Тепер у Нагуєвичах є нова школа, а інтернат далі живе своїм замкненим і таємничим життям.

Навпроти школи, внизу, по той бік дороги, був старий музей Івана Франка. Ми стояли під ним, чекаючи автобус додому. Ясна річ, що нас туди приводили на екскурсію. Далі в бік Війтівської гори, де колись була знаменита кузня, стояла дерев’яна церква, хрест для якої викував батько Франка Яків, яка згоріла, і громада не погодилась на копію старої церкви, а вибудувала щось на московський штиб із цегли. Така церква пасувала б на горі серед беріз, а не в улоговині серед важких масивних лип, втім, їх вирізали. Далі було щось схоже на сквер з погруддям старого вусатого Франка, що мало означати, що там стояла колись батьківська хата поета. Насправді, подейкували, що це фальшиве місце,

і що насправді хата стояла там, де зараз дім голови колгоспу, тобто вже колишнього і навіть покійного голови колгоспу. Що ж, може, й так.

І вже на горі, місці паломництва туристів, де єдиною автентикою був дуб, під яким Франко написав оповідання "Олівець", яке мене зранило ще в дитинстві у саме серце, тепер новий музей і відтворена садиба родини Франка разом з кузнею. Садиба теж горіла, але Іван Франко надто велика постать в українській культурі і на ній заробляють політичні дивіденди. А тому все відновили. Воно ж несправжнє. Але туристам — цікаво.

У музеї працюють дуже гарні люди, і сам музей виглядає ефектно. І щороку в серпні в день народження Франка тут влаштовують офіційні заходи партійна та літературна номенклатура. Я була там кілька разів як приватна особа. Зрештою, якщо нема альтернативи, щоб наблизити Івана Франка до сучасності, можна їздити, як писав колись Микола Холодний: "В комфортабельних, респектабельних "волгах"…" Втім, для тих, хто справді перечитав багато Франка і знає про його ставлення до всіляких хрунів, ці масові гуляння й піар інвалідів української культури викликають лише іронічну посмішку. Нехай собі.

Але те, що спалили церкву, де хрестили Івана Франка, й музей, отруїли Франків дуб, тут вже не до сміху. Як і те, що голова колгоспу мусив знати, де насправді стояла хата Франків і не ставити свій особняк на тому місці. І ще мені болить доля вчительки української мови, вже покійної, Ганни Петрівни Гром, яка написала велику книгу про Нагуєвичі, по копійці випрохувала гроші на її видання, а її земляки пошкодували придбати книгу за нещасні 15 гривень (тоді це був кілограм масла). Вона приїжджала до нас в Уріж. Мама купила в неї дві книги, а мені вона подарувала одну. Коли я бачу цю небесну обкладинку з видом Нагуєвич, мене пече сором і охоплює гнів. Мало того, що земляки пошкодували грошей, вони ще й говорили, що книжку цю писав син Ганни Петрівни. Але вона вперто збирала матеріали ще на одну книжку. Звісно, вся пузата літературна номенклатура ігнорувала цю скромну, спрацьовану на городі жінку. Ганна Петрівна потрапила до

лікарні, і вже їй ставало легше, але якось вона вийшла в коридор і впала мертва…

У 1990 році у книзі "Українці: демонологія і повір’я" вийшов і нарис Івана Франка "Спалення опирів у селі Нагуєвичі 1830 року". Написаний із вкрапленнями живої, такої рідної мені говірки, він настільки захопив мене, що я написала навіть роман "Урізька ґотика", аби привернути увагу до цього неймовірного тексту. Десь три роки тому я поїхала на дитячі читання в музей Івана Франка, і там мені сказали, що зберігся цвинтар, на якому поховали тих спалених опирів. Це було близько, падав дощ, і я хотіла приїхати туди сама і все побачити. Мене охопило нетерпіння, як це буває, коли в голові виринає ідея сентиментальної мандрівки, яка збагачує мене не інформацією, а враженнями, і я стаю надзвичайно чутливою до дрібних деталей.

То було літо, липень, щоночі падали дощі. Я приїхала з Урожа, вийшла на Війтівській горі, де колись був навіть замок. А в іншому кінці села, що впирається у Діл (так називають тут частину гірського хребта), є церква, побудована за криваві гроші. Мені цю історію розповідала цьоця Олеся, мамина двоюрідна сестра. Ніби під час турецької війни одна жінка побачила, як до її хати наближається на коні туркеня. Вона не мала як втекти і запхала дитину під корито, а сама сховалась за дверима. Туркеня зайшла до хати, побачила дитину під коритом і засміялася: "Ото мама! Дитя під коритя, а сама втікла!" У сінях стояла діжа з сироваткою, туркеня нахилилася, щоб напитися. А жінка тим часом підскочила ззаду і, вхопивши туркеню за ноги, втопила її у діжі. Потім вона зняла бесаги з коня туркені, а коня відпустила. У бесагах було повно золота і срібла. За них жінка й побудувала церкву, а золоту чашу, що була в скарбі, там поставили для причастя. Мабуть, це правда про чашу, бо мені розповідали, начебто священик уже в наші часи поробив золоті зуби усій родині з тієї чаші. Син священика, дуже неприємний тип, справді мав повний писок золотих зубів, я сама бачила.

Менше з тим. Зараз не про це. Я зайшла до буцімто садиби Франка, жінки дали мені гумові чоботи і розповіли детально, як пройти до

цвинтаря опирів. Вони сказали, що письменник Роман Горак пропонував огородити це місце й поставити знак. "Там ще збереглись у траві рештки дерев’яного хреста", — попередили мене. І я пішла вниз до зеленого магазину, звідки треба було перейти через чиєсь подвір’я і там мав бути місточок, а цвинтар на горбку. На подвір’ї я спитала молоду жінку, і вона провела мене, бо саме збиралася йти за коровою, яка паслася в череді. Вона не заперечувала, що це цвинтар опирів, певно, вже були такі, що шукали його. "А що то за хрестик?!" — спитала я, кивнувши на невеликий металевий хрест, прибраний вибляклими штучними квітами. Вона спокійно відповіла: "А то мій тато тут вбився на ровері". Як можна було вбитися на пологому схилі, де навіть каміння не було, я не розуміла. Цвинтар опирів був поруч — округле, зарослe будяками й кропивою місце, яке було колись оточене валом, але він вже майже зрівнявся з землею. Ні деревця, ні кущика. Я знала, що з семи опирів померло начебто четверо, і для чотирьох тут було занадто просторо. Це міг бути холерний цвинтар 1830 року, а нещасних, звинувачених у пошесті, могли тут закопати теж. Дивно, що майже двісті років люди пам’ятають про цей страшний самосуд. Як розпалили терновий вогонь і перетягували через нього на ланцюгах обвинувачуваних. Дехто помер на місці, дехто помирав від опіків кілька днів, просто тут, на полі… Я знайшла в будяках трухляву поперечину від хреста, що вже розкришилася. Хрест мав бути дуже великий. В Урожі теж був холерний цвинтар і виглядав так само. І стояв там схожий хрест. Потім поряд побудували школу і, якщо я не помиляюсь, тепер на цвинтарі спортмайданчик, ну, або майже впритул.

Бідні люди! То була перша епідемія холери, занесена кораблями з Близького Сходу. Як виглядає чума, їм було добре відомо, а про холеру не знали нічого. Першим помер священик. Його поховали на звичайному цвинтарі, а далі почало вмирати дедалі більше людей. Як поширювалась холера, ніхто не знав. Стояла страшна спека. Розгублені люди благали в Господа порятунку, а натомість лихий послав їм малого недоумка Гаврила-семилітку, який змусив їх повірити, що холеру наслали опирі. Люди вже знали, як чинити, бо не вперше спалювали опирів…

Через два роки після того, як я там побувала, поруч цвинтаря поставили дерев’яний хрест і великий камінь, на якому ще нічого не написано. В липні 2013 року стояла страшна спека, і я читала лекцію на сцені Франко-фесту, альтернативі офіційному. Вдень тут виступали поети й письменники, а вночі на луці під Радичевим лісом гримотів рок. Після короткої лекції я повела найвідважніших на цвинтар опирів і знову розповідала цю моторошну історію, і не тільки цю.

Але того похмурого літнього ранку я не уявляла, що колись приведу сюди хлопців і дівчат. Я віддала чоботи, які мені дуже знадобились, бо трава була страшенно мокра, а я ще пройшлася у лісі Франковою стежкою, на якій досі стояли всілякі дерев’яні скульптури, і навіщось капличка, як же тепер без капличок. У Нагуєвичах на одному городі збереглися решткі каплички часів турецької навали. Каміння побілене синюватим вапном і довкола квіти, що переходять в кущі картоплі…

Я зупинила велику вантажівку, що їхала до Винник. Водій був зі сходу. Він дуже здивувався, побачивши зарослі бур’янами й кущами колишні поля, які в часи моєї ранньої юності то сяяли пшеницею, то блакитніли льоном. Тому, коли я їду в Дрогобич, то сідаю з того боку, з якого видно гори. Колись в цих полях замерз мій однокласник, з яким я вчилась у Нагуєвичах, тихий хлопчик, здається, у нього не було батька. Ми на той час вже закінчили школу, а він з хлопцями повертався взимку з Винник до Нагуєвич, відійшов убік і пропав. Знайшли його аж навесні, коли розтанув сніг.

Нагуєвицькі обзивають нас кафтанами, бо Уріж був шляхетським селом, а ми їх — зваричами, бо в Нагуєвичах добували й варили сіль. Тут стільки солі в цих краях, але вона пішла глибоко під землю і вже нікого не цікавить, бо не є стратегічним продуктом.

Вниз по річці: Винники, Ступниця, Велика і Мала Озимини

Мій потяг до мандрів має ще одну причину. В дитинстві батьки виписували журнал "Вокруг света", який ми з сестрами зачитували до дірок, а я постійно вишуковувала книжки про мандрівників у бібліотеці. Ні, я навіть не мріяла, що побуваю колись на острові Пасхи, чи десь на Алясці, втім, сила уяви і так здатна перенести нас куди завгодно. Я була маленькою дівчинкою, що хотіла вирости і здійснити саме ці подорожі, які тепер називаю сентиментальними. Мені досі подобається вийти з дому і просто подорожувати пішки, а не їхати, наприклад, потягом кілька годин і вже тоді подорожувати. Це — неправильно. Краще відразу стрибнути у пригоди.

Улітку, в липні 2013 року, я вирішила нарешті піти вниз за течією Бистриці. Якщо йти, наприклад, 7 годин, то можна далеко зайти і ще повернутись до ночі додому. Тільки б не лило з неба. Так я собі намислила давно, але завжди щось перешкоджало. Однак останні дні трохи змінили мої плани. Я прочитала в Інтернеті про те, що прадід, дід і батько Франка були з села Озимина, і це село було вниз по течії Бистриці. Схибнута на мандрівках, я не вмію орієнтуватись по карті, і взагалі дуже неуважна. Десь у лісах чи безлюдних горах я заблукала б і з компасом, і з картою, зрештою, так навіть цікавіше.

Я доходила по течії до села Ступниця, до тамтешнього городища VIII ст., з якого видно трасу Самбір—Дрогобич. Чути навіть гул машин, себто рукою подати, як я собі наївно думала, а за трасою — села Велика і Мала Озимина. Це було ще перед Франко-фестом, і я вирішила до того побувати в Озимині. Але тут я довідалась, що Озимина має ще цікавішу історію. Виявляється, у цьому селі у XV ст. король Владислав Яґайло гостив бургундського лицаря Жільбера де Ланнуа, одного з лицарів Золотої шпори, і що Жільбер де Ланнуа написав у своїй книзі про те, як побував у Озимині, жив у курені й ловив живими ведмедів. Як я могла туди не піти? Хай інші собі їздять, а я піду пішки. На випадок, якщо мені доведеться вертатися через Дрогобич, я прихопила з собою гроші й вдягнулася так, щоб мене впустили в автобус (жарт!). У моєму наплічнику був фотоапарат, мобілка, кава в термосі й пара канапок. Добре, що я взяла шкарпетки до сандалій, хоча вони мені не дуже

допомогли. Все-таки я дуже добре роблю, що випробовую нові маршрути сама, бо того дня я встряла в халепу й ризикувала власним життям. Трохи патетично, але мене могла запросто вкусити змія, чи я скрутила б собі карк. Звучить інтриґуюче. Ще один мотив для подорожі з’явився в мене уже в процесі.

Я встала перед 6-тою ранку, випила кави і рвонула рівною дорогою просто до Ступниці, бо ця частина Бистриці вже була мною пройдена, а до Ступниці було 10 км. За мною аж курилось, бо не було ні машин, ні людей, тільки у Винниках якийсь чоловік пив каву на призьбі старої хати. Старі сільські хати мені наймиліші з їхніми садками і несуєтністю, і простими квітами біля плоту. Хати у нас розташовані вздовж основної дороги, і за ними прозирали вкриті срібною росою поля, над якими сходило сонце. Отак. Це все ще існує. А потім я побачила корів, яких гнали пастися, невелика череда з Мокрян, села, що збоку за Винниками в улоговині над самою річкою. Череда перетнула дорогу, вже не асфальтовану, а посипану щебнем, а я пішла прямо — до Ступниці. Я там була аж тричі. Але задля Городища, розташованого в надзвичайно доброму місці, яке не хочеться покидати… Воно дарує тобі таке відчуття повноти й гармонії, що аж сльози виступають на очах. Моя пам’ять у час зневіри й суму посилає мені замість ліків такі-от краєвиди: освітлена сонцем гора на Заріччі із самотньою грушею, дорога до Лаврова, замкова гора в селі Спаса з материнкою, яблунями-дичками, чи ось вали Ступницького городища. За тисячу років вони не заросли кущами, не осипались, і такі теплі навіть на око.

Я знала, що їх побачу. Перед тим у вологій гущавині, бо поруч річка, буде стара колгоспна стайня з дерева, де тепер складають сіно й солому. І високий беріжок, вкритий муравою, на який хтось кладе кілька цукерок. Може, там втопилася дитина, бо внизу глибоко, а може, то жертва Богові річки, бо всі рази я заставала там жменю карамельок. Хреста не було, як то ставлять на місці трагічної загибелі.

Я не хотіла йти дорогою через усе село і зійшла на стежку ближче до річки. І там час змістився. Поодинокі хати вгрузали в землю, старі,

довгі, з великими садами. Тут немає вдосталь сонця і чути шум ріки, що наливається повінню. Екзотичні хати і дивні жовті квіти за тином, я таких ніколи не бачила. Одні хати на горбку, інші на рівному, під шаром ґрунту ховається рінь. Відразу й не розбереш, чи там хтось мешкає, чи навідується час від часу. Коли йдеш головною вулицею, там промовляє кожна хата, а тут їм нема потреби говорити про себе. І так тихо. Накрапає дощ, і через якийсь час я вже не йду селом, а переходжу через кладку й опиняюся в лозах, намагаючись іти паралельно до головної вулиці, щоб втрапити до городища, а звідти вирушити вже вздовж течії. Довго блукаю, потім переходжу через воду. Може, з космосу русло Бистриці виглядає прямим, а тут щохвилі річка повертає. Стежки немає, падає дощ, але це не той дощ, якого треба боятись. Я знаю, де городище, але щоб потрапити туди, треба бути птахом, бо між водою і кручами немає берега. Все ще видно сліди недавньої повені, але вода чиста і лиш подекуди сягає колін. Мене охоплює роздратування, бо я не збиралася йти по воді, а тут навіть вийти не можна на сухе, через густу стіну верболозу й високий берег. Я виросла біля цієї ріки, в моєму дитинстві лози росли лише у Винниках, і майже всюди був доступ до води: влітку ми там прали великі речі, коци, хідники, розстеляли їх на камінні. А колись сільські жінки майже все прали на річці, як влітку, так і взимку. Моя прабабця так і померла, залишивши чотирьох дітей сиротами, пішла прати взимку й застудилась. І бабця Настя вже у вісім років місила на хліб, стаючи на стільчик, бо діжа була висока. Мачуха виявилась недоброю, як у казках.

Були ще броди для худоби, корів і коней, але тепер в Урожі худобу женуть через міст, хоча скільки тепер цієї худобини… У Ступниці люди теж повинні були мати брід, і я знала, що він трохи вище Городища. Але зі мною трапився черговий блуд і я не знайшла його, просто полізла крізь лози, коли урвався терпець. Нічого, втішила себе, вийду на гору, що за церквою, і звідти піду просто полем до дороги на Самбір.

У 30-х роках ХХ ст. тут вели розкопки вчені під керівництвом Володимира Кобільника із товариства "Бойківщина", знайшли княжу печать і визначили вік — VIII ст. Найбільші вали від ріки, але саме

городище тягнеться туди, де зараз церква й цвинтар. Я колись лазила восени по городищу і знаходила там черепки, на одному з них якісь знаки, схожі на клинопис. Бо там були городи, і в розораній землі завжди щось знаходиш, не треба копати. Наївні люди, провінційні археологи шукали теж собі щось, скарби, мабуть, після того, як експедиція закінчилась. Але то дрібниця. Якось чоловік, з яким я розговорилась, розповів про чорних археологів, що недавно приїжджали чи не з бульдозером, але селяни їх прогнали. На вищій частині городища — городи, а на тій, що через узвіз, був колись монастир, горіли церкви, підпалені татарами. Я раніше уявляла собі городища язичницькими, але у VII—VIII ст. вони могли бути вже християнськими, і напевно були. Як виглядала тоді церква, як у ній правилось, як співіснували християни з язичниками — про це ніхто не знає. Я замислилась над цим, коли побачила в Музеї Ізраїлю в Єрусалимі справжній інтер’єр церкви часів перших християн: купіль з білого каменю, престол і хрест на місці вівтаря. І — все. Може, і тут так було… І правив священик мовою Кирила та Мефодія. Але ні, слід зупинитись. Є речі, де потрібна точність, а не уява. Може, тут було язичницьке капище і жодних тобі християн. Наша сусідка вийшла заміж у Ступниці, але ніколи не розповідала про городище. Для тих, хто тут мешкає, це щось не варте уваги, бо про церкву мені той чоловік розповів багато, і як колись відкопали залізні двері в горі, але вирішили спершу підкріпитись, а коли повернулись, земля зсунулась, і скільки тих дверей не шукали, так і не знайшли.

Нижче церкви серед садів була довга будівля, напевно, там була школа, а може, попівство. На попівствах завжди були великі сади і пасіки, відрада панотців, які мали змогу довідатись про секрети садівництва із книжок, і тому ретельно їх планували.

Коли я піднялась на ту гору, звідки відкривався вид на річкову долину і велике розкидане повсюди село, то побачила пустир, що поріс кропивою і будяками, і мені не сподобалась перспектива йти пару кілометрів через колючки. Напевно, якщо я вийду знову до річки, то знайду дорогу, якою мешканці Ступниці ходять чи навіть їздять до траси на Самбір чи Дрогобич. Проте я мислила логічно, а логіка тут була

місцева. І катма людей, які могли мені розповісти. На городі зараз нема що робити, коло сіна — мокрувато. Це вже пізніше сонечко виглянуло.

У мене була ще одна причина для походу вздовж річки — давня, романтична історія про попівського сина і дівчину-сироту, яка трапилась у нас в Урожі перед Першою світовою війною. Хлопець і дівчина кохали одне одного, а священик, звали його Леонтович, був проти. Він послав сина вчитися до Львова, а це від нас 100 км, але той в теплу пору на ровері, а взимку на лижах через Самбір і Городище, а звідти до Ступниці щотижня приїжджав до своєї дівчини. Очевидно, він приїжджав до Самбора потягом, а звідти вже своїм ходом. Він стукав у вікно, дівчина вибігала, і молодята ховалися на Ласках. Попівство було в Горішньому кінці, під горою. Священик тоді силою віддав дівчину заміж, бо була вона сиротою. І молодий Леонтович начебто змирився. Але тут трапилася війна, чоловіка забрали до війська. Попович пішов по свою милу і забрав її з хати мужа. І привів до своїх батьків. Очевидно, він пригрозив, що накладе на себе руки. Але на цьому справа не скінчилась. Військо прийшло у ці краї разом з війною. Готуючись до битви, вирили окопи під Ласками. Серед тих австрійських вояків був і законний чоловік дівчини. Він прийшов на попівство з трьома вояками. Кажуть, що хлопець розіп’явся на одвірку та що руки в нього прикипіли, і четверо дужих чоловіків не могли відірвати їх. Однак дівчину все ж забрали. Через таку ганьбу Леонтовичі виїхали з Урожа, але після війни попович все-таки забрав свою кохану і виїхав з нею до Франції. Можливо, мені колись вдасться напасти на їхній слід, бо я надто часто думаю про цю чудову молоду пару. Але тепер мені було цікаво, як із села Городище дістатися до Урожа на лижах чи ровері. Тоді не було прямої дороги зі Ступниці до Урожа, вочевидь, вона з’явилась в 60—70-х роках ХХ ст., тоді ж коли і дорога з Урожа до Винник, і вела просто через села, уникаючи відкритого простору, і, можливо, я пройшла вже той відтинок дороги, коли увійшла до Ступниці стежкою вздовж ріки. Саме тому я вирішила не продиратись крізь будяки, а обігнути Городище і вийти до Бистриці. Там мусить бути якась стежка. Мене не зупинило навіть те, що не було проходу, і я вирішила продертися через кущі. Мене зупинили не вони, а кропива, бо після неї гарантована пекельна ніч. Я важко

переношу опіки кропиви. Вгорі на валу була огорожа довкола церкви, під якою росла не лише малина, а й колюча ожина, потім я спускалася вниз, потім продиралася через ту саму кропиву у яру, і все мені здавалось, що лишилось зовсім небагато. Я була наче перед стіною. Одна падала, на її місце ставала інша. Якісь задні двори, смітники, нагромадження хмизу і напівтемрява. Нарешті мені вдалося потрапити на подвір’я старої хати. Двері були відчинені, на призьбі стояла миска, в якій мокла пара чоловічих шкарпеток. Тут мешкав, напевно, якийсь самотній чоловік, можливо, пияк, бо подвір’я було занедбане, хоч і гарне через зелений моріжок і старі яблуні. Я промайнула тим подвір’ям і помалу вийшла до ріки. Водою буде швидше, подумала, а там знову буде вихід на берег. Зрештою, остання хата впиралася у горб, що замикав півколо. Отже, Леонтович добирався дорогою, що була за рікою.

Я опинилася у зеленому тунелі, щось схоже на ріку в джунглях. Потім виявилось, що таки схоже і то дуже. Чалапала по воді, де бачила смужку берега, там виходила й підсихала. Це було дивовижне відчуття самоти на природі. Жодного звуку не долинало нізвідки, дно було видно, ріка текла повільно. Там, де течія зростала, очевидно, приймаючи в себе інші води, я шукала мілини, обходила ями. Потім взагалі йшла в купальнику. Ні комарів, ні мух, вода приємна. Тунель тягнувся і тягнувся. Високі, обгризені повінню береги з непролазними хащами угорі потрохи починали мене дратувати, до того ж вода подекуди була каламутною від намулу. Втопитись я, звісно, не могла, але коли вода стабільно стала вище пояса, я почала переживати за фотоапарат і мобільний телефон. Я не знаю, як перепливають ріку з вузлом одежі на голові, навряд чи мені вдасться зробити цей трюк. А вода все глибшала, і я була сама. І йшла досить довго. Іноді через те людей охоплює паніка, навіть таких самітників, як я. Треба вилазити на берег і продиратися крізь хащі.

І тоді почався жах. Скільки око сягає було видно заплаву ріки, вкриту будяками, кропивою і повзучою ожиною. За нормальних обставин тут могли бути луки, що давали б багато сіна, чи пасовисько.

Але зараз там був сільський постапокаліпсис. Звісно, я не брала з собою чогось з довгими рукавами і була в штанцях за коліно, правда, в шкарпетках. Я вже була добряче подряпана й попечена, а тут навіть натяку на стежку не було, і довелось прориватися крізь плетиво торішньої трави, пагонів ожини, не відчуваючи землі. Сонце вже добряче припікало, я могла втрапити в яму й зламати ногу, ступити в гніздо ос, або мене могла вкусити гадюка. Від останнього вже рятунку не було б, хіба що могла б повідомити, де я, аби забрали моє бездиханне тіло і не вважали зниклою безвісти. У двох перших випадках я б доповзла. Здаватись я не збиралась. Власне, я полізла у просвіт між лозами, бо думала, що там стежка. Але то був, напевно, водопій для лисиць і зайців. Я заспокоїла себе тим, що кожен крок наближає мене до виходу і почала прориватися вздовж течії. Взагалі в таких ідіотських ситуаціях спрацьовує інстинкт. І якби таке трапилось зі мною в тайзі чи джунглях, я б ішла вперед день, два, місяць, і таки б кудись вийшла. Природа любить, коли ти віддаєшся під її ласку. Вона тебе помучить, але якщо ти не станеш скиглити, вбереже від лихого. Я почала шукати знову спуск у воду і перейшла на другий бік ріки. Там була якась подоба дороги і лука зберігала сліди людської діяльності. Я побачила сліди коліс вантажівки і подумала, що це, либонь, потаємна дорога контрабандистів. Такий собі синдром Робінзона Крузо, що побачив на піску слід людської ноги і зрозумів, що втрапив у халепу. Сліди були свіжі, вели до ріки і там зникали. По річці їхати, ясна річ, не їхалося б, там ями. На тому березі сліду не було.

Я й досі не бачила рятівної траси і вирішила триматися ріки. Знову йшла по воді. Не знаю, чи час уповільнився, чи звивиста річка додавала кілометражу. Мені знову трапилось глибоке місце, ріка там звужувалася й стало якось темно, непривітно. А за тим відтинком, який я могла лише плисти, була кладка. Під глинистим високим берегом було теж глибоко і я знову полізла нагору, знову ризикувала виколоти собі око сухою гіллякою, і таки долізла до тієї кладки, а коли вже майже дійшла, почула рев мотоцикла, і кладкою промчав якийсь хлопчина на великій швидкості.

Коли побачила цю кладку, то навіть я зрозуміла, що проскочити її можна тільки на великій швидкості, і бажано з заплющеними очима. Зроблена, напевно, з того, що принесла ріка, нерівна, з прогалинами, без перил, втім, я відчула блаженство, ступивши на теплі дошки. Якщо звалитись посередині, то впадеш у глибоку яму, схоже, вириту екскаватором зумисне, щоб вода не забрала кладку під час повені. Власне, такі кладки ще й мають на кінцях троси, щоб повінь не віднесла далеко. Не знаю, хто був з нас мудріший, я, що плуганилася по воді і продиралась крізь хащі, чи той юний каскадер, але я зрозуміла, що найважча частина дороги позаду. Переді мною була дорога-стежка, яка вела через поле до траси. І нею, напевно, ходили до Ступниці. Якби ж я знайшла цю дорогу спочатку, але вже нічого не вдієш.

Мені потрібно було пройти біля групи дерев. Лісок коло самої траси — недобре місце. Там можна знайти все, що завгодно, і кого завгодно. Он тепер стояла вантажівка, правда, досить далеко, однак я пішла якомога швидше. Я виросла у відносно безпечних лісах, ходжу туди сама й, інстинктивно відчувши присутність чужої людини, намагаюсь відійти подалі. А ліси довкола міст, чи так звані посадки, — вкрай небезпечне місце. Ти можеш стати свідком, жертвою, і ще невідомо, що гірше.

Я сяк-так розібралась з картою ще у Львові. Мені слід було йти трасою в бік Дрогобича, від села Городище, і десь там мала бути Велика Озимина. Я йшла дуже довго під супровід вихлопних газів від безлічі машин, час від часу переходячи в тінь. Може, я пройшла три, може, чотири кілометри, перш ніж якийсь старший чоловік на ровері сказав, що я можу піти до Малої Озимини, а звідти буде два кілометри до Великої. Я вирішила заодно подивитись обидві.

Мала Озимина була невеличким селом, не виглядала надто заможною, але привітною. Розпитавши, де дорога на Велику, я вирушила приємною незаасфальтованою дорогою, прямою, рівною, без жодних сюрпризів, і невдовзі переді мною постало дуже гарне і чисте село, через яке текла Бистриця, якась дуже маленька. Цю Бистрицю

бачили Владислав Ягайло і Жільбер де Ланнуа, а на порослій лісом горі, що була не в селі, а за трасою, ловили ведмедів. Цікаво, де стояло шатро з зеленого гілля, що так приємно здивувало бургундського лицаря? Біля старої ферми була ціла площа, вкрита зеленим моріжком, далеко від центру села. Я уявила собі на ній зелене шатро, а поруч табір Владислава Ягайла. Вони ж не могли стояти в самому селі. Нехай тут. Гарне рівне місце, куди легко під'їхати обозом.

Одразу ж за майданом починалось інше село — Добряни. Гарна назва. Звідти й прізвище Добрянські. У нас в селі жила родина Добрянських. Я зайшла до крамниці й купила собі морозиво, а заодно спитала, де церква. Може, там є надгробки родичів Франка, хоча в недавно минулі сумні часи позносили всі надгробки коло церков. Таке я бачила і в Україні, і в Калінінградській області, й була до цього готова.

Ніщо так не свідчить про культуру села, як ставлення до могил. Цвинтар зберігся, всі пам'ятники були побілені, хоч не всі цілі, трава викошена, а поруч церкви кам'яна плита, поставлена, очевидно, руками самих мешканців, про те, що з Великої Озимини походить рід Івана Франка — прадід, дід і батько. Довкола плити вилися прив'ялі, трохи здичавілі ружі, і віяло від неї теплом вранішнього сонця. Мені сподобались дві Озимини, нічим не розчарували. Є подекуди такі села, де громада вміє про себе подбати. Не думаю, що їм легко було встановити цей пам'ятник, зберегти цвинтар коло церкви, в центрі села. Видно, здорова кров, яка не зіпсувалася від різних політичних інфекцій. На Народному домі в Малій Озимині я ще бачила меморіальну дошку, присвячену місцевому повстанцю, теж не казенну. І, певно, діти в школі знають щось про Жільбера де Ланнуа, бо я знайшла статтю про нього, написану місцевим краєзнавцем. В кожному разі, це не село Нагуєвичі, у якого відібрали Івана Франка і зробили його чужим. Я не чула, щоб там хтось щиро пишався своїм земляком. Радше питання: що ми будемо з цього мати.

Село маленьке, і невдовзі я опинилась на трасі, напружено вирішуючи, як мені вертатися: пішки чи автобусом. На зупинці стояли

люди, чекали на автобус. Я доїду до Лішні, а там ловитиму щось до Урожа. Але я поїла морозива, посиділа трохи на цвинтарі і подумала собі: "Мені п’ятдесят п’ять років, я здоровіша за своїх ровесниць, які тихо занурюються в безнадійну сірятину старості. Чорт забирай, якщо зумію пройти ще 20 км назад, то я доведу сама собі, що здорова, сильна і смілива. І дурна також, як і в юності. Назад я піду через кладку, а там стежка доведе мене до Ступниці, отже, вперед. Ти молодець, Галю!"

І я погнала трасою до того місця, звідки можна вийти на кладку. Не шукала іншої дороги, наді мною нависала Ведмежа гора, вкрита лісом. Так мене знову занесе кудись. Я навіть не дивилась, котра година. Приблизно третя, плюс-мінус.

Не скажу, що приємно було йти загазованою трасою. Самоскиди пускали в мій бік клубки огидного диму, але врешті я побачила прогалину в лісосмузі і милу стежину між трав. Я подумала, що більше не матиму справи з рікою, і вирішила скупатися наостанок і перекусити. Під кладкою була добряча яма, однак невідомо, що в таких ямах сидить, раптом вчепить за ногу, і я не ризикнула, а скупалась трохи нижче.

Кладка була дуже довга, через усі лози, а за нею відкрився чудовий краєвид не то хутора, не то села на пагорбах, однак я вирішила триматися стежки, що вела до Ступниці, вздовж ріки, досить широка, для фіри чи легковика. Хто міг подумати, що вона урветься, і мені доведеться знову продиратися крізь хащі і лізти у воду. Я була страшенно зла на жителів Ступниці за те, що ті не чистили хащі, не косили траву і взагалі не з’являлись мені на очі, а тому я не мала змоги спитати про дорогу. Певно, з годину я борсалась то в колючках, то у воді, поки не потрапила до села і не пішла вже знайомою дорогою. Тепер мене хвилювало одне: чи витримають мої ноги ще 15 км, бо навряд чи хтось підвезе, тут машини їздять рідко.

Вперше в житті я зрозуміла, як це, коли ноги самі тебе ведуть, на автоматі. Якби я сіла десь на узбіччі, то вже й не встала б. Але це все

пусте. Вечоріло, я сподівалась до темряви повернутись. Час від часу ковтала воду з пляшки.

У Винниках мене гукнула колишня однокласниця. Вигляд у мене був такий змордований, що вона спитала, що зі мною. Я сказала, що ходила до Ступниці, бо пишу книжку. Ця відповідь задовольняла всіх.

Я врешті дійшла до Урожа. Дуже хотіла пити. Впавши на ліжко, подумала, що забула підібрати камінь сили. Ех, втратила таку нагоду. Хоча, може, в Україні поради Кастанеди не дійсні.

Довкола Добромиля

Добромиль

Про Добромиль кілька років тому я знала дві речі: там чудова природа, але пускають туди лише по запрошеннях, бо це прикордонна зона. І що нашою родичкою була колись Емілія Добромильська, ключниця якоїсь графині. Усе.

Власне, з Добромиля почалися мої сентиментальні мандрівки Галичиною. Але до зустрічі з Мироном Іваником, уродженцем Тернави і редактором видавництва "Знання", я не могла уявити, що Добромиль стане місцем, де знаходиться моє серце. Чимало людей думають, що я родом з Добромиля. Отже, Мирон, який замовляв мені рецензії на підручники, запропонував мені написати роман, дія якого відбувається в Добромилі. Він взагалі людина нестандартна, справжній генератор ідей. Спочатку я стала дибки, бо досі єдиною реальністю, яку я створювала, були вигадані світи. Однак мені подобається робити те, що я ніколи не робила. Я позичила в Мирона книжку про Добромильщину і сказала, що подумаю. А потім поїхала туди. Це далеко від Львова, десь дві з половиною години. Я відразу відкинула всіх консультантів на місці, краєзнавців і гідів, вони б мені тільки заважали, і виїхала дуже рано. Якось так трапилось, що мені ніколи не вдавалося побачити стільки,

скільки я побачила того дня. Час був напрочуд милосердний до мене. Якби я того дня не побачила стільки, то, можливо, не змогла б написати "Слугу з Добромиля". Втім, дещо я тоді не побачила, але воно не мало для мене суттєвого значення.

Усі мої подорожі до Добромиля нанесені на карту свідомості і сяють містичним сяйвом. Коли я була там з кимось, сяйво меркло або спалахувало. Для мене лише Уріж і Добромиль — персоніфіковані. З ними я можу вести бесіду як з людьми, я відчуваю їх настрій, а вони відчувають мій. Я знаю, що є романи про Дублін, Петербург, Рим, Єрусалим, але це задуми авторів, які тривалий час там мешкали. Я могла б не написати жодного рядка про Добромиль, однак контакт між нами завжди існував би тісний і містичний. Щодо Урожа, то тут усе зрозуміло, тут народилася моя душа. Але серце моє буде поховане саме в Добромилі.

Я знаю чому. Все, що пов’язане з творчістю, для творця набуває сакрального значення. Ясна річ, йдеться не про заробітчанство, коли виконуєш якесь замовлення, навіть соціальне, коли мер викликає чужорідного письменника і просить його написати роман про Львів чи Дрогобич, обіцяє за це щось, не конче гроші, але якісь привілеї. Я вже була в дорозі до Добромиля, місця забутого, занедбаного, чия колишня слава вже давно минула, і про неї пам’ятають лише диваки, що сидять як собака на сіні на зібраних матеріалах, а по їхній смерті це все спалюють. Добромиль чекав на особу, яку міг би причарувати, захопити, і вона з’явилась погідного сонячного ранку, коли ще вишні ледь починали рожевіти, а в горах вони доспівають пізніше, ніж у долах.

Я побачила провінційну ратушу з годинником на вежі і гербом — яблуком, пронизаним трьома мечами. Герб роду Гербуртів, що володіли цими землями упродовж чотирьохсот років, прибувши сюди з Моравії. За радянських часів його, звісно, не було. Ратуша була з XIX ст., і я не мала звички заходити в урядові установи. А от площа, вимощена плитками пісковику, покладеними руба, мені дуже сподобалась. Про це в книзі я

не читала. Чогось краєзнавці вважають, що туристам цікаві лише замки і церкви.

Добромиль лежить в улоговині, на березі річки Вирви. У нас в селі вирвою називають когось дуже розбишакуватого і нестриманого. Таке можна сказати про кожну гірську річку, якій часом стає нестерпно тісно в ущелині, коли тане сніг на горах і падають затяжні дощі.

Я мусила спершу оглянути центр і пішла до костелу, що прозирав за деревами, поминувши смутну будівлю вмираючого кінотеатру, тепер Народного дому, де часом крутять старі фільми, а на вихідні сюди злітаються підлітки на дискотеку, двоповерхові будинки зі слідами колишньої краси, зруйновані чи спотворені ремонтом. Костел був оточений муром і зачинений. Взагалі-то мені не сподобалось, що не можна було увійти на подвір’я, хоч костел був діючий і відремонтований. Я просто зараз пливла за течією і вже хотіла повернути назад, коли побачила на дорозі, що вела до Нижанкович, пагорб з цвинтарем, і хоч сонце вже припікало, вирішила, перш ніж йти до монастиря, зійти на той пагорб. Цвинтар виявився з тих, на яких людей ховають сотні років, поверх одних могил виростають інші. Я побачила склепи, що вгрузли в землю, вкриті зеленим мохом, похилені надгробки, перекособочені й погнуті металеві хрести. Здавалося, всередині живе якась фантастична істота, яка час від часу перевертається уві сні й спричинює руйнування. Я ще буду тут не раз, коли розпочну пошуки. Тепер мені належало встановити точки координат. За цвинтарем був горіховий сад з гарно викошеною травою. Звідти я побачила Добромильський монастир, далеко на горі, але мала вдосталь часу. Того дня мені стрінувся один чоловік, може, то був дух Добромиля, який в кількох словах пояснив, як дійти до монастиря і на якій горі розташований замок Гербуртів. Його не здивував мій нетутешній вигляд і що я забула в Добромилі. Він був такий привітний і погідний, як увесь цей день. Зазвичай мене питають, звідки я, і намагаються переконати, що я сама не потрафлю пройти три чи п’ять кілометрів через ліс. Я ще пару разів питала, поки йшла через річку Вирву, повз каплиці, мені траплялись дивні будинки, зовсім старі і схожі на млини чи склади, де мешкали люди, так я здіймалась все вище

й вище, доки не натрапила на дорогу, що вела просто до монастиря, спершу через поля, вкриті травою й квітами, властивими цій порі, а потім вздовж саду. По один бік був цивілізований яблуневий сад, хоч і з нескошеною травою, а по другий здичавілі хащі, звідки прозирали сливи і алича. Можливо, там за радянських часів було якесь зелене господарство чи щось таке. Збоку від мурованої монастирської брами стояла вишка Київстар. Я ввійшла через браму і побачила скраю муровану дзвіницю, справа — понищені будівлі монастиря, а в глибині, в затінку гори, — церкву. Ага, ще велику криницю на подвір'ї під дашком. Ціле господарство, навіть з чорним собакою на прив'язі, що не гавкав на мене. Я знала, що монастир діючий і тут хтось мусить бути. Поки мені щось не заборонили, я зайшла до дзвіниці, де панував безлад, як то буває під час ремонту, і побачила гіпсових персонажів шопки, абияк запханих у куток, дошки, шмати і намальованого голуба на стіні.

На подвір'ї коло смужки прив'ялих від спеки троянд порався огрядний чоловік у трусах. Оминути його було ніяк, я подумала, що то хтось із працівників, а виявилось, що то один із двох ченців. Він сказав, що троянди привезла одна жінка, і почав жалітися, що ніхто їм не допомагає з Добромиля, і він все мусить робити сам. Територія монастиря дуже велика, а отець настоятель і він удвох не можуть впоратися ні з садом, ні з обійстям. Очевидно, існував якийсь конфлікт, а може, добромильцям вистачало власних церков. Людей у місті мало, а підніматися на Чернечу гору тяжко. Я знала, що тут певний час була лікарня для душевнохворих, одразу після війни, і попросила дозволу зайти всередину. Власне, я вперше мала нагоду побувати в монастирі і не знала, як себе поводити. Хоча це був не зовсім монастир, а його руїни, які намагались тепер відродити на останках божевільні. Я вже знала, що совіти робили в церквах склади, а в монастирях — божевільні чи інтернати для розумово відсталих. Громадянку покійного нині СРСР не здивуєш ні загидженим мародерами приміщенням, ні проламаною підлогою, про що мене відразу попередив чернець. Колись тут висвячувався Андрей Шептицький, у келіях мешкало повно ченців, але я хотіла створити для себе цілісний образ цього місця, яке тепер для мене означає надто багато, відколи я взялася відтворювати Добромиль силою

власної уяви, омертвляти і оживляти. Зогнилі матраци, бите скло, вирвані металеві труби, розбиті шибки і заткані густою павутиною вікна, які не відчинялись десятиліттями, палімпсест серпа, молота і хреста, і врешті ґалерея, що привела мене знову до дзвіниці, і по хистких сходах я наблизилась майже до самих дзвонів. Залишалося лише смикнути за мотузку, але то було б неґречно з мого боку. Мені здалося, що минуло дуже багато часу, відколи я почала ходити цими переходами, ґалереями і кімнатами із зірваною підлогою, але надворі той самий чернець порався коло троянд, і світило сонце, тільки в одному кутку між церквою і стіною монастиря, до якої притулилась фігура святого Онуфрія у молитві, було вогко, темно й моторошно. Потім мені сказали, що там начебто зарито закатованих НКВД. Кожного разу я з острахом позиратиму в той куток, і думки плутатимуться, і ніколи я не хотітиму затриматися надовше.

— За брамою побачите цвинтар, де ховали тих, хто вмер у лікарні, і підете догори. Там буде ще один цвинтар, отців-василіян… — пояснював чернець, і я начебто все зрозуміла. Він не стримував мене, не відмовляв, і мовив на прощання: — Йдіть з Богом!

Мені ніхто ніколи не казав такого. Попри жалібний тон і буркотіння в цьому немолодому чоловіку відчувалось те, що я б зараз назвала вислідом тривалої духовної практики, а тоді мене просто зворушило його благословення, адже я була сама, далеко від дому, в горах, без жодної опіки. І він це відчував, я знаю.

Цвинтар божевільних був обгороджений і з написом при брамі "Бог знає всіх поіменно". Ці слова вразили мене в саме серце, бо колись давно на тисячолітньому цвинтарі у Переяславі-Хмельницькому я бачила куток для померлих вихованців пожиттєвого інтернату психічнохворих — однакові маленькі пірамідки, як для дітей, без написів, без жодної квіточки. А тут із буйної трави стриміли поодинокі хрести, що, певно, поставили родичі. Небагато хрестів, бо в радянські часи хрестів не ставили. І ніхто не скосив трави, бо Добромиль внизу, та й тут були хворі з усього району, і діялося це в повстанські часи, коли люди гинули

цілими родинами. Для мене ці слова — "Бог знає всіх поіменно" — означали не лише бідолах з Добромильської лікарні, а й мільйони тих, кого не було кому оплакати.

На маленькому цвинтарі отців-василіян лежали плити без написів, так ховали колись смиренних ченців. А внизу була церква, над цвинтарем розпростер гілля великий дуб, і в просвітку відкривався вид на Добромиль і його околиці.

Можливо, я б знайшла стежку до замку Гербуртів, якби не покинутий монастирський сад на горі, ще один. На горі холодно фруктовим деревам, ґрунт тут вбогий, і яблуні, горіхи та сливи виглядали кволими, а трава не потребувала, щоб її косили. Сад трохи затуляли ліси, але їх вирубували, і на заході лісу вже не було, лише поля — городи. Я не знала як мені йти, бо між Чернечою та Сліпою горою була ще одна гора, їх видно здалеку, коли тільки виїжджаєш зі Старого Самбора. Цей краєвид уже відбився у моїй свідомості. Я побачила людей, що порались на городі, чоловік, що стояв ближче, пояснив мені, куди треба йти. Я довго дерлась дном яру, по дорозі зриваючи малину з кущів, в яких кишіла комашня і плуталися колючі пагони ожини, і в голові у мене стукала одна думка: невже я не побачу замок Гербуртів? Він тут поруч, десь у хащах, я можу його пропустити і не побачити крізь листя. Стежка крутила мною, як хотіла. Я знала, що можу орієнтуватись по сонцю, а отже, вийду на трасу. Єдине зображення замку, чорно-біле й невиразне, було в книжці Юрія Мицика "Замки і фортеці Західної України". Інтернету я тоді ще не мала. Але ця книжка викликала в мене потяг до мандрівок, що був спочатку слабким, бо я завжди очікую від справи результату. Тепер у мене була мета — написати книгу, і доки я не взнаю, про що вона буде, мушу опиратись лише на власну інтуїцію. Якщо я не побачу замку Гербурта сьогодні, то картина Добромиля буде незавершеною. Мої враження будуть надто бліді, щоб створити художній образ. "Господи, Боже мій, — бурмотіла я до себе, — невже я не знайду його. Як же прикро!" Це було б страшенно несправедливо. Я відчувала, що Добромиль мене прийняв. Не міг же він уже наприкінці ошукати? Потім я зрозуміла, що Добромиль любить погратися з тими,

хто йому не байдужий. Я підняла голову і раптом високо вгорі поміж стовбурів дерев, які росли наче волосся на голові у панка, побачила мури, і невдовзі я вже підіймалась крутою дорогою серпантином на гору, і ось уже брама, знайома з книги, через яку я увійшла не як туристка, а як переможниця. Тепер уже ніщо не мало значення, ні те, як я повертатимусь до Львова, ні те, що це лише шмат розібраного і сплюндрованого замку зі слідами пікніків і ямою зі сміттям. Головне, що тут нікого не було. Я сіла у траві й подивилась на все це очима переможця. Так я завоювала Добромиль, а Добромиль завоював мене. Віднині це моє місце сили, яке врешті принесе мені тріумф. Не в сенсі успіху роману "Слуга з Добромиля", а в сенсі того, що крім Урожа, моєї колиски, у мене тепер буде моя фортеця, моя твердиня. Мені її так бракувало всі ці роки, я собі її вигадувала. Уріж мав силу, але його сила розпорошилась, розтанула під дією кислоти особистих ураз, дитячих і не тільки. Там за мною завжди стежили очі земляків, мені погрожували опирі, коли я заходила на їхню територію, а тут мене ніхто не знав, тут ніхто не завдав мені болю, тут я зможу влаштувати власну виставу, що називається романом, і, можливо, то буде не один роман. Вся дія в них підкорятиметься краєвиду, несотвореному і сотвореному.

Так врешті й сталось.

Магічний театр Добромиля

Я їхала в електричці до Тернополя, задрімала. Монотонність дуже гарна річ для творчості, бо дозволяє приймати якісь рішення, які причавлює тягар думок. У голові в мене раптом пролунало "Пан слуга з Добромиля". Пан слуга, бо так в Галичині називали намісника чи наглядача за інтересами владоможця. Я не хотіла братись за князя Лева чи якусь поважну персону, у таких людей надто мало варіантів поведінки, вони підневільні. На щастя, в дитинстві я переситилась історичними романами і бачила їх наскрізь. Потім, щоб не морочити голову читачам, зупинилась на назві "Слуга з Добромиля". Один з тих випадків, коли назва остаточна й безповоротна.

Добромиль лежав у моїх долонях, мов яблуко. Сюжет мав розчахнути його, як ті три мечі Гербуртів. Моя уява літала довкола, обираючи місця, де мало щось відбутись.

Двір Купця з Добромиля

Слуга з Добромиля бачив його зовсім крихітним, коли Купець з Добромиля привіз його, аби віддати згодом на виховання у далеке село. Але він впізнав його, коли повернувся вже отроком, після загибелі Купця. Знайшов лише згарище, що поросло самосієм і бур’яном. Це було неподалік від того місця, де зараз ратуша.

Кості Купця з Добромиля

На згарищі Слуга знайшов обгорілі кості Купця, все, крім голови. Він поховав їх на горі, де потім у XVII ст. побудували монастир святого Онуфрія.

Двір, де Слуга зустрівся з опирами

Той двір, де вночі опирі віддали Слузі печать із Золотою Бджолою, був трохи нижче цвинтаря, там є таке затишне місце, де зараз сад.

Корчма, де Слуга зустрівся з Купцем із Перемишля

Слуга передав печать з Золотою Бджолою Купцю з Перемишля на постоялому дворі. Він був трохи вище теперішнього костелу, по дорозі в гори.

Двір Слуги з Добромиля

Неподалік від двору Купця з Добромиля, бо коли побудували Ратушу й облаштували площу, мусив посунутися.

Торговиця

Торговиця знаходилась не там, де сучасна Ратуша, але мені було зручніше облаштувати її саме там. На торговиці корчмар зголосився про вбивство Купця з Перемишля. Там же відрубали голову Мирону Писарю, який наважився перекрутити Святе Письмо.

Місце ночівлі покутника Антося

Колишній підручний ката, а потім жебрак Антось ночував під мурами костелу, там є невеликі ніші, що трохи прикривають від дощу, саме для виснаженого схудлого тіла. Звідти його покликано до Добромильського монастиря у 1949 році.

Місток через Вирву, звідки Антось впав у ріку

Цей місток знаходиться за костелом. Там юродивий Антось отримав шанс очиститись від гріха невідання і стати посередником між орденом Золотого Дракона і орденом Золотої Бджоли.

Добромильський монастир

Там відбуваються основні події 1949 року. Церква, дзвіниця, приміщення лікарні, цвинтар безіменних, сад — все це існує досі і його можна побачити.

Якби в мене була карта, я б позначила всі ці місця, але не думаю, що все це важливо. Уява важливіша, ніж точна інформація. У першому виданні роману є світлини деяких місць. Я також фотографувала Добромиль багато разів, але то любительська робота. Слова точніші, ніж світлини.

Є читачі, які вірять, що Слуга з Добромиля існував насправді, й хотіли б продовження цієї історії. Ось вам продовження.

Кілька років тому на Спаса я їхала в Добромильський монастир на празник. Там мали презентувати "Слугу". Тобто, для когось це був бізнес, а для мене нагода вирватися з жахливої ситуації — вже третій тиждень я ночувала в Дрогобицькій лікарні, де мама лежала з інсультом, і щоночі когось привозили, або хтось помирав, а мама, ще жива, зреклася цього світу і того також, і це бачити було нестерпно. То вже була не моя мама, а чужа істота. Я їхала маршруткою і десь в Старому Самборі помітила на передньому сидінні дивного чоловіка, ще молодого, що наче світився зсередини. Він випромінював доброзичливість до всіх, і була в ньому смиренність не блаженного, а святого. Люди були збуджені, хтось їхав на празник до монастиря, хтось зразу в гості, а той чоловік був наче острів посеред ріки. Його обличчя не можна було запам’ятати, воно було мінливе як денне світло, і я подумала, що це — Слуга з Добромиля. Не знаю, чи вийшов він разом зі мною біля каплиці, звідки починалася дорога в монастир, здається, ні. Але це вже несуттєво.

Минулого року у страшну спеку в Народному домі в Добромилі, куди прийшло мало людей, бо хтось пустив чутку, ніби я написала нехристиянську книжку, хоча духовенство дуже прихильно сприйняло мій роман, я розповідала про Слугу з Добромиля, і раптом ні з того, ні з сього линув дощ, що тривав, може, хвилину, але був благословенням серед цієї спеки. Я замовкла, а потім посміхнулась до присутніх, серед яких не було молодих людей, і був хтось дуже вороже налаштований проти мене:

— Це Слуга з Добромиля послав нам знак!

Правду кажучи, з цими людьми я не встановила контакт, бо вони звикли до красивих гладеньких слів на мітингах і, можливо, чекали від мене чогось іншого, і уявляли мене іншою. А я не хотіла завойовувати їхню прихильність, як і будь-чию. Добромиль був для мене місцем сили, а для них — місцем колиски і домовини. Тому Слуга з Добромиля спробував якось згладити це нерозуміння і послав нам дощ.

Село Спас

Зразу за Старим Самбором, звідти можна піти пішки, не чекаючи автобус на Турку, є село Спас, збоку від траси, а вздовж траси, трохи далі — Бусовиська, де жили колись найсильніші ворожбити в Галичині, здається, я прочитала це у Івана Франка. А перед Спасом є поворот на Лаврів. Коли я збирала, так би мовити, матеріали для "Слуги з Добромиля", то знайшла у букіністів доволі знищену книжечку про Спасівський і Лаврівський монастирі і взяла звідти все, що мені потрібно. Але остаточне слово мала сказати моя подорож. Я ще не знала, чи увійде Спас до мого роману.

Зі Старого Самбора мене повезли на машині, котру дав голова райради, який був в курсі. Це єдиний раз, коли мені так пощастило, бо я не знала, як той Спас виглядає. Водій показав мені, де був монастир і як піти на гору, де колись стояв замок князя Лева. Справа була гора, в центрі монастир, а зліва, вздовж траси, — Дністер. Ця траса на Турку все псувала, бо була занадто галасливою. Село притулилось в улоговині між округлими горами. Коло того місця, де був монастир, стояла невелика церква, а біля крамнички сиділи якісь чоловіки. Щоб вони не думали, що я за одна, я підійшла до старшого чоловіка, що вже відірвався від компанії, й спитала його про шлях на гору, аби не блукати. Чоловік розповів мені, що в дитинстві лазив по підземних ходах, і що у 80-х тут знайшли потаємний сховок із книгами. Потім приїхали з райкому і все забрали. Ну от, подумала я, ніщо не може мене більше заінтригувати, ніж сховок із книгами. Якби тут знайшли золото, навряд чи про це дізналися б у райкомі партії. Я читала, що Спасівський монастир був під опікою князя Лева Даниловича, що тут він перед смертю прийняв чернечий сан і тут помер, але поховали його у Лаврівському монастирі, бо він був престижніший. Там зберігались мощі святого Онуфрія. А ще тут був центр переписування книг. А в селі Бусовиська не лише займались чорною магією, а й писали ікони. Бойківські ікони дуже барвисті й життєрадісні, й барви на них не потьмяніли досі. Саме село Спаса, я це чула колись, чи не найдавніше в Галичині.

Чоловік на моїх очах перетворювався на підлітка, розповідаючи про підземний хід, що з’єднував монастир і замок на горі. У XVIII ст. австрійська влада вирішила позбутися замків і монастирів і розбирала їх. Розібрали вони і Високий замок у Львові, чого досі не можуть пробачити львів’яни, бо телевежа, що на Замковій горі, пасує місту як свині черевики. І Спасівський монастир теж розібрали, ченців розігнали. Натомість лаврівські ченці врятували свій монастир, влаштувавши там школу на австріяцький штиб. Я чомусь ніде не бачила малюнків із зображенням Спасівського монастиря, хоч у часи князя Лева він, певно, виглядав цілком інакше, ніж потім.

Чоловік розповів, що у 80-х роках на горі проводились розкопки вченими з Ленінграда, але всі знахідки вони забрали з собою. За правом старшого брата.

…Стежка на гору була крута, дерева величезні, у дощ, напевно, важко йти, але зараз був лише початок вересня, майже літо. Біля підніжжя власне гори знаходився невеликий майданчик, може, там була брама, бо дитинець мав бути на вершині. Я йшла між травами, з яких стриміли груші дички і трохи здичавілі яблуні, пахло нагрітим зіллям, все освітлювалось сонцем, а на самім версі навіть стояв стіл з лавою під крислатою грушею. Там, можливо, була вежа, з якої князь Лев споглядав справді прегарні краєвиди, але я бачила лише вершки гір і небо за височезними ялицями. Якби можна було піднятись трохи вище…

Замок був не для оборони, а для релаксації. Я чула, що князь Лев любив оточувати себе красивими речами і мав душу естета. І хотів натішитися всім цим після кривавої боротьби за Галицьке королівство. Може, й сам запримітив це місце, вибрав гору. Історики не певні, чи то був його замок, чи він прийняв постриг, чи дійсно похований у Лаврові, але для мене це ніколи не мало значення. Певно, після смерті князя дерев’яний замок проіснував недовго.

Це місце, де я ніжилась під променями сонця, щедро всіяне квітами, дуже добре діяло на мене. Я забула про всі свої клопоти, про те, що

мушу вертатись, бо треба ще побачити Чортів камінь, хоч я була певна, він мені не знадобиться. Історію каменя я читала в книжці. Нібито чорт летів з величезною каменюкою, яку хотів скинути на Лаврівський монастир, але втрутився чернець, що знав чари, і чорт скинув камінь поблизу Бусовиськ. Мені пощастило, бо закінчились уроки і вервечка дітей з учителькою попрямувала саме туди, і я пішла за ними. Рання осінь в Україні барвами нагадує рай, тому я найбільше люблю оту синювату прозорість, лагідність і стримані прохолодні вечори. Мене вразило у селі Спаса русло струмка, що впадав у Дністер, викладене кам’яними плитками, дно було вузьке і розширювалося вгорі. Можливо, це придумали ченці, можливо, ні, але виглядало все дуже цивілізовано й охайно. А хатини потопали в садках, що збігали з горбочків: темно-брунатне дерево, синювате вапно, червонувато-сіра стара черепиця. До кожної хати треба було продиратися крізь густе гілля, високі жоржини, дерев’яні хвіртки, а подвір’я вкрито зеленим моріжком.

Чортів камінь був атракцією для туристів і любителів пікніків, і потрапляли вони туди просто з траси. Однак мій шлях був хоч і довший, але набагато приємніший — село, поле, ліс, де вже стояли навіть вказівники.

Не уявляю, звідки взявся той камінь між складками лісистих гір, але був він шорсткуватий, теплий на дотик, і ніщо не росло на ньому. Природня дивовижа, без слідів обробки. Часом у таких скелях видовбували печери самітники, але тут ні. Мабуть, репутація каменя не підходила святим отцям. Хоча тут було дуже приємно. Можна було навіть полежати на пласкому боці. Камінь виріс із землі, наче якась рослина, як іноді вилазять в наших лісах білі трюфелі, що в нас називають "земляне серце".

Я ще не раз була у Спаса, але вже не сама. Коли я згадую Замкову гору як місце, де припливають сили, то одночасно згадую стрімке провалля, що починається з північного боку, завжди темне і якесь зловісне. Наче інший бік Місяця. Звідти й виникла, мабуть, колискова, яку грав на сопілці отрок — Слуга з Добромиля, коли його залишили

самого в невикінченому підземному переході від монастиря Спаса до замку Лева. Та колискова присипляла смерть і страх. Я знаю цю мелодію. Я чула її двічі в житті, спершу дитиною, потім дорослою. Але тільки Слуга з Добромиля міг її зіграти.

А в Дністер, що тече попри село, ворожбит з Бусовиськ укинув на очах Слуги відрізану голову Купця з Добромиля. Я можу вказати навіть місце, де стояла хижка ворожбита.

Лаврів

Дорога до Лаврова — одна з найгарніших, що я бачила. Вона така, що нею не хочеться їхати, лише йти пішки, милуючись свіжими зеленими пагорбами по одному боці й невеликою річкою, огорнутою верболозом, по іншому. Не треба сходити на перевал і спускатися з нього, просто йти всі 10 кілометрів. Я мусила бодай раз це зробити. Цією дорогою тікав Слуга з Добромиля з монастиря, нею йшов, власне, теж тікав отець Антоній з "Урізької ґотики", і я теж йшла — з монастиря, а не до нього. Трапилось це восени, але трава все одно була зелена. То були не перші мої відвідини Лаврова, а, либонь, треті. Вперше я навіть не потрапила до церкви з фресками XV ст., вона була зачинена. Не наважилась зайти в монастир, гарну триповерхову будівлю, зазирнула за старовинний мур і врешті потрапила у великий яблуневий сад зі старими яблунями, прозорий і тихий. А потім пішла на цвинтар, де колись стояла каплиця Йоана Хрестителя. За Австрії з крипти повиносили домовини молдовських господарів Басарабів, отців церкви й перепоховали на цьому цвинтарі, схожому на добромильський, де людей ховали упродовж сотень років. Тут поховали затятого борця проти унії, авантурника з Урожа, єпископа перемишльського та митрополита київського Антонія Винницького, і власне, я знайшла рештки надгробка з його іменем. Втім, для більшості людей це ім’я невідоме, але я знала про Антонія Винницького дуже багато, написала про нього нарис, і ніколи не думала, що побачу колись його могилу. Дуже складний був чоловік, що змінив шляхетський кунтуш на чернечу

рясу, але не випустив шаблю з руки. І навіть загнаний у білоруські болота, огризався до останньої хвилі життя.

З цвинтаря було видно гори і дорогу, що вела до Польщі. А коло монастиря — колишні свинарники. Якось один патріот свого краю жалівся мені, що лаврівська громада не дозволила йому побудувати там же свиноферму, і ніякі улещування не допомогли. Досить з них було вже одної. Й інтернату для неповносправних дітей у монастирі. Правда, через дорогу була ще лікарня для не буйних психічнохворих, здебільшого алкоголіків, але того першого разу я просто вивчала краєвид, і цього досить.

А потім, уже на третій раз, я зайшла в лікарню і потрапила до дуже привітної пані, яка розповіла мені про отця Тимотея, чия молитва дуже помічна, і до нього звідусіль приїжджають люди. Він дуже багато знає про історію монастиря, тільки, попередила мене лікарка, "трохи дивний". Мені дуже захотілось побачити цього ченця і я зважилась увійти в монастир, мені відчинила молода жінка, певно, економка, і впустила без зайвих слів. Я піднялась на другий поверх, де на всіх дверях висіли кольорові картки, прикрашені квіточками, і на них було написано "Рай", "Гетсиманський сад", "Вифлеєм", всього не пам’ятаю. Такого я ще не бачила і не розуміла, як це у василіянському монастирі таке собі дозволяють. Я навіть підійшла туди, де було горище, правда, зачинене. А потім простір коридору заповнила велетенська постать ченця в сутані з білим комірцем, за яким дріботіли дві огрядні жіночки, я їх бачила перед тим: вони приїхали на машині. Я пробурмотіла, що хотіла би побачити отця Тимотея, бо пишу книжку, і чернець махнув рукою:

— Ходіть зі мною!

Він штовхнув двері до кімнати, що мала бути каплицею, бо монастир лише відновлювався, наказав вклякнути і почав молитися.

Я виглядала ідіоткою у своїх обрізаних джинсах, з наплічником, розпатланим волоссям, яке стягнула у хвіст, мені було смішно. Він, певно, знав, що я не стану церемонитись, якщо він посміє сказати мені щось різке, а просто встану і піду. Зрештою, я не за помічною молитвою прийшла. Молитва не тривала довго, чернець повів нас надвір і сказав до мене:

— Почекайте мене, поки я з людьми попрощаюсь.

Я сіла на лавці перед монастирем, незабаром отець Тимотей повернувся, сів коло мене. Я коротко розповіла йому, що хочу писати роман, дія якого буде відбуватись у Добромилі, але, можливо, і в Лаврові, і в Спасі також.

Наша розмова досі здається мені сном. Я все життя хотіла порозмовляти зі священиком, але справжнім священиком, якому можна сказати все й почути від нього нестандартну відповідь.

Мене тривожили і тоді, й зараз невиразні питання, які не можна висловити, але вони вкрай важливі, значно важливіші, ніж той пакет стандартних запитань, які нам вручають у соціумі. Я ніколи не могла інтегруватись у соціум, на чолі в мене був хрест з попелу, як у романі Маркеса "Сто років самотності", і, ймовірно, питання було про моє призначення.

На згадку про Добромиль отець Тимотей здригнувся і сказав палко:

— Я повернуся у Добромиль. Через рік!

З того, що він мені розповів уривками, я зрозуміла, що раніше отець служив у Добромильському монастирі, але оскільки там мав видіння, його забрали до Лаврова. Мав він шістдесят років, був фізиком-ядерником за фахом, але після якоїсь фізичної травми подався у ченці. Я помітила, що він час від часу відганяв від себе щось невидиме, навіть

бурмотів. Мене б засмутило, якби він виявив те невидиме з мого боку. Отець Тимотей розповів, що бачив у Добромильському монастирі "світляну істоту" космічних розмірів, він навіть навів їх у цифрах. І вона з ним розмовляла.

А ще він сказав, що у Львові під землею стоять якісь апарати, які впливають на психіку людей. Те саме я чула від одного хлопчини, що випадково зайшов до центру допомоги біженцям, і я, певно, єдина не вважала його ненормальним. Я завжди маю сумнів: а раптом щось таке є. Зі мною траплялись дивовижні випадки, однак я не вмію зациклюватись на чомусь.

Щоб відволікти отця Тимотея, я заговорила про князя Лева, його могилу, і він сказав:

— Я знаю, де його могила, але ще не прийшов час їй відкритися.

Отець згадав про свої душпастирські обов’язки і спитав, чи я коли-небудь в житті сповідалась. Я чесно сказала, що ні.

— Якщо будете готові, то прийдете до мене на сповідь?

— Добре, — відказала я цілком щиро, бо такому священику варто сповідатись.

Того дня вирішила піти пішки до Старого Самбора, тобто до перехрестя. До автобуса залишалось ще дві години, і мені не хотілося блукати по лісі.

Я йшла і думала про те, що чернець одержимий Добромилем, і я, мабуть, теж незабаром стану одержимою ним. Я ще не знала, що Ян Щасний Гербурт також бачив світлу істоту в Добромильському монастирі і був одержимий цим місцем. Через рік я побувала в тому монастирі й спитала, чи є там отець Тимотей. Його не було.

Коли я знову побувала у Лаврові через два роки, то спитала настоятеля отця Миколая, чи є тут отець Тимотей. Він поквапно відповів, що такого немає, ніби його ніколи тут не було.

То була неділя, я приїхала з екскурсією, де було багато підлітків, і всі вони бігали під дощем і обіймали дуб XIII ст., а потім сховались у церкві, то отець Миколай, молодий, років тридцяти п’яти, вийшов до нас і раптом почав розповідати, як йому було двадцять три роки, і він написав записку батькам і пішов з дому, щоб стати ченцем, хоч мав дівчину. Як він три роки стояв у церкві, витримуючи послух, повернутий спиною до віруючих, бо не мав права обернутись. І не бачив ні батьків, ні сестер, хоч знав, що вони там. І з тридцяти послушників тільки троє витримали послух.

— Чого це я раптом вам розповідаю про це? — враз отямився отець Миколай і посміхнувся дитячою посмішкою.

Там, у Лаврові, я зустріла реставратора вітражів, який розповів, що двадцять два роки реставрував вітражі у Львівській катедрі. Двадцять два роки, страшно подумати. Терпіння властиве не лише духовним особам. Отець Тимотей був наче буря, його віра перевертала все його єство, а ці двоє — настоятель і вітражист — вони були цілковитою його протилежністю, але такі самі сильні духом.

Якби не отець Тимотей, я б не почала свій роман з Лаврова, і вітер не вирвав би з рук червоноармійця шматок паперу з записаною колисковою смерті і не відніс би його до рук Слуги з Добромиля, який стояв, обпершись на старезний дуб. З вікон би не визирали бліді обличчя ченців, яких незабаром повезуть до в’язниці, а потім розстріляють. Не було б осені 1939 року, не було б саме такої книги, яка пов’язала мою долю з Добромилем не кров’ю, але духом.

Саліна

Коли я написала роман, там була присутня Саліна — соляний завод під Добромилем, де в червні 1941 року було по-звірячому закатовано майже чотири тисячі людей. Енкаведистами. Їх вбивали молотами для трамбування солі, дітей просто вкидали у соляні криниці. Найбільша ганьба Добромиля, який у ті дні тихо плакав за зачиненими вікнами і дверима. Але сама я ще там не була. Я потрапила туди геть пізніше, бо весь час мені муляло, що Саліна випала з топографічної карти мого Добромиля. Не можна в один день відвідати замок Гербурта, монастир і після цього чи перед тим — Саліну. Не тому, що це фізично важко, а тому, що це різні світи — світ, який існує в площині людських та Божих законів, і світ, де нема ні законів, ні кари, ні розплати за злочини. У романі я лише черкнула чорним пером птаха смерті, бо знала, що мені все одно не уникнути Саліни, доведеться її пройти. Двічі я там була не сама, чула, як на молебні над другою криницею в лісі люди співають "Боже великий, єдиний". Я не бачила цих людей і через те мені було особливо моторошно. Я прочитала й випитала все, що можна було відшукати й почути, написала статтю, на яку були найобразливіші відгуки не лише з Росії, але й з України. Досі трагедія Саліни не виходила за межі обласної газети, тепер про неї могли дізнатись у всьому світі, хоч це нічого й не змінювало, начебто. Але змінилась я сама.

Одного дня, 23 червня, я зібралась і поїхала туди сама. Коли нікого немає, перед жалобним молебнем, що відбувається щороку останньої неділі червня. Я знала, що мені буде тяжко, але щось випихало мене з хати. Я всі ці роки намагалась зрозуміти природу безсилля і жорстокості, природу жертви та її ката, хоча завдяки книзі в’язня Бухенвальду Бруно Беттельґайма "Освічене серце" і нарису Станіслава Лема "Провокація" вже дещо збагнула. Але я мусила це пережити у своєму серці — оплакати тих, кого не було кому оплакати, найперше тридцять дітей із Перемишльського сиротинця, яких привели сюди з дорослими в’язнями.

Я піднялась дорогою повз Добромильський цвинтар і довго йшла, а потім біля покинутої ферми в селі Солянуватка звернула до Саліни.

Люди показали мені дорогу, бо раніше я ходила іншою, коротшою, повз нові пишні будинки добромильських багатіїв. Ось цією дорогою, думала я, вели колону в’язнів, які думали, що їх ведуть на роботу. Бо навіщо вести таку колону аж із самого Перемишля, аби вбити на сільзаводі. Навіть мені самій це дивно. Зло, мабуть, ігнорує логіку, або в нього вона цілком інша. Ось ці хати пам’ятають той спекотний день, і ці старі жінки, що визирають з подвір’я, могли б бодай щось знати. У дітей краща пам’ять, а тоді вони всі були дітьми чи навіть підлітками, яким довелося мовчати майже сімдесять років. Мені здавалось, що вони несуть покуту за своє мовчання. Вони знали, куди і навіщо я йду. Все в мені стислось, затерпло, я почувала себе такою самотньою і наляканою, ніби йшла на смерть. Перед брамою Саліни я раптом повернула вбік на поросту травою ґрунтову дорогу, несподівано для себе, яка огинала територію Саліни і вела до лісу. Коли я пройшла кількадесят метрів догори, побачила зруйновані будівлі солеварні внизу, я вже здогадувалась, куди веде ця дорога. Потім був яр, освітлене сонцем поле, я занурилась у ліс і пішла широкою стежкою, хоч їх було кілька, але я звернула саме на цю. У завжди вологому, темному лісі з вивернутим корінням й покрученими стовбурами дерев стежка привела мене просто до зацементованої соляної криниці і братської високої могили поруч. Там поховали тих, кого змогли витягти німці, коли прийшли сюди, на зачищену територію. Точніше, не німці, а місцеві євреї, яких змусили витягувати напіврозкладені тіла жертв. На самому верху лежала жінка, притискаючи до себе шестимісячне немовля. Потім усіх євреїв розстріляли.

Цей простий хрест, забетоноване цямриння з викладеними лампадками, напівтемрява, що поглинає звуки, й відчуття, що земля ворушиться під ногами.

Нижня шахта прикрита каплицею-пам’ятником, стоїть на галявині, довкола якої яблуневий сад. Тут скошено, а нижче, де рештки заводу, який проіснував від XVIII ст. до 50-х років XX ст., ще косили. По одному боці — завод, по іншому — будинки, де мешкав персонал — інженери, писарі, бухгалтери, майстри. Костелу, де мордували жінок з

садистською втіхою і де розіп’яли живу людину над вівтарем, немає. Тут, тільки подумати, був після війни дитячий санаторій. І діти нічого не знали. Бо хрест на могилі постійно знімали, але люди його знову ставили. А історію злочину описала в 90-х роках поетеса Марія Прокопець, пробиваючи цю тему крізь нетрі забуття, байдужості і все ще страху. Якби не її книжка про Саліну, я, можливо б, не стояла зараз тут з таким гострим відчуттям гніву і розпачу від того, що ніхто не покараний, немає списку жертв, немає списку катів, і цю землю вже викупив хтось з Донецька і планує знову побудувати санаторій.

Коло контори з годинником на вежі, що давно заржавів, з високими сходами, такої зруйнованої, що може розвалитися від подмуху вітру, а попри все дуже гарної, якщо не знати, що після тієї страшної різанини всі стіни до стелі були залиті кров’ю, двоє чоловіків косили траву. Я не хотіла з ними розмовляти, як і будь з ким, однак вони помітили в мене фотоапарат і сказали, що нема такого дня, щоб тут хтось не приїжджав: з Польщі, Голландії, Данії. І що вони косять траву, бо за пару днів буде жалобний молебень. Я сказала, що хотіла приїхати саме тепер. Але не сказала, що інтуїтивно вибрала і час, і дорогу, якою сімдесят років тому йшла втомлена приречена процесія з Перемишля. Така подорож буває лише раз у житті. Я знала, що більше ніколи не приїду сюди сама, щоб не відчувати оте ворушіння землі під ногами. Воно — найстрашніше.

Біля сходів вився якийсь екзотичний кущ з великими синіми дзвониками, що, мабуть, пережив усі ці сім разів по десять років. Один з чоловіків зірвав квітку і дав мені на прощання, можливо, на знак моєї відваги, бо люди сюди не приходять самі. Ця квітка викликала в мене спазм у горлі, я донесла її до придорожнього хреста, коли верталася назад у Добромиль, і там залишила в’янути.

Годинник Добромиля

Той день, коли відбувся мій єдиний і, мабуть, останній виступ у Народному домі Добромиля, я не вважаю невдалим. Мені вдалося тоді відчути важку ходу часу, і тінь від Саліни подовшала. Тут теж

закатували людей у місцевій в’язниці, яка сховалася за ринковою площею. Люди розповідають, як звідти, коли прийшли німці, вибіг лікар з криком: "Людоньки, не йдіть туди, там — пекло!" І зараз там пекло — почорнілі мури, вузькі очниці заґратованих вікон, купи сміття, колючий дріт. Там теж — темно і вогко, як у тому лісі. Через дорогу — напівзруйнований з дерева і цегли дім з іржавим дахом, подвір’я якого вкрите плитами з єврейських надгробків, що дає привід євреям цілого світу обурюватись, але нічого не робити, щоб їх звідти забрати. Кажуть, що ті плити звезли з цвинтаря гестапівці, тут було добромильське гестапо, хтось каже, що совіти, але сімдесят років по тих плитах ходили люди, що мешкали в тому домі, а тепер єдиний його мешканець — підтоптаний і марґінальний самотній чоловік.

Новий мер Добромиля повів мене, Василя Ґабора і Мирона Іваника на вежу і показав, як заводити годинник 1889 року, і я побачила не тільки це, а й Добромиль з висоти вежі, яку змогла обійти довкола.

— Коли повбивали євреїв, а поляки виїхали, в Добромилі не було кому шити одяг, лагодити взуття, пекти хліб, робити ковбасу, — сказав мер. — Уявіть собі, як важко було все це відновити.

Місто стояло порожнє, і наповнили його порожні будинки й вулиці люди з села і приїжджі, для яких Добромиль був чужим.

Та помалу життя налагодилось, відкрився меблевий комбінат, який знали в цілому Радянському Союзі, швейна фабрика.

Пройшло кілька десятків років, і все це знову занепало. Розікрали, закрили, зігнали людей з насиджених місць, і залишились лише ті, кому просто нема куди йти. Для них Добромиль — лише останній притулок. Молодь підсіла на наркотики й алкоголь, вулицями не прогулюються, а шастають, як сполохані миші, ті, кого називають населенням, а самі вони є патріотами України, а не свого міста, яке вже проїла до останнього цвяха іржа корупції. Як і всюди по всіх галицьких містечках.

Ну от, я вже наживаю собі ворогів, але дійсно людям подобається казати: "А що я можу зробити?" Оті розведені в безпорадному жесті руки і є справжні стрілки годинника Добромиля.

Боневичі

Мені прикро писати про здеґрадовані спорожнілі галицькі містечка, а ще більше про людей, які там мешкають і які, можливо, образяться на мене за правду. І скажуть: "Ви нічого не розумієте". Хоча самі не розуміють, що таке любити своє місто. А це — 1) обирати чільниками міста людей, які не байдужі до його долі; 2) берегти той спадок, який вони отримали; 3) думати про місто як про цілісний живий організм, не завдавати йому болю. Це так, ніби заводити годинник на ратуші, як це робить добромильський мер, але він повинен це робити з усім містом, а не лише з антикварним годинником.

Я писатиму ще не про одне місто й село, тому перейду до села, яке донедавна не мало для мене жодного значення, бо я закрила на якийсь час цю тему — писати далі про Добромиль. Чого б це я мала про нього писати? Крім того, писати далі в стилі "Слуги з Добромиля" лише тому, що комусь сподобався цей роман — ні, я такого ніколи не робила і не буду. Коли рік у рік садиш на одній і тій самій грядці картоплю, врожаю не буде.

Років три тому до дверей моєї свідомості почала шкребтися думка про Яна Щасного Гербурта, я ще замовила собі в Польщі книгу Владислава Лозінського "Правем і лєвем", де був цілий розділ про вченого розбишаку з Добромиля, і багато чого мене дратувало в цій книзі і в цьому розділі. Відчувалось, що автор дещо зневажливо ставиться до Яна Щасного, як до невдахи, що через свою вдачу стратив усе, що мав, а найперше репутацію в сучасників-поляків. І корінь його нещасть — в місцевому патріотизмі і схизмі, що з’явилась невідь-звідки у названому сині великого канцлера Яна Замойського. А мені, навпаки, поведінка Яна Щасного, рокошанина і вченого мужа, видавалась цілком природньою з огляду на те, скільки він зробив для процвітання

Добромиля, за саме його прагнення, щоб усі нації чулися в місті добре і визнавали першочергове право найстарішої громади — русинської. Ян Щасний був людиною Відродження не на словах, а на ділі. Право сили змагалося в його душі з правом природнім. Я вияснила, що в сучасній Польщі ніхто не цікавиться творчим спадком Яна Щасного Гербурта, не вивчає його, і хотіла найперше зрозуміти чому.

Не так давно я сказала на презентації своєї книги, що якби мені подарували ще одне життя, то я б присвятила його дослідженню персони Яна Щасного Гербурта. Тому що, аби зрозуміти його, потрібно не лише зібрати біографічні матеріали, а й досконало вивчити контекст початку XVII ст., витлумачити тексти, і, звичайно, пройти шляхами добромильського магната. У мене на це нема часу, але я принаймні можу окреслити коло питань і тем, нехай вони розв’язуються у ноосфері. Я не є містиком у банальному обивательському сенсі і мене дратує, коли мене просять розповісти про "містичні" випадки. Історія моїх стосунків з Яном Щасним почалася зі співпереживання — я зробила те, що робила завжди: спробувала побути на його місці. Це було не так важко. Наступ псевдоліберaлів та україноφобів на все українське особливо активізувався останніми роками. Мені так само перепадало, бо я хотіла бути навіть у все ще недосяжній Європі сама собою — зі своїми моральними принципами і своєю власною національною культурою. Я не хочу, щоб мені щось забороняли: осмислювати національну історію, писати про село, захоплюватись "Кобзарем", етнографом Іваном Франком, слухати народні пісні, навіть якщо я писатиму про вигадані світи. Бо так я можу вбити свою душу, поклавши її на вівтар сумнівних постмодерних цінностей і привілеїв. А від співпереживання до солідарності — один крок.

Роман про Гербурта мені не приснився, я його вигризла зі скелі, об яку перед тим билась головою, нездатна подолати в собі сумніви, занижену самооцінку, розпач від безсилля, і ту резервацію, в яку мене прагнули загнати. І написала його не для того, щоб відкрити Яна Щасного читачам, врятувати від забуття, а щоб зафіксувати цей процес від співпереживання до солідарності. Кожен з нас обирає свій шлях і має

право укладати своє життя, не питаючи ні в кого дозволу. Інакше, життя просто не має сенсу. Кероване життя, або, як тепер кажуть, маніпульоване. Я потрохи повертаюсь до природнього егоїзму, а не відходжу у затишок герметизму.

Коли я дізналась, як можна потрапити в Боневичі, село поблизу Добромиля, я ще не знала, куди їду: в Боневичі, де народився Ян Щасний, чи в Боневичі, де він помер. Для мене це було несуттєво. Я взагалі не знала, що є в тих Боневичах, крім пейзажу, який тривкіший за архітектуру. Добре, що я не чекала автобус, а пройшла ті чотири кілометри пішо, розпитавши дорогу. Я побачила інший Добромиль — польський. Вілли, вже спаплюжені євроремонтом або напівзруйновані, стару, зачинену школу, чудовий будинок пошти, я навіть зайшла туди, постояла на старовинних сходах, решткі меблевого комбінату, а далі дорога звужувалась, впираючись у плато, а з іншого боку була залізнична колія і депо.

Я належу до тих людей, які починають тремтіти й жадібно принюхуватись, побачивши вокзал, залізничну колію чи потяг, хоча ненавиджу їздити в потягах. Вперше я побачила залізницю в сімнадцять років. У Трускавці. Я ніколи не втрачаю нагоди на якійсь маленькій станції зайти в порожній зал очікування, подивитись розклад потягів, а потім вийти і постояти на пероні. Є в цьому щось схоже з відвідинами язичницького храму. Серце завмирає до того, що сама твоя присутність у цьому місці робить тебе причетною, а, отже, не випадковою особою. Я кожного разу дивуюся з цього щедрого привілею. Адже в музеї чи театрі, чи адміністративній будівлі тебе зупинять і спитають, що ти тут робиш. А вокзал — це наче портал у паралельний світ. Для цього потрібні лише відвага і бажання.

Вперше я це відчула, коли о 5-тій ранку зійшла разом з однокурсниками в Коломиї і побачила годинник на пероні, круглий, з величезними цифрами, що висів на стовпі, а до стовпа була приставлена драбина і дядько переводив стрілки. Після забитого вщент вагона, дурнуватих пустих веселощів я вдихнула повітря тиші, і сонце

позолотило перон і моє волосся. Мені здалось, що це дежавю, і що я вже не вперше живу на цьому світі.

Вокзал у Добромилі з одного боку виглядав як бомжатник. Темний і вогкий фасад із забитими дошками вікнами, і сецесійний перон з дашком на різьблених стовпчиках, викладений візерунчастою плиткою. Всередині все обвалилося, темне нутро поїла пліснява, а мародери витягли все, що було менш-більш цінне, а прохід до віконця каси завалили уламками потрощених меблів. А ліхтарі на пероні колись були газові… Колія була ще ціла. І висів розклад потягів — дві чи три електрички: Старий Самбір — Нижанковичі. Отже, тут можна сісти без квитка. Коли на залізничній станції немає квиткової каси, це означає, що самої станції вже не існує. Вона списана із книги буття. І потяг, що раз чи два на день зупиняється на ній на одну хвилину, робить це так собі, з інерції. Він може не зупинитись, тому нема чого розраховувати на нього подорожньому. Адже немає ні годинника, навіть стрілочника з прапорцем.

Я ще не раз бачитиму старі залізничні станції, але Добромильська виглядає направду постапокаліптично. У 30-х роках тут напевно прогулювалась святково вбрана публіка з отих вілл, що тягнуться від самого центру, пили лимонад, їли морозиво, когось проводжали гуртом чи зустрічали з квітами. Я не знайшла такої світлини, але бачила пікнік всередині руїн замку Гербурта і в ще не зруйнованому замку Мнішків у Ляшках Мурованих. Я чую запах тієї епохи, бо він ще не вивітрився у часи мого дитинства, коли мене іноді брали до міста, до моїх тіток, які так само любили прогулюватися у надвечір’ї в Дрогобичі чи Трускавці.

Яким страшним і занедбаним не виглядав вокзал у Добромилі, як не витріщалися на мене з густих бур’янів привиди, мені вдалося втримати в собі естетику мозаїчного перону і різьблених балок із сецесійними кронштейнами. Чи вдасться мені оживити на мить Боневичі початку XVII ст. я ще не знала. Це залежало від того, наскільки мене зачепить це місце. В жодних путівниках про Боневичі не йшлося. Я боялася, що не знайду там навіть сліду Гербурта.

Я тужно подивилась на улоговину з будинками колишнього депо і віллами, що ховались у густезних вологих і темних садах — я ще колинебудь туди піду, але зараз мені час йти до Боневич.

Раптом за поворотом вигулькнула колія і шлагбаум з чистенькою будкою наглядача, жінкою в оранжевій блузі, рядок квітів, відчуття зовсім нереальне. Мені пригадався Екзюпері з його "Планетою людей". Коли він повертався після польотів, то бачив подібний веселий і якийсь ляльковий краєвид. Плато відходило вбік, з’явилось багато порожнечі й зеленої трави на схилах, і за мостом через Вирву, від гори Радич починалося село. Мабуть, коли ріка розливалася, в давнину в Добромиль добиралися іншою дорогою, не перетинаючи Вирву.

Село було невелике, хат мало, наче їх випололи, і все якесь плоске. Вдалині блищала новісінька церква, я ще бачила її в Інтернеті, мурована, в стилі московського патріархату. Тепер такі церкви домінують майже всюди замість лагідних старовинних храмів, обсаджених липами. На подвір’ях нових церков відчувається уже естетичний смак жіночок, що попрацювали в Італії, — фонтани, статуї богородиці, відлиті з гіпсу чи в Польщі, чи у Львові, часом розмальовані, часом ні, альтанки, каплиці, екзотичні кущі і надмір пластикових квітів та електричних гірлянд. Люди щиро пишаються цим кічем, який надто контрастує з розбитими вулицями, крихітними, завжди зачиненими бібліотеками, що тхнуть стухлістю, будинками "Просвіти", збудованими ще в 30-х роках, що вже геть прогнили, загидженими автобусними зупинками.

Я просто пішла єдиною вулицею, щоб знайти сільраду і спитати, де колись стояв дім Гербуртів, тобто замок, бо в XVI–XVII ст. двір не міг отак просто собі стояти без валів, укріплень, сторожових веж з огляду на татарів та дорогих сусідів. Місце, бо в книзі "Замки і фортеці" не було згадки про Боневичі. Але місце може багато чого сказати. Власне, я перед тим розпитувала Мирона Іваника, але він теж нічого не знав. Боневичі наче хтось стер гумкою з карти.

Я побачила якісь два будиночки з табличками і пішла туди. В одному був фельдшерсько-акушерський пункт, а в іншому бібліотека. Відчинена бібліотека в галицьких селах — дивовижа. На вікні завжди записочка "Поїхала в...", хоча це неправда. Ніхто нікуди не їздить. Так було ще в часи мого дитинства. Але тут ситуація виявилась нестандартною. В бібліотеці була молода жінка, яка зразу мені повірила. Я ще привезла з собою книжку в подарунок, подивилася вбогу бібліотеку, фонди якої не поповнювались бозна-скільки, і спитала, де що було. І від неї дізналась, що є руїни друкарні Гербурта, і є підземелля, тільки все дуже заросло, але вона зараз мене відвезе. Не встигла я отямитись, як ми вже сіли в стару машину і поїхали в інший кінець села.

В страшних бур’янах стояли три поколупані стіни, ближче до річки. Викладені з каміння, без сліду тиньку. То мала бути друкарня Яна Щасного Гербурта, де він видавав істориків Яна Длугоша, Станіслава Оріховського, Вінцентія Кадлубку, а також інші книги, в тому числі "Науку Добромильську". Через рік я сидітиму в колишній Ленінській бібліотеці в Москві й триматиму в руках деякі з цих книг, якими, можливо, ніхто й не цікавився до мене. А потім у Львові в бібліотеці Стефаника дозбируватиму те, що залишилось. В "Анналах" Станіслава Оріховського я знайду коментарі Гербурта, вдруковані у текст.

— А звідки ви знаєте, що то друкарня?

Бібліотекарка знизала плечима.

— Кажуть, на неї накладено закляття. Бо знайшлися у нас три алкоголіки, пробували розбирати, а потім один повісився, один скоро вмер, а ще одного вбили. А он там у бур'яні через стежку — підземний хід, можна конем їхати.

Трохи далі стриміла висока червона будівля. То були рештки колишнього панського фільварку, щонайдалі кінця XIX ст. Такий собі палімпсест, наполовину зішкрябаний. Але будівля друкарні була дуже

старою. Невже там працював мандрівний друкар Ян Шеліга? Далі тягнулась галявина, по периметру обсаджена чудовими старими липами, як у нас в Урожі, а далі вже поля.

Я відпустила цю жінку, що так несподівано стала мені в пригоді. Сказала, що мені важливо подивитися самій. Вона зміряла поглядом мої голі руки й сказала, що краще б я не лізла в ті бур’яни і що пивницю вже засипали, тільки в одному місці є дірка. А може, й нема. Певно, їй не хотілось, щоб я кудись провалилась. Зазвичай я шокую людей своїми мандрівками. Сама жінка, яка блукає по лісах, не боїться йти пішки кілька кілометрів, начебто не схожа на божевільну. Нашим людям всюди ввижаються маніяки, але я ні разу не зустріла жодного. Найліпше сказати, що пишу статтю, тримати в руці фотоапарат, тоді вони починають думати, що так заведено: посилати журналістів самих.

Я сказала, що мені треба розгледітись, пофотографувати, а тоді вже можна буде розпитати в місцевих. Без цієї жінки я би справді ще довго тинялась і не знала б, що це рештки друкарні Гербурта.

Якщо отак мандруєш, то дежавю виникає постійно. Коли я нарешті в страшенних кущах знайшла дірку в підземелля, то зразу собі згадала панський будинок в Урожі, розібраний, з незасипаними підвалами. Чи було це підземелля рештками палацу Гербурта, не знаю. Воно стояло осторонь від фундаментів пізніших часів. Я помилувалась досконало викладеним склепінням з темної цегли, цегляною долівкою. Це була лише частина більшого, решту, як сказали мені, начебто засипали. Після смерті Яна Щасного Гербурта Боневичі продали, і село зникло з культурної карти Речі Посполитої. Тому швидко забулась і друкарня, через яку збунтувалась місцева шляхта, для якої друк книжок був тяжким злочином, особливо світських, та ще й праць історика Яна Длугоша, якого не визнавав Зиґмунт III Ваза. Ця друкарня знищила врешті самого Яна Щасного. Він заліз у борги, йому довелось померти в самотині подібно до Овідія. Як писав він у "Геркулесі Слов’янському": "Першу частину життя я здобував славу для Вітчизни, другу частину здобував славу для себе..." А тим часом була ще третя частина — втрата

всього, що здобув, втрата перспектив, хоча цей чоловік до останнього подиху імітував діяльність, кидаючись, як орел в клітці. Сім миль від Добромиля, по суті, залишились, хоча домашній арешт закінчився. Єдина втіха — бачити з Боневич, з Добромиля, з Фельштина свою твердиню на Сліпій горі. Он ця гора — я бачу її з колишнього двору в Боневичах. Але замку вже давно не видно, гора поросла лісом. Де народився, там і помер — в Боневичах. Віднедавна я теж почуваю себе наче у вигнанні. З одного боку в мене є змога робити те, що я хочу. З іншого — я не можу впливати на те, що хотіла б змінити. От тільки слави я не здобувала ні Вітчизні, ні собі, бо ні Вітчизна, ні я цього не потребували ніколи. Я просто ходжу собі, розмовляючи і з живими, і з мертвими.

Я ще продерлась до друкарні. Певно, її використовували під щось, може під майстерню. Певно, нікого з власників вона не цікавила як історична пам’ятка. Час зітер всі сліди. Мені не було тут чого шукати. Лишався краєвид, надзвичайно мальовничий. Я втомлено присіла на галявині, оточеній липами. За просвітом було поле чи луг. А за ним…

За ним — шпиль ґотичного костелу і вежа ратуші, як у якійсь європейській казці. Село з назвою Нове Місто. Позаду невелике галицьке село з блискучою церквою в стилі московського православного бароко на тлі гір. А зліва Вирва, біля підніжжя плато.

Коли я поверталася, почула несподіваний звук. Високо вгорі їхав іграшковий потяг з двома вагончиками, дуже зворушливий. Колись давно, коли ми тільки вселилися у львівську квартиру і у нас був позичений чорно-білий автомобільний телевізор, ми з дочкою дивились чеський мультсеріал про паровозик, який нам страшенно подобався. Певно, то була електричка "Старий Самбір—Нижанковичі", яка прямувала зараз до Добромиля, щоб зробити зупинку біля мертвого станційного будинку. Все це відволікало мене від тих Боневич, але, можливо, так було потрібно. Я лише пошкодувала, що не їду зараз в тому потязі і вітер з відчинених вікон не освіжає мені лице.

Я знала тепер свій наступний маршрут.

Нове Місто

Я пишу ці рядки 7 березня 2014 року, коли над Україною нависла тінь війни, якої вже не було сім десятиріч, і намагаюся зосередитись на цій мирній книзі, давно запланованій, укладеній у моїй свідомості гарною барвистою мозаїкою. Мені дуже хочеться, щоб ця мозаїка була укладена, бо світ тепер так швидко змінюється і так легко руйнується.

Після моєї поїздки в Боневичі минув майже рік. То було відразу після Великодня. Я сиділа на поваленій липі на околиці Боневич і вітер був такий сильний, що виривав з рук пластикову склянку з кавою. Перед очима було Нове Місто, яке я вже проїжджала минулого разу, повертаючись до Самбора, а звідти до Львова старою розбитою маршруткою. Тепер я збиралася туди. Мені хотілось піти туди пішки через поле навпростець, але вітер був надто сильний, а поруч врізалась ґрунтова дорога, бодай трохи захищена плато на тому березі річки. Не знаю, але у мене було відчуття, що шпиль костелу і вежа ратуші можуть зникнути, як марево, або дорога обдурить, і я туди не потраплю. Цього разу зі мною мандрувала знайома. Вона була витривала, як коняка, терпляча, однак для неї ця подорож не була сакральною і містичною. Щулячись від холодного вітру, що часом сипав дощем, я до останнього моменту не вірила, що увійду до Нового Міста. Врешті ми допили каву і пішли, і вітер раптом ущух. Це не вперше зі мною таке траплялось. Наче вітер вирвався з моєї свідомості, збуреної емоціями, і вже не повернувся.

За якісь там кількасот метрів з’явилась обшарпана табличка "Нове Місто", а саме місто було на пагорбах і до нього ми увійшли через узвіз, наче через браму, і вийшли прямо до костелу.

У XIII ст. було село Библо, але його спалили татаро-монголи, і вцілілі мешканці поселились трохи збоку, на новому місці. Кожне село чи місто в Галичині пережило татаро-монголів, потім татаро-турків, чуму,

Хмельниччину, ще турків, холеру, Першу світову, Другу світову, Голокост, перші совіти, другі совіти, і відповідно до цього чергувались культурні шари. І ще шляхетські війни. Але жменька людей лишалася, і їм не було куди йти. Як і мені. Я знаю, що ніколи не покину рідну землю. Мені вже пізно це робити. Вчора я розмовляла з сестрою, і ми обидві вирішили: "Чого бути, тому не минути". І можливо, у цьому і полягає секрет людської осідлості, бо дуже мало сіл чи міст зникли назавжди. Доки існує та чи інша цивілізація, звичайно. Це не так примітивно, як я описую. Існує певний механізм збереження соціуму. І хто зна, чия то жертва: тих, що пішли, чи тих, хто залишився.

А справа була ратуша. Не стара, початку ХХ ст., бо Нове Місто не було лише новим місцем, а й повноцінним містечком з магдебурзьким правом. Трохи чудернацька, з дерев’яною вежею, незграбна, але дуже велика, бо не губилася навіть на чималій ринковій площі. Клапоть стіни був помальований у яскраво-рожевий колір. Там знаходилася крамничка з предметами вбогої розкоші і потрібними речами — керамічні фігурки, вазочки, світильники, штучні квіти, лампадки, косметика, горщики під рослини, пральний порошок, пластикові відра, лазерні картинки. І ще — ритуальна крамниця. Власне, у ратушах внизу завжди були крамнички. В одній, кажуть, торгував п’явками найбідніший єврей. Євреїв тут було до Другої світової майже триста чоловік. Вище на дверях здалеку було видно висячі замки. Звісно, бібліотека теж зачинена. Як і всюди. А сільрада, до якої належать і Боневичі, що, певно, ніколи не падали так низько за всю історію, бо тепер не мають навіть власного війта, чомусь була не в ратуші, а в будинку на площі. Раніше я зауважила таке саме в Журавному, про яке ще напишу. Як на мене, то це приниження статусу міста, що мало колись магдебурзьке право, а тепер стало селом.

Нове Місто осторонь від великих шляхів, і коли виїжджаєш з нього, довгий час їдеш вбогою рівниною без нив, з поодинокими рідкими гайками, що просвічують наскрізь. Таке відчуття, що ця земля не в Галичині, а якась нічия.

Зате Нове Місто з видолинками, річкою Вирвою, старими міськими будинками, будками, що були колись єврейськими крамничками, навіть в цю ранню весняну пору, живе і барвисте, і навіть більш старожитнє, ніж Добромиль. Село, з якого їздять на роботу, яке вже погодилось з тим, що нічого доброго не буде, а відтак живе ощадно й тихо. Кілька разів проїхала підвода, за якою біг песик. Ще ніхто не працює, помалу відходить від Великодня, і люди якісь відсторонені й розгублені, бо ж нема до чого приліпитись, то вони імітують якусь діяльність. Ми спитали в якогось чоловіка, коли буде автобус в бік Самбора, бо ж треба встигнути додому. Не дай Боже лишитися в такому глухому закутку, де немає нікого знайомого. Колись моя дочка не могла виїхати з Добромиля вже о 6-ій вечора, і я мусила видзвонювати знайомим, щоб прийняли її й Томека на ніч. Дядько нам сказав. Ми мали в запасі годину чи більше і подались до костелу святого Мартина, відреставрованого поляками, ошатного, обгородженого. Навіть оборонні вали тут збереглися. Костел був з початку XVI ст., і будували його не Гербурти. Але від нього видно ту ж Сліпу гору із замком Гербурта, бо ж до Боневич рукою подати. Наші костели зачинені, але в багатьох є решітка, через яку можна заглянути всередину, а вже на ніч замикають ковані двері. Можна було б пошукати ксьондза, але ми посоромились. Для цього треба мати поважніші підстави.

Костел виглядав, може, не так велично й ґотично, як, наприклад, у Городку чи Дрогобичі, але дуже надійно. Сховатися поза містом на цій рівнині не було де, ні від турків, ні від волохів, тому ховалися в мурованих святинях, хоча рідко це було раціональним рішенням, радше ірраціональним, бо коли нападникам вдавалося вибити двері, то гинули всі, від старого до малого. Але вкупі, в молитвах, смерть не видається марною. Найбільшої масакри Нове Місто зазнало від війська Хмельницького. Люди сховалися в костелі, все місто. Козаки вибили двері і познаходили навіть тих, хто сховався у вежах та на горищі. Кров протекла звідти і навіть через два століття її сліди було ще видно. Чи не кожен оборонний костел в Галичині пам’ятає Хмельницького, ту нечувану жорстокість, з якою християни нищили християн. Залишилися сліди від гарматних ядер і прихована в радянські часи правда, яку ніхто

не наважувався розповідати. Чутки линули швидко, і громади міст незалежно від конфесії об’єднувалися проти "визволителів". Де я тоді могла думати, що через кілька років ми з острахом чекатимемо війни з Росією. Якщо в Хмельницького було крім особистої образи ще якесь політичне виправдання, то тепер ми маємо справу з патологічним бажанням стерти Україну з лиця землі.

З Нового Міста походять дві непересічні персони. Гуманіст Лукаш з Нового Міста, автор першого підручника з епістолографії, що навчався у Яґеллонському університеті, магістр вільних мистецтв, який закликав до гармонії душі й тіла. Під кінець життя він повернувся до Нового Міста, займав громадські посади, бо довгий час служив у Любліні писарем. Рідко хто з гуманістів повертався додому, а от Лукаш повернувся.

І ще Бенедикт Гербест (1531—1593), богослов, викладав у Познанському університеті, був ректором міської школи у Львові і як єзуїт надавав великого значення навчанню. Він поділив учнів на класи і ввів розклад занять. А ще полемізував з Герасимом Смотрицьким на теми унії. Ясна річ, особа не цікава для українських науковців, яких досі відштовхують конфесійна приналежність та мова історичних осіб. Насправді Гербест — це латинізована форма прізвища Зеленський чи Зелінський-Гербертус Неаполітанус. Можна подумати, що Бенедикт був з Неаполя. А насправді з маленького містечка біля Добромиля. Ні Лукаш, ні Гербест не з’явилися з нічого. Вони отримали першу освіту в школі Нового Міста, так званому літературному братстві, що існувало з 1511 року, і звідти вирушили зі своєю просвітницькою місією.

Власне, Гербурти, що прийшли з Моравії в часи князя Лева Даниловича, теж були Зелінськими, на що вказує і колір їхнього герба, тобто це теж латинізоване прізвище. Але Гербурти не залишили по собі нічого видимого в теперішньому Новому Місті, бо воно належало їм короткий час — у XV ст. Втім, думаю, що і батько Гербурта Ян Гербурт, і його син контактували з місцевою культурною елітою. Колись я знайду докази цих стосунків.

Ми побачили через дорогу від костелу знищену стару споруду, в якій хтось доживав віку, певно, колишню плебанію і заразом парохіальну школу. Коло неї крутилася жовта собака, яку ми пригостили, але вона була дуже налякана, напевно, всі її кривдили. Бувають такі собаки, яких всі ненавидять лише за те, що вони приводять цуценят. У такому великому світі для них немає місця. Мені враз стало неприємно, та й день був похмурий, люди потрохи збиралися на зупинці. У який бік не їхав би автобус, тільки б вибратися звідси. З’явився гурт підлітків, що чекали на автобус, бо уроки скінчились. Вони кричали, вищали, і на них з осудом дивилися старші жінки, що всілись на лавці, які теж кудись їхали. Але куди? Вранці зрозуміло — на базар, а після обіду? Певно, і їм було цікаво, але ми вже пояснили, що зі Львова, і перестали їх цікавити. Віз із кіньми знову їхав дорогою, той самий, і порожній. Видно, господар використовував його як транспортний засіб. На всьому лежала якась печать післявеликоднього похмілля і розхлябаності. Скоро почнуть садити картоплю і все потече в постійному руслі, а зараз життя вихлюпувало все більше людей: хтось кудись їхав, хтось когось зустрічав, а на величезних бруньках каштану повисли важкі краплі води.

Скелівка (Фельштин)

Лицарі Гербурти прийшли з Моравії сімсот років тому і заснували Фельштин, який тепер називають Скелівка. Ян Щасний стверджував, що його рід живе на Русі вже чотириста років. Фельштин належав Гербуртам до 1631 року. В 1400 році це вже було поселення, обнесене муром з усіма атрибутами європейського міста. І як місто скінчився Фельштин за других совітів. Але міста не приховаєш. Нема ратуші, але є ринкова площа, двоповерхові кам’яниці, а також те, що за звичкою люди досі кажуть: Руська дільниця, Польська, Єврейська. Люди тут досі вважають себе підданими Гербуртів.

Але все по порядку.

То було 9 травня. Я багато разів, прямуючи до Добромиля автобусом, проїжджала через Скелівку, але так і не ступила на цю землю ногою. Що

там встигнеш побачити крім занедбаного ґотичного костелу з червоної цегли і вежі! Цього разу я приїхала, щоб усе добре роздивитись, і відразу пішла до костелу св. Мартина, покровителя воїнів і пастухів, і Гербуртів, позаяк вони теж були родом з Паннонії. А це лише десяток метрів через площу. Я зайшла на подвір’я храму і відразу побачила, що до другого поверху вежі приставлена довжелезна драбина. Либонь, реставрація. Якби нікого не було, то я б полізла відразу, але навпроти сиділи якісь дядьки, що вже розпили флящину, чи тільки планували. Лізти без дозволу місцевої громади було непоштиво. Я не хотіла виглядати погано в їх очах. Пішла туди, тримаючи в руках фотоапарат, привіталась і спитала, чи можна мені залізти нагору. "Пані, — сказали мені їхні очі, — ви, либонь, несповна розуму?" Але відповіли, що можна, але небезпечно. Поки я лізла по драбині, яка хиталась, але мусила витримати моїх 40 кг з хвостиком, відчувала спиною, що ці добрі люди переживають за мене. Я боюсь висоти. Іноді в мене бувають навіть напади гірської хвороби. Але хоч ноги трохи й тремтіли, я долізла до другого поверху й побачила під ногами лише частину настилу — а решту прірва. Я подумала, що коли сюди лазять діти, то це погано. Краще б прибрати драбину. Власне, тут не було нічого цікаво, крім отворів-бійниць. Пізніше я довідалась, що оборонна вежа мала чотири поверхи, але у Першу світову верхівку зніс російський артилерійський снаряд, тому вежа зараз виглядає незавершеною, як Вавилонська. Зараз тут мешкають самі українці після етнічних чисток ХХ ст., яким, звісно, байдуже, до збереження полікультурного спадку, й естетичні смаки у них специфічні. Я ще не здогадувалась, які сюрпризи мене чекають далі. Я навіть вибралася по балці на третій ярус і визирнула у віконце. Дядьки, звісно, чекали мого щасливого повернення чи падіння. Пару разів мене хитнуло і я вирішила не жартувати із власним життям. Крім сухого дерева і поперечки зі слідами мотузки від дзвону, тут не було нічого. Внутрішні сходи давно вже пішли в небуття — їх прибрали. Я зійшла вниз і полізла в дірку на першому ярусі — темне приміщення, захаращене рештками меблів і наочною агітацією часів радянської школи, бо школа була поруч. Ліхтарика в мене не було, я його й не беру у свої подорожі, точніше, завжди забуваю.

Костел був зачинений, але відремонтований. Я ще пам’ятаю кілька років тому провалений дах і вибиті вікна. Тут уже був добудований ґанок і пластикові вікна а ля "смерть пам’яткам архітектури". Невже це все? — подумала я. Більш як дві години зі Львова. І, певно, я б повернулася, якби не ті троє чоловіків. Я пішла до них питати, де місцевий ксьондз. Виявилося, що то вже греко-католицька парафія. Я подумала, що, може, горе-реставратори бодай лишили щось в костелі — надгробки, розписи. Врешті, один дядько погодився мене відвести до священика. Я знаю добре цей тип сільського "сироти", що живе сам, і з того, що комусь щось зробить за горілку і харчі. Самотні бабусі наймають його скопати город, порубати дрова, щось підсобити. Я зверталась до нього "пане Іване", бо він не був п’яний і поводив себе ввічливо. Священика не було вдома, ніхто не відчинив, то ми пішли до жінки, яка прибирає в церкві. Іван сказав, що якщо я пожертвую щось на церкву, вона відчинить. На жаль, та жіночка належала до того типу, що мене недолюблює: огрядна, з вузькими колючими очима, вона зустріла мене й Івана непривітно, але завагалась, почувши про гроші. Я сказала, що пишу статтю для газети, і тут жіночка наче сказилась: ходять, пишуть всяке про нас, не відкрию. Я позадкувала, і ми пішли геть. Жіночка ще щось кричала вслід.

— Чого вона так?

— Е, — махнув рукою Іван, — хтось написав, що костел зіпсували ремонтом.

Тепер я все зрозуміла. Пластикові вікна підказали.

— Не переживайте, — сказав Іван. — Я вас відведу до вчителя. Він багато знає. Зелінським його звати. Він має книжки про Скелівку.

Зелінський виявився спрацьованим старшим чоловіком, що повернувся щойно з поля. Ми з ним сіли надворі. Він приніс мені стару польську книжку про Фельштин, розповів, що у Варшаві шукав

матеріали про Гербурта, але я могла думати лише про одне: потрапити до костелу. Нарешті Мирон Іваник видзвонив церковного старосту і, попрощавшись з Іваном, ми з паном Зелінським пішли до костелу. Неподалік від хати Зелінських я побачила прегарну стару церкву Кузьми і Дем’яна XVI ст., правда, пофарбовану, але в оточенні старих дерев вона виглядала так, як має виглядати справжній храм: притульно. Є таке слово.

Зелінський дорогою ще розповів на моє прохання драматичну історію з криптою, яку я вже чула від Мирона Іваника. Як кілька років тому під стіною костелу провалилася земля, і діти перші побачили багато трун з крипти. З-під віка однієї визирала довга жіноча коса. Хтось подзвонив у район, але поки приїхали звідти, місцеві жителі вже забетонували сховок. Вони заявили, що нікому не дозволять тривожити Гербуртів. А відтак почали відновлювати костел, бо поляки не збирались цього робити. Може, не встигли, а може, свідомо не хотіли підтримувати храм, збудований Гербуртами, бо Ян Щасний свого часу виступав за права русинів як корінного народу.

Невдовзі приїхав церковний староста, місцевий фермер, і відчинив костел. То був жах, звичайно. Євроремонт по-українськи. Я перелякано застигла перед усією цією "красою". Староста сказав, що поляки не хотіли, то вони все взяли під свою опіку. Я знала, що Борис Возницький врятував вівтарний хрест і вивіз деякі надгробки. Я все розуміла. Для мешканців Скелівки, які шанували Гербуртів, було справою честі врятувати їхню усипальницю. Але не в такий варварський спосіб! Я вже не вперше таке бачила, зрештою, навіть у Львові ніхто не бореться з пластиковими вікнами на середньовічних кам’яницях, що вже казати про провінційні містечка і села, де до невпізнання спотворені давні церкви. Коли торгують парафіями, а парафіяни в житті не бували в музеї чи картинній ґалереї… Але й раніше було так! Але чомусь майстри намагались вписати будівлі в краєвид, вкладали в ремесло душу. І чим більше вони задивлялись на чуже, тим ставало гірше. Якби тут далі мешкали німці, євреї, поляки, українці, Скелівка не була б такою занедбаною, як Добромиль. Етнічні чистки XX ст. знищили весь

культурний шар, не сховали його під шаром попелу, а просто перетворили на сміття.

Староста запросив нас із Зелінським до себе. Я не дуже хотіла йти, але довелося. І переконалася, що люди, поза посадами й чинами, бувають дуже хорошими. Щойно староста дивився на мене ображено, що я недооцінила красу інтер’єру, але у себе вдома він став справжнім і щирим. Розповів, що вирощує сто сортів картоплі і продає насіння, і має клієнтів у Підбужі й Сторонній. Я мала змогу скуштувати неймовірно смачну картоплю, хоча не дуже її люблю. А потім виявилося, що цей чоловік ще й кактуси любить, і ростуть вони у нього в маленькій оранжереї. І направду це було для мене найбільше відкриття у Скелівці — побачити людей, що вміють жити цікаво.

А потім я попросилася, що хочу подивитись ще на цвинтар, але вже сама.

Цвинтар був всіяний білими нарцисами. З трави випинались старі польські надгробки, за цими могилами давно вже ніхто не доглядав, не приїздив, і були вони осторонь від українських. Але квіти так гарно цвіли на сонці.

Я мала ще час до автобуса, коли повернулась до костелу, пройшлась до залізниці, якою приїхав сюди Швейк і тут відстав від потяга. Довкола колії була болотиста рівнина, а саме містечко стояло на узвишші. Я сіла біля костелу там, де мене ніхто не бачив, бо 9 травня вихідний день, і крім місцевих пияків старшого віку вже збиралась на гульки місцева пацанва. Люди тут різні, всім не догодиш. У траві я знайшла шмат червоного скла, яким склили вікна в костелі, й дивилась через нього на цегляну стіну, яку, на щастя, ніхто не реставрував. Звідти було також видно Сліпу гору. Весь мій світ обертався довкола замку Гербуртів, як життя й самого Яна Щасного. Певно, і з Сусідович, що по дорозі до Старого Самбора, видно також Сліпу гору. Там, де був і є кляштор кармелітів, що дозволив заснувати Еразм Гербурт, опікуном якого був

Ян Щасний. Але щоб дістатися туди від траси, треба дуже довго йти. Колись я й там побуваю.

Я сіла в напхану невихованими студентами маршрутку й простояла до самого Самбора. Це нагадало мені поїздки електричками в суботу чи неділю, коли студенти штурмом захоплюють місця і нікому не поступаються, навіть хлопці знайомим дівчатам. Дежавю. Весь час мене не полишав неспокій, наче я не отримала того, чого чекала, хоч спілкувалася з людьми, дуже приязними до мене. Я не була певна, чи напишу роман про Гербурта, і чи взагалі варто його писати. У Добромилі я відчувала його присутність, але тут були інші Гербурти. Взагалі я читала, що рід Гербуртів зник у XVII ст. Прізвище ще траплялось, але то не були прямі нащадки тих Гербуртів. Інша гілка звалась Добромильськими. Серед моїх предків була якась шляхтянка Емілія Добромильська.

Муроване — Ляшки Муровані

Коли це було? Коли в мене був звичайний плівковий фотоапарат. Я готувалась писати "Слугу з Добромиля", і Марина Мнішек, галицька Марія Стюарт, не входила в мої плани. Але Муроване, тобто колишні Ляшки Муровані, були так близько — між Хировом і Старою Сіллю, збоку від траси. І кожного разу, проїжджаючи, я бачила будку зупинки "Муроване". До Добромиля є різні дороги. Основні — це через Скелівку і Стару Сіль. Приїжджаючи зранку на головний вокзал, я ніби грала в лотерею: сідала в той автобус, що був раніше.

Туристи не їздять в Муроване і не пишуть про це у блоґах. Від замку нічого не залишилось, а сама історія Лжедмитрія українців не надто цікавить. В історії Галичини ця авантюра наче анклав окупаційної історії. Через кілька років я жадібно накинусь на книги про війну 1612 року, бо участь у ній брав хтось із Гербуртів, можливо, Ян Щасний. Але й тоді, коли я вийшла з автобуса, щоб йти в Муроване, я знала, що цієї теми мені не оминути.

Інтернету я тоді не мала, тільки дві книжки про Старосамбірщину та пам’ятки історії Галичини, тому інтриґа була. Коли начитаєшся блоґів, статей, часом не хочеться навіть їхати. Але це добре, бо тоді починаєш шукати мимоволі те, що поза кадром.

Було літо, здається, червень. Я вийшла з якоюсь жінкою і стала розгублено, бо не знала, в який мені бік іти. Справа вниз спускалась ґрунтова дорога і на початку її в оточенні здичавілих кущів стояв хрест. Я наздогнала жінку, й ми всю дорогу проговорили, точніше, я намагалася її розговорити. Жінка показала мені, де церква, де замок, тобто його останки, де ще дві церкви, що стоять впритул. Вона не належала до тих, хто геть нічого не знає, просто їй не хотілось сказати щось зайве. А я не знала нічого. То була просто розвідка на місцевості. Про все інше я дізнаюсь потім.

Спершу був гарний будиночок біля вже неіснуючої брами. Можливо, XVIII ст., а далі липова алея, пам’ятка природи, і збоку залишки задушливого темного і зловісного парку. Я пішла навмання і врешті побачила темно-коричневий зуб єдиної стіни, що залишилась, і все заросле бур’яном та кущами. Ото все, що залишилось від замку, де Дмитро просив руки Маріанни Мнішек, доньки самбірського старости Юрія Мнішка. Не дивно, що сюди ніхто не приїздив.

Світило сонечко, пахло травами й квітами. Я всілася на скошеній галявині відпочити, і помалу довкола мене почав змінюватись краєвид. Я сиділа на подвір'ї палацу, чи, може, то була головна зала? Це не так важливо. Я пробиралася сюди через глибочезні рови, рештки стіни були над ровом, значить, це таки була зала, внутрішня частина палацу. У XV–XVI ст. ця місцевість теж належала Гербуртам, але замок збудували Тарло, а на початку XVII ст. тут оселились Мнішки. Юрій Мнішек, батько Марини, був справжнім Мідасом: гроші так і липли до його рук. Однак нічого по ньому не залишилось в Галичині. Жадібність і ненаситність завжди закінчуються руїною.

26 травня 1604 року Лжедмитрій попросив руки Маріанни, можливо, я навіть сиджу зараз на тому місці. Для мене число 26 завжди було фатальним, і в нумерології воно віщує великі тектонічні зсуви. Якби не підтримка Мнішеків, хтозна, чи була б ця авантюра, якій, правда, так і не вдалося змінити цивілізаційний хід історії, бо візантійщина не могла сприйняти західноєвропейські буржуазні цінності. Ось зараз я пишу ці рядки вже у XXI ст., але нічого не змінилось. Та сама візантійщина, ті самі арґументи. Виделка в руці цариці Московської Марини переважила здоровий глузд. На початку XX ст. замок ще був цілий, хоч і розграбований. Але в Першу світову російський генерал, довідавшись, що тут бував Лжедмитрій, наказав випустити двадцять артилерійських снарядів. А кавказька дивізія зґвалтувала всіх жінок в околицях Ляшок Мурованих. Така ось помста.

Хоч замку й не існує, але його контури проступають все одно. Ось тут був канал, що сполучав Стривігор із замком. На горі парк, який створив Мнішек за європейським зразком. Цей чоловік був безмежно амбітним і пожертвував однією зі своїх дочок, яка була спершу романтичною дівчинкою, але під кінець свого короткого життя стала справді королевою. Правда, проклятою королевою.

Восени 2013 року ми, українські письменники, приїхали сюди. Купа людей повела нас показувати руїни. У траві лежав відколотий величезний герб Мнішків, а трохи віддалік нам показали засипаний підземний хід. Потім між двома костелами XVIII ст. — Марії та Йосифа бард Ігор Жук вперше виконав пісню на слова Яна Щасного "Пастуше, пастуше", текст якої я знайшла в "Геркулесі Слов’янському". Муроване для мене як високий звук, що постійно бринить у небі.

Стара Сіль

Коли я думаю про Стару Сіль, мене огортає дивне почуття розгубленості й провини. Я просто не знаю, що мені робити з цим розтраченим скарбом. Може, мені слід було не їхати в Добромиль, а вийти дорогою в Стару Сіль і там залишити своє серце? Бо чому все, що

я бачу в Старій Солі, мене так ранить? Від моєї колишньої однокурсниці, в якої чоловік втратив мову від інсульту і яка так лагідно каже до нього "Івасю", від тих двох кошенят, які я відвезла до директора тамтешньої школи, ще зовсім маленьких, бо я мусила рятувати їх від інфекції, і не знаю, чи врятувала, від того, що сіль у Старій Солі вже скінчилась, і вітер гуде в покинутих колодязях і тунелях, від вілли "Анна", з якої зробили психлікарню... Мені так і не вдалось охопити оком усе село, хоч я й вилізла на пагорб, де цвіла шипшина і пінився бузок на чиємусь порожному осідку. Я весь час почувала себе стиснутою в материнській складці двох узвиш, бо потрапляла знову і знову сюди не сама, а з екскурсіями, і тільки один раз я відчула якесь просвітлення, коли опинилась нарешті сама і сиділа під дзвіницею церкви св. Параскеви, збудованої ще 1440 року. Не тому, що там було затишно, гарно, а тому, що в цій церкві могли хрестити, вінчати когось із моїх предків, волохів Басарабів, нащадків молдавських господарів, що володіли тут соляними криницями. Отут я відчувала себе захищеною, і все співало довкола мене літом, і дихало силою благодаті.

А решта... Решта було не моє. Коли я проїжджала вперше повз зруйнований костел, з гніздом буська довкола хреста, то хотіла зійти. Згодом мені вдалося потрапити всередину, коли почались реставраційні роботи. Прийшов служка і відчинив нашій групі.

Костел св. Михаїла всередині був моторошно прекрасний — з місцем для органу, зотлілими дерев’яними ґалереями, оголеною цеглою, незрозумілою будовою. Нутро нагадувало печеру чи лоно, з плавними, якимись жіночими лініями. Виявилось, що частину його складає каплиця св. Анни з XIII ст., а сам костел відбудовано після зруйнування його Хмельницьким. Часом я думаю, що військо Хмельницького приклало руку до зруйнування чи не кожного костелу, бо мешканці не завжди мали чим відкупитись, або не бажали. Дивна то була війна, більше релігійна, ніж визвольна. Посеред костелу було чисте місце, обтулене запонами й білими коругвами, з сучасним вівтарем для тих небагатьох римо-католиків, що пережили лихі часи XX ст.

Я бачила чимало костелів у своїх мандрах, але цей був найдивніший. У ньому було щось справді дуже слов’янське. Такий костел не могли збудувати в Німеччині, чи Франції, чи Італії. І цей бусьок нагорі. Я бачила, як поміняли дах, але гніздо все одно залишилось. Напевно, старосільські жаби мають солонуватий присмак, як вода в цих криницях. Три тисячі років тут без перерви видобували сіль, аж до середини XIX ст. Страшно уявити. Від білих хорватів до поляків. Я колись писала статтю про галицьку сіль. Історія Галичини — це історія солі. Видобутку й продажу. А ще історія випасу худоби, яку приганяли аж з Волощини.

Мій дідо знав більше, ніж знаю я. Він був славного роду, але рід розтеребився, поринув у непам’ять. Басараби досі живуть в Старій Солі. Але мені чомусь страшно зазирати в цю колиску.

Колись Мирон Іваник показав мені, проїжджаючи віллу Анни, сецесійний будиночок вбік від траси, з перекособоченим флюгером, дуже легкий і ошатний. Це нібито місцевий поляк-багатій побудував його для своєї коханки в 1911 році. Мирон розповів те, що ніколи не розповіли б мешканці Старої Солі, й про що я не читала у товстому збірнику, присвяченому Старій Солі, виданому за гроші іншого багатія, "нового" українця. У 1939 році родину поляків, що мешкала у тій віллі, виселили. Не знаю, про яку жінку йдеться, навряд чи то була та сама, але досить того, що вона покинула будинок. І поки йшла, на неї напали місцеві, зґвалтували і вбили. І певно, що тутешні люди знають, хто це був. І в кожному селі чи місті є страшні й ганебні таємниці з темних часів: Хмельниччини чи Другої світової. Все відбувалось за певним шаблоном. Я не зразу це зауважила, тільки після того, як почала мандрувати. А людям, які все життя живуть на одному місці, здається, що воно єдине і неповторне. Ну, то який сенс тоді мандрувати? Сенс є лише тоді, коли ти знаєш, що сенсу немає, але все одно їдеш. Важлива сама подорож. Ти вступаєш поміж одні й ті самі декорації — ратуша, костел, церква, замок, цвинтар, і колись ця монотонність, аж до асортименту продуктового магазину, вистрелить тобі у саме серце.

Хирів

Коли я ще працювала в Дрогобицькому краєзнавчому музеї, у 1985 році, то весь час чула про колекцію Хирівського єзуїтського колегіуму, від якої наразі залишились лише побляклі метелики на шпильках. Їх я бачила й два роки тому, коли працювала у фондах музею. Власне, ті метелики й зачепили мене, а оскільки я проїжджала чи навіть пересідала в Хирові, прямуючи до Добромиля, то треба було нарешті оглянути це маленьке прикордонне містечко з препоганими дорогами. Чесно кажучи, таких ям біля вокзалу я ніде не зустрічала. Наче їх спеціально вирили, щоб ніхто не залишався у Хирові і не смів їхати через нього до Польщі. І ще на гербі Хирова — сокира. Проте я не з лякливих, і мені страшенно подобається тутешній залізничний вокзал, дуже великий, який будували під єзуїтську колегію. Колись через той вокзал їхали потяги із Західної Європи і в Західну Європу. Тут був Швейк. І хоч я дуже люблю бравого вояка Швейка, дивлячись на цей вокзал — наче айсберг посеред кічу та руїни, насамперед згадую повість Генріха Бьолля "Поїзд точно за розкладом", де розповідається про німецьких вояків, які їдуть на східний фронт у Другу світову. Хоч автор не називає Хирів, але це саме те місце, яке проїжджає головний герой, який ЗНАЄ, що загине десь між Львовом і Стриєм. Уся історія — це історія здійснення пророцтва. Якби Генріх Бьолль знав ще те, що назва Хирів ймовірно походить від слова латинського "герой", бо тут в перших століттях нашої доби був шпиталь для римських вояків, щось на зразок санаторію, де вони відновлювали свої сили. І що там, біля вокзалу, в розкопах знайшли колись навіть кілька римських монет. Герой роману їде після відпустки й лікування у саме пекло — імперію Сталіна. У радянські часи, звісно, ця повість не перекладалась, хоч вона, властиво, з тієї самої серії, що і повість Ремарка "На Західному фронті без змін". І мені здається значно глибшою.

Хирів стоїть на річці Стривігорі, що виглядає страшенно брудною, бо знаходиться на задвірках міста. На березі був убогий, майже порожній базарчик з китайським мотлохом, я трохи заблукала серед містків і смітників, які зреклись будь-якого стосунку до Європи, як і місцеві марґінали, з якими мені не хотілось зустрітись, як і кожному мандрівникові. Моя мета була — єзуїтська колегія, розташована

віддалік, і вже нагадувала не айсберґ, а якусь Ґренландію. Розміри споруди були несамовиті. Такого комплексу і у Львові не побачиш. Ціле місто, яке було цілком автономне, і його мешканці спускались звідти лише для того, щоб сісти в потяг і поїхати в Європу. Не думаю, що за тих три десятки років, що проіснувала колегія з 1907 по 1939 рік, мешканці Хирова часто піднімали голову й дивились на гору. То був анклав, чужа територія.

Я пішла навпростець, хоч нагору мала би бути сучасна дорога, стежкою через зелений моріжок, де росли райські дерева — яблуні, й вийшла на маленький гарний будиночок жовтуватого кольору із забитими дошками вікнами й безнадійно зачиненими дверима. Біля будиночка пасся білий кінь на прив’язі, а за ним наглядав старший чоловік. Я спершу його не помітила, доки він сам не вийшов мені назустріч.

Він сказав, що в тому будиночку, що стояв на схилі пагорба, був колись шпиталь для вихованців колегіуму, що мені видалось трохи дивним. Але з огляду на можливість карантину, така віддаленість від цілого комплексу виглядала виправданою.

— А як мені потрапити туди? — показала я на неприступний мур угорі, що оперізував всю гору. На розі була церква, тобто костел, і жодної брами.

— Там є дірка в плоті, — здвигнув плечима чоловік, не сказавши очікуваного: чого вам, пані, туди йти.

— А туди можна?

Я мала на увазі, що такий величезний покинутий об’єкт, у якому довгий час була військова частина, можуть охороняти.

— Можна.

Отримавши дозвіл від особи, що представляла для мене цілий Хирів, я пішла шукати дірку в мурі. Насправді мур був парканом із залізобетонних плит, в одному місці плита похилилась й утворився прохід. Так я потрапила в дивний, моторошний світ — покинуте місто, яке здалеку створює ілюзію, що воно виконує свої функції, як ота погасла зірка, від якої ще лине світло, хоча вона не існує. Я не розуміла одного — навіщо було засновувати єзуїтський колегіум у ХХ ст. Я не чула ні тоді, ні раніше про жодну значну особу з Галичини, яка б закінчила цей заклад. Втім, через кілька років, як колегіум було збудовано, почалась світова війна, яка вбила тих хлопців, що доросли, і не було їм куди сховатись, хіба що поїхати місіонерами в Індію чи Південну Америку. А потім — двадцять років неспокою, а коли життя тільки почало налагоджуватися — друга війна.

Подвір’я було зарослe кволою травою, що пробивалась крізь плити, багато вікон вибито. З боку церкви я побачила сліди ремонту, можливо, хтось і був там на будові й зараз закричить, щоб я йшла звідти. У мене весь час було відчуття, що хтось мусить за мною наглядати. Я ж виросла у світі, де майже не існувало покинутих будівель, фабрики й заводи працювали, безробіття не було. Тому й багатьом людям не подобається, що вони втратили статус ґвинтика системи, і замість того, щоб почувати себе вільними, вони опущені до рівня ізгоїв.

Двері були забиті дошками, кілька дверей виходили на зовнішнє подвір’я, але знайшлися одні, виламані мародерами, і я переступила межу. Мені й раніше доводилось переступати межі. Чи дізнається хтось, якщо я зникну в цьому місці? Дядько з конем — єдиний свідок. Я втішала себе, що якби то була заборонена зона, він би мене попередив. Внизу був хол, порожній, темний, з отворами дверей, які познімали. Чомусь у покинутих будинках найперше виймають двері, а тут дверей мало вистачити на цілий Хирів. Підлога внизу і в деяких величезних залах, актових чи гімнастичних, була цілою, але далі на другому поверсі почалось якесь страхіття — місцями провалена стеля, здерта підлога, і порожнеча. З вікна я побачила прегарний краєвид і подумала, що тут, де все ще існує підлога і цілі вікна, можна було б прожити день чи два,

маючи спальник. Вдень блукати горами, а ночувати тут. Я була певна, що ніхто сюди вночі не прийде, і з цього боку не побачить світла ліхтарика чи свічки. А тут сухо, пахне нагрітим сонцем і пилом…

Я вийшла на внутрішнє подвір’я, бо все тут було одноманітне й безлике, і побачила в’їзд у підвал, де знаходились кухня і пральня. Там було вогко й темно. Я ще не бачила таких споруд, що обслуговували тисячі людей. Розміри головної будівлі я могла б порівняти лише з Ермітажем у Санкт-Петербурзі. Будівля мала строгі пропорції класицизму, і я вже не знала, де закінчується єзуїтський колегіум і починається військова частина. Тобто перший плавно перетікав у другу. Я пішла далі й побачила якісь залізні стовпи, вишки, що виростали з високої трави, і все ще могли до чогось надаватись. То була авіаційна частина, наскільки я знала, але жодного аеродрому я не бачила. Певно, він мав бути в іншому місці. Я трохи посиділа на сонці, радіючи, що, мабуть, спокійно повернуся звідси. Знизу долинав шум машин, звуки людського побуту, сюркотіли коники, літали метелики. Коли я обернулась, відірвавши погляд від округлих зелених гір, то побачила кілька двоповерхових будинків, житлових. І мене раптом охопило незрозуміле відчуття жаху і туги. Тут мешкали родини військових, бавились діти, текло приватне життя, яке мусило поєднуватися з життям Хирова. Жінки, можливо, десь працювали в місті, діти ходили до школи. Для цього треба було спускатись щодня з пагорба. Я так і не знайшла цієї головної артерії, що сполучала місто з містечком нагорі. І не хотіла шукати. Оті порожні будиночки, з яких одного дня виїхали всі мешканці, враз витягли в мене всю силу, і якби я наблизилась до них, напевно, поглинули б мене. Місця, де люди живуть, а не просто працюють, і які покинули раптово, без поважної причини, найстрашніші.

Самбір

Я проїжджала через Самбір сотні разів, і все життя хотіла потрапити туди на Матки (28 серпня), коли продавали дерев’яні іграшки — траскалки, візочки, то була особливість храмового свята. Але тепер немає сенсу туди їхати — там усе так, як усюди.

Дітям в Урожі навесні казали:

— Треба їхати в Самбір по буськів!

Навіть мій перший вчитель Юліан Іванович казав нам про це у школі, і ми ніколи не питали, чому треба в Самбір їхати по буськів. Хіба вони прибувають з теплих країв залізницею? Але наші батьки повторювали те саме, що чули від своїх батьків, і не могли пояснити, чому буськів треба забирати з Самбора до Урожа. Але від цієї причетності до чудових птахів серце радісно завмирало і світ наповнювався теплом і передчуттям радості. Мій дідо їздив у Самбір продавати сливи. Туди до цьоці Іванки, дочки урізького війта Василя Петрущака, бабциного брата, іноді їздила дитиною моя сестра Марійка. Одного разу вона привезла плюшевого ведмедика, що танцював. Сестри поклали його в коробку з-під взуття, прикрашеного марлею замість мережива, і дуже ним дорожили. Коли вони набавились, я стала опікуватись ведмедиком зі Самбора. Вуйко Василь оженився з полькою Білинською, а їхня дочка вийшла заміж за німця з колоністів, якого вбили у 60-х. Він працював на залізниці. Я ніколи не була у їхньому будинку в Самборі, й узагалі не маю там жодної людини, до якої могла б піти в гості. Усе проїздом. Хоча до свого зацікавлення історією Галичини часом ходила по місту, а ще частіше у 80-90-ті сиділа на вокзалі, намагаючись дістатись до Урожа чи Львова. Там не було де сісти, там сезонні цигани таборились коло вокзалу, і можна було спостерігати за ними: низькорослими чоловіками, які відчували свою вищість над зовсім юними циганочками і напівроздягненими дітлахами, які просили милостиню. Чи над прохачами, у яких хтось хворів, чи осиротів, яким треба було випити. Я бачила їх роками, і їхня риторика не змінилась досі, а вокзал, попри те, що його відреставрували, перебуває в оточенні реалій 90-х. Брудно, незатишно, неорганізовано. Колись давно я сиділа на вокзалі, чекаючи електричку, і до мене підсів сивий дідусь, який мандрував світом. Він нагадував того буська, що опинився у Самборі, і по якого ніхто не приїхав. Трохи не в собі, але вільний тією свободою, яка сторонньому видасться тотальною самотністю, втім, такі люди вже звиклися з нею. Мені досі здається, що він відчув у мені споріднену душу. Розповів, що

працював на фабриці паперу в Сибіру і показав клапоть паперу, з якого роблять гроші, сказав, що їде на Закарпаття. Він був захищений старістю і, мабуть, то були найкращі часи його життя, бо ніхто вже нічого у нього не відбере, ніхто не поб’є його, а міліціянти таких "божих птахів" не затримують. Іноді вони проповідують якісь божевільні теорії, але цей дідусь просто хотів поговорити. Він не був брудний чи обідраний, просто трохи божевільний. Може, зимував у лікарні, а на весну знову вирушав у мандри. Я ж була прив’язана до життя всіма можливими і неможливими способами, а він явився мені, щоб нагадати: існує ось така свобода. Померти колись на вузькій лавці електрички, що прямує на захід.

Ось такі місця як вокзали, привокзалля залишають на тілі людини невидимі синці, і уникнути їх може лише той, хто ніколи не залишає дому або подорожує авто.

Зразу ж за автостанцією — старезний парк. Якби він був на горі, то вітри давно б звалили ці могутні дерева, чиї крони не пропускають сонячного світла. Моторошне місце із зігнилими альтанками, танцмайданчиком, поламаними гойдалками і смородом стічної канави. А при виході в місто жахливий пам’ятник жертвам репресій — руки, що стирчать із землі, перекривлене обличчя. Хтось по блату виграв конкурс.

Ну, а далі — це вже Самбір, хай понищений, але живий. Я завжди хотіла його пізнати, але все відкладала, бо треба було їхати далі. Колись я прочитала, що у внутрішніх двориках будинків на ринковій площі були городчики з лікарськими рослинами. Може, там мешкали аптекарі, може, самі міщани воліли мати при собі зілля на домашні потреби. Але від цієї короткої згадки я прихилилась до цього міста, це був перший знак моєї симпатії, бо полюбити Самбір за привокзальну площу, стіни казарми і понурий хідник, що веде до вокзалу, я не могла. І мені все здавалось, що з Самбором пов’язані якісь не дуже приємні спогади моєї родини, бо там мешкав ще старший брат мого тата — Григорій, якого я

чомусь боялась, хоч бачила два-три рази в житті. Дуже авторитарний чоловік, але ті, хто покинув Сторонну, ніколи не бувають щасливими.

А потім була ще вулиця Тиха, 1. Я описала той будинок у романі "Гірчичне зерно". Там відбувався столітній бал, тобто бал раз у століття. А в реалі — там знаходилось приміщення товариства "Бойківщина". У 1985 році я крадькома перечитала в Дрогобицькому музеї всі випуски "Літопису Бойківщини" і це стало для мене першим пробудженням до майбутніх мандрів. То була рушниця, яка вистрелила у 2012 році.

У вересні до мене приїхала Юля Мельникова, письменниця з Орла. Вже на презентацію книжки "Львів самотніх сердець", яку я переклала. Моє бажання побачити Самбір, з якого почався похід Лжедмитрія на Москву, співпало з її і бажанням Лани Перлулайнен, моєї подруги-письменниці. Ми хотіли знайти місце, де був королівський замок, яким опікувався Юрій Мнішек, батько Марини. Мав він бути на території лікарні. Взагалі, місцеві краєзнавці байдуже ставляться до ролі Самбора в цій найфантастичнішій авантюрі XVII ст. Колись у Москві я купила книжку Костомарова про період Смути і хотіла розібратися в цьому питанні. Думаю, самбірським міщанам було байдуже, коли Лжедмитрій вирушив з їхнього міста на Москву. І так само байдуже зараз. У Самборі так і не з’явився музей власне міста, але там створили музей "Бойківщина", куди я давно збиралася потрапити.

Отож, наш десант висадився у Самборі й ми пішли до центру через парк. Юля колись написала фантастичне оповідання про Самбір, то розчарувати її було неможливо. Я те саме відчувала, коли потрапила в Кеніґсберґ-Калінінград, уже написавши роман про нього. Відчуття загострені, серце схвильоване, і вся дорога всіяна знаками.

Хліб. Видовжені житні буханці трикутної форми, які ми знайшли тільки в одному гастрономі. Виявилось, що це монастирський хліб, який печуть в Рудках. Ніколи такого не бачила. І на смак він не дріжджовий.

Перехрестя біля міліції, де посеред клумби стоїть ажурний телеграфний стовп, якому, певно, більше ста років, бо схожий, тільки вищий, я бачила в Бориславі. Внизу чавунна будка для монтера, і сам стовп прикрашений кошиками з квітами та електричними гірляндами. Якби не Борислав, я б не звернула увагу на це диво. Ми пішли за дротами, але більше таких стовпів не було.

Перше, що ми побачили, піднявшись угору до Ринку, це костел Йоана Хрестителя, який пам’ятав Мнішеків, але брама була зачинена. Ми дивились знизу вгору, відчуваючи свою мізерність, бо вуличка була вузька, крута, і ми вирішили зайти з тилу, піднявшись угору. Але там на подвір’ї нас зустріла старша черниця-полька, яка подивилась на нас суворо, бо внутрішнє подвір’я не було призначене для простих смертних. Вона нічого не сказала, але ми все зрозуміли. Я згадала, що, будучи царицею московською, Марина Юріївна надіслала сюди два срібні свічники, і що тут вона, певно, й виховувалась і уважно слухала настанови отців-єзуїтів, яким довіряла більше, ніж рідному батьку. Згодом, єзуїти набули дуже великої ваги в Самборі, заснували тут колегіум, що був трохи далі, за Ринковою площею. Самбір був їхнім тріумфом в Галичині, а всі претензії до нього й скарги давно забуті.

У якогось російського блоґера я читала, що Самбір — класичне галицьке місто з усіма його архітектурними атрибутами, але так воно виглядає на позір, і архітектура насправді не створює образ міста. Самбір — це місто на шляху з Угорщини, місто прибульців і воїнів. Тут не було солі, не було східних купців з їхнім неймовірно привабливим товаром, зате тут легко готувалися змови, які згодом змінювали світ. Мабуть, тому єзуїтам тут так добре й велося. Не дуже велике місто, але й не мале, саме для того, щоб зібратися з силою і вдарити.

Скільки ж я тут не була? Певно, двадцять років. Зішкрябано пил із фасадів, ратуша із сірої стала біло-рожевою і набула легкості, а вежа її наче стала вищою. Будинки на площі теж ожили, але якщо ратуша була гідною Львова, то вони — низенькі й провінційні, щоправда, в одному місці була гарна ґалерея між будинками, щоб потрапити туди, треба

було відчинити двері. Зрештою, будинки були XIX—XX ст., куди їм до півтораметрових стін на львівському Ринку. І всі ці крамнички непотрібних речей…

Ще один знак — костел св. Станіслава XVII ст. на площі, де тепер органний зал і виставки. Не знаю, що це було. Як тільки ми туди увійшли, я раптом відчула крижаний холод і мене нестерпно почала боліти й без того застуджена голова. Приязний хлопець, що охороняв виставку світлин, почав щось оповідати, але через 5 хвилин я вилетіла звідти як куля. Ніколи зі мною такого не було. Біль був такий нестерпний, що я побігла геть, і Лана з Юлею ледве мене наздогнали. І ще я відчувала непереборний страх в цьому вже атеїстичному місці. Бо якби в церкві, то ще можна було б зрозуміти. Хтозна, може, саме це місце, якась генетична пам’ять про нього змушували мене відкладати свій похід до центру Самбора. Що ж там було? Це ще колись мені відкриється.

Потім я з того всього забула у кав’ярні фотоапарат, добре, що ніхто не помітив його на лаві, встигла забрати. І вже не хотілося вештатися по Ринку, нам ще треба було знайти музей "Бойківщина" і місце, де був королівський замок.

Музей був поруч на гарній тихій вуличці, а коло нього пам’ятник Андрію Чайківському, яким я зачитувалася в дитинстві, але тоді не могла пов’язати його "Олюньку" з нашими краями, з Дністром, який побачила вже дорослою. Мене ніколи не возили в Самбір, хоч він ближче до Урожа, ніж Дрогобич. Сьогодні я вперше зосередилась на самому місті, намагаючись вловити його пульс. Біда нашої історіографії в тому, що вона не створила єдиного потоку історичної свідомості. Поляки пишуть про поляків, українці пишуть про українців, євреї пишуть про євреїв… Ось така вся галицька історія, яку пишуть різні народи. Ми навіть не можемо собі уявити інший підхід, інше бачення цієї історії, яка ділить міста й села на середньовічні дільниці за етнічною ознакою. Тому мені видався таким рідним і близьким Єрусалим.

Музей був розташований у колишній парафіяльній школі, великій гарній кам’яниці, на подвір’ї якої стояла… бамбетля. Галичани знають, що це така дерев’яна лава зі спинкою і скринею для спання. Очевидно, бамбетлю збирались реставрувати і ще не занесли. Вона була з різьбленою спинкою, не така проста, як ті, що в Урожі, ще й розмальована.

Ми піднялись на другий поверх і почали шукати когось з працівників, щоб придбати квитки. Нарешті знайшли двох дівчат, які подивились на нас так, ніби ми з Марсу звалились. Тобто ми не вписувались у тип відвідувачів і застали їх зненацька. Тут, певно, відвідувачі приходять колонами, а не поодинці. Поки ми купували квитки і буклети, я намагалась зав’язати розмову, розповіла хто ми, навіщо і подарувала візитку. Але збентежені таким наступом дівчата реагували мляво, тільки ходили за нами по експозиції, яка виявилась чудовою. Я сама бойкиня і мені страшенно було цікаво роздивлятись як звичні, так і незвичні знаряддя праці, вишивку. Я з того тішилась, може, надто емоційно, бо дівчата ніяковіли дедалі більше. Зрештою, нам стало їх шкода і ми пішли шукати лікарню, тобто тінь замку Мнішеків. Ми були вже біля міліції, коли раптом озвався мій телефон. То дзвонила одна з тих дівчат. Тремтячим голосом вона благала нас повернутись, бо директор музею дуже хоче нас бачити. Повертатись нам не хотілось, але ми недалеко зайшли. Лана з Юлею тільки зітхнули, бо музей "Бойківщина" не надто їх цікавив. Але добре, що повернулись. Коли ми пішли, директорка поцікавилась, що то були за відвідувачі й, побачивши на візитці моє прізвище, сказала, що якщо за 5 хвилин дівчата не вмовлять мене повернутись, то їх звільнять з роботи. Пані Роксоляна виявилась дуже емоційною і енергійною жінкою, самбірським аналогом Бориса Возницького. Вона затягнула нас в кабінет, напхом напханий книжками, і за півгодини я опинилась в її сітях. Ми знайшли дуже багато спільного. Я побачила репринтне видання першого числа "Літопису Бойківщини", довідалась, як пані Роксоляна шукає експонати в наших краях, вимінюючи їх на цукор чи муку, побачила каталог бамбетлів, домовилась, що привезу свої книжки…

Ні, ми все-таки потрапили до лікарні того дня. Не можна було розбивати серце Юлі, якій так важко вирватись до Львова з Орла. Замок стояв біля самого Дністра, води в якому колись було незмірно більше. Збереглися вали, на яких росли старі дерева, і трохи далі яблуні. Я спитала чоловіка з торбиною, чи це тут був замок, але він люто глипнув на мене, махнув рукою і пішов. Тоді я спитала хлопчиків, що вертались зі школи, але ті втекли. Наче ми питали якісь недозволені речі. Це теж був знак чогось. Я тепер подумала, що в Самборі є своя культурна еліта, яка береже таємниці Самбора, сидить на них, як собака на сіні, й не лише випадкові перехожі не сприймуть мене тут, а й вони теж будуть відгороджуватися стіною. Пані Роксоляна тому й з’явилась як антипод цьому добірному товариству знавців Самбора. Якби воно було відкрите й готове до співпраці, директор музею був би непомітним і не таким яскравим. Хоча пані Роксоляна навіть словом про це не обмовилась, але мене не одуриш.

Жодних слідів, окрім валів та ровів. Смутна провінційна лікарня із заклопотаними родичами, що бігають з ліками, їжею. Я це пережила в Дрогобичі, коли місяць пробула коло мами, ночуючи то в коридорі, то на вільному ліжку в палаті. Деякі корпуси були на старих фундаментах, і можливо, збереглись старі пивниці, однак ми вже були надто втомлені, щоб зайти всередину, і сонце хилилось на захід. Зрештою, тепер я могла уявити, як блищать позолочені дахи на королівській резиденції…

Самбір, попри всю свою вузловість і значущість, не став привабливим для іноземних туристів, як, наприклад, Жовква чи Дрогобич. Він не вимитий до блиску, не ґалантний, дуже пасивний. Його наповнюють юрби людей з села, які приїжджають на закупи, і студентів місцевого університету, зліпленого на основі педагогічного училища. Я все це чудово розумію. Але мені доведеться поїхати ще раз, поблукати єврейським передмістям Бліх, придивитись до напівзруйнованої єзуїтської колегії, щоб позбутися того прикрого образу, який у мене виникає, коли я думаю про Самбір — старомодна кімната, в якій стоїть задушливий запах лілій, така собі естетична евтаназія. Це так само

важко пояснити, як і той холод і паніку, що спіткали мене в костелі святого Станіслава.

Прикордоння

Це тепер Судова Вишня, Городок, Мостиська — прикордонні містечка, у які легко потрапити, бо через них веде дорога у Шегині, популярний маршрут. Тільки подорожуючі до Польщі не виходять у цих населених пунктах, бо воно їм ні до чого, але тутешні мешканці живуть з кордону, для них звична річ їздити до Польщі за товаром чи харчами для родини. По ідеї, вони б могли навчитися в європейців дбати про свої міста й села, але дбають лише про свої оселі й родини. Все, що за межами подвір’я, їх не хвилює. Хіба що церкви. Церкви бодай об’єднують громаду. Громада вирішує, скільки скинутися на ремонт, де побудувати каплицю, кому доручити вишити коругви… У витратах на церкву ніхто не рахується з грошима. Зрештою, понад сорок років церква животіла: нові храми не будували, старі зачинялись, руйнувались, терпіла свавілля комуністичного режиму, греко-католицька конфесія взагалі перебувала у підпіллі. І колись це буяння розкоші припиниться, і влада грошей послабшає. Не знаю, чи я до цього доживу.

Ті люди, що перетинають з цигарками і горілкою пішохідний перехід в Шегинях, чи закуповуються у супермаркетах Перемишля, чи їдуть на сезонні роботи, не ходять по музеях чи виставках, не милуються пам’ятниками чи відреставрованими замками. Їхня суть від перетину кордону не змінюється. Але вони знають, що поляки цікавляться їхніми костелами, віллами, відчувають відповідальність перед могилами рідних, а тому поблажливо дозволяють про все це піклуватись — "не мають куди гроші подіти".

Судова Вишня

Судова Вишня була першою на моєму шляху, ближче до Львова. Мені з Сихова їхати на вокзал майже годину, тому йде чимало часу на дорогу. Один-єдиний раз я їхала в напрямку Шегинь, коли ми в Городку проводили тренінг для прикордонників. Зрештою, й цього разу нічого цікавого дорогою я не бачила. Назви сіл не промовляли до мене, і було дуже спекотно, хоча ще не відцвів бузок. Але весна цього року була пізня. Я висіла просто посеред запилюженого роздоріжжя. Справа стояв пам’ятник великому полемісту Івану Вишенському, який народився в містечку, а поруч нього будка зупинки, де сидів гурт сільських жінок, що вертались з базарювання та закупів. А переді мною, наче хмара, височіли пагорби. Це звідти починалась Вишня, ще в княжі часи. А потім у XVIII ст. до неї причепили "Судова", бо то було місце, де кілька століть проводились сеймики. І в мене був до тих сеймиків приватний інтерес. Площа була досить велика, охайна, з квітами, лавочками і навіщось хлібним кіоском біля клумби. Я зразу побачила Народний дім. Виявилось, що там був музей. Я вагалась, коли мені туди йти, до чи після. Але зайшла про всяк випадок і в бібліотеці мені сказали, що музей відчинять трохи пізніше. На вулиці, що йшла вниз від площі, вишикувались однакові старенькі будиночки з мансардою нагорі, все, либонь, що залишилось від історичної забудови. На розі площі — пишна крамниця зі штучними квітами і великий сучасний гастроном. Місто не могло бути бідним, тільки багатство йшло не туди, куди треба. Я з роззявленим ротом дивилась на золоту церкву, що стояла навскоси від крамниці. Там був навіть дах позолочений! Видно, що грошей вистачило лише на саму церкву, бо ні фонтанів, ні каплиць, ні огорожі ще не було. Я не знаю, чи є ще десь в Україні подібне диво. Від спеки я й так була роздратована, а тут ще блиск разив очі. Якби не ті темні пагорби, на яких виднілись куполи іншої церкви, і вершки монастиря, тут справді можна було впасти в депресію. А щодо присутності духів Івана Вишенського, який таврував золотолюбне духовенство, чи Івана Франка, що написав поему "Іван Вишенський", то в музеї точно вони є.

Музей був відчинений, видно, що гроші на нього виділили, і мені навіть подарували маленьку книжечку про Судову Вишню, а статті про містечко я перефотографувала. Приємне місце, відчувалось, що сюди

приходять і приїжджають. Але найбільше мене зворушили макети будиночків з мансардами. Напевно, і в інших містах були правила забудови, але тут вони відразу впадали в око. Хочеш мешкати у центрі — не затуляй очі своїм багатством.

Я не раз думаю, що хотіла би бути директором отакого маленького музею, як би я його облаштувала, щоб він став унікальним. Для цього треба поїздити по світі, подивитись, як за браком цінних експонатів можна перетворити глину в золото. Я б повісила у музеї панно із фотографіями всіх мешканців, всіх до одного, я б показала ті квіти й дерева, що ростуть в садках, так щоб це був міський музей, а не гібрид радянського з етнографічним. Я б записала шум дощу і відправу в церкві, відеоспогади мешканців. Творче мислення потрібне всюди в музейній справі, і місцева влада могла б вивчити за свої гроші когось, хто б подавав ідеї облаштування міста, і потім відповідав би за його привабливість. Люди б хотіли мешкати в такому місці, над яким тремтять, про яке дбають. Зробити в ньому хоча б гарний парк із квітниками й альтанками, де можна було б спокійно почувати себе і вдень, і ввечері. Відкрити кав’ярню, де роблять справжню каву, де подають морозиво, і де не тхне пивом. Коли отак приїжджаєш, то збоку краще видно, чого не вистачає місту.

З тим, про що довідалась, я пішла на першу гору. На одній горі мешкали колись русини, на другій поляки. Оскільки місто мало колись велику політичну вагу, то все там мусило бути чітко регламентоване. У автобіографічному "Геркулесі Слов’янському" Ян Щасний пише, що як тільки він зіп’явся на ноги, батько йому подарував "ягідку", тобто старосто вишенське. На давньому гербі вишневе дерево проростало між чотирьох веж. Один з найгарніших галицьких гербів.

Чим вище я підіймалась на гору Преображення, де церква 1910 року виглядала доречно і велично, на відміну від тієї, що внизу, тим легше мені ставало дихати. З гори, де був і цвинтар, відкривався вид на все місто. Он вежа костелу, де, певно, проходили сеймики. Правда, спершу він був дерев’яний, і в часи Гербурта мурований ще тільки будували. І

займався цим Анджей Соліковський, що згодом став ворогом Гербурта і власне підбурив шляхту проти нього. Можливо, там було і середмістя, поруч ріки Вишні, а можливо, й ні. Це залежало, напевно, від стосунків русинів та поляків. У кожному разі, з гори виглядало, що руська і польська дільниці були собі окремо, а середмістя належало всім, тільки все це було розкидане, не так щільно, як в інших містах, навіть у тому самому Львові, й мусило узгоджуватися з ландшафтом.

Біля церкви не було нікого, і я посиділа трохи довше, а потім вирушила до монастиря реформатів францисканців. Побудували його у XVIII ст. У музеї мені довелось розповідати про Гербурта, старосту вишенського, бо там про нього і не чули. На жаль, з Інтернетом там не всі приятелюють, але я записала, як шукати.

Наскільки русинська дільниця була облаштована і цивілізована, настільки польський бік їжачився запустінням, наче огризався до мене. На крутих схилах росли величезні напівмертві дерева, було темно й моторошно. І такою самою темною дорогою, повз понівечений католицький цвинтар, правда, обгороджений, я йшла до колишнього монастиря, в якому був тепер психодиспансер, і попереду були мури, шлагбаум, сторожова будка, втім, кращі часи цього притулку теж минули. На посту ніхто не чергував. А ще далі попереду відкривався сонячний простір, бо вхід до монастиря був збоку. Брама, очевидно, зачинялась на ніч, і на подвір’ї було багато людей. Якісь дві жіночки, можливо, підопічні, стояли з мотиками й отримували останні інструкції. Був час підгортати картоплю. Виднівся занедбаний костел, але не встигла я клацнути фотоапаратом, як мене зупинила якась пані й сказала, що тут заборонено перебувати. Зазвичай такого ніколи не кажуть, можливо, я скидалась на журналістку, а не на родичку хворих. Тут було неприємно. Я б порівняла цей заклад з режимним об’єктом чи навіть військовою частиною. Звідси виходять тільки на цвинтар. Навіть коли сприймаєш необхідність подібних закладів, то невже останній притулок мусить бути понурим, обшарпаним, викликати такий жах у здорової людини, і добивати хвору? Чому сиротинці, інтернати нагадують казарми і відколи Радянський Союз почив у бозі — стали ще

моторошнішими? Я часом ставлю себе на місце тих "підопічних", у яких відібране будь-яке право на приватність, право голосу, хоч єдиний їхній злочин — це беззахисність і слабкість. Це — все продукт епохи, яка продовжується вже не ідеологічно, а морально.

Я вийшла з брами і піднялась трохи вище, де зеленіли поля. Дві жінки в хустинках йшли до рядків картоплі, що тягнулись у безкінечність. Усього дві...

Зразу ж на горі, біля іржавих баків починався той старий і розлогий цвинтар, де, напевно, від XVIII ст. ховали всіх поляків, тільки надгробків вціліло дуже мало. Але скраєчку був маленький цвинтар для мешканців інтернату. Чомусь, я вже давно це помітила, могилки таких людей дуже маленькі, і хрестики маленькі. Наче це не зовсім люди, і це потрібно підкреслити. Але тут могилки хоч і маленькі, але уквітчані, обкладені плиточкою, наче бавились діти, і сонечко так гарно світить, і лампадки стоять біля кожної — ні про кого не забули. Так зворушливо. Це означає, що тут є хтось, кому не байдуже, хто визнає безсмертя душі тих, хто так тяжко відпокутував своє існування.

А внизу на липах кричали ворони, не знаю, що їх так стривожило. Траву тут косили, але ще не настав час сінокосу. Надгробки обвивав плющ, в усіх фігурах повідбивано голови. Мабуть, директором інтернату був якийсь чекіст, якого дратував цвинтар через дорогу, бо тут добре "попрацювали" комуністичні вандали. Восени, коли падає листя, цвинтар виглядає ще більш ґотичним.

Я вилізла через дірку в плоті, перейшла через яр і невдовзі опинилась на тихій вулиці з невеликими скромними будинками, що потопали в квітах, і йшла так дуже довго, аж доки не помітила, що віддаляюсь від центру міста. І від костелу, який ще хотіла побачити наостанок, хоча навіть здалеку було видно його євроремонт. Врешті, я знайшла провулок, якась жінка пояснила мені, що через річку буде кладка і я вийду просто до костелу.

Знаєте, що нагадав мені костел? Наче старий глечик занурили в поливу, щоб видати за новий. Бо тепер ним опікувалися ті самі отці францисканці, що покинули монастир у 1945 році й от знову повернулися. Вони не залишили навіть клаптика цегли на старих стінах, навіть згадки, що це костел XVII ст. Вони просто знищили його своєю любов’ю.

Городок

Що можна сказати про Городок? Він — ВЕЛИЧНИЙ. Монументальний і діловий. Дуже багато людей, машин, крамниць. Тут є все, що належиться галицькому місту — ратуша, замок, костел, церкви, вілли, пам’ятники. І як мені здалось, повно пройдисвітів, які миттю помічають нову особу, й через те почуваєш себе не надто в безпеці.

Я висіла в центрі й побачила кав’ярню, хай не львівську, але принаймні каву там робили справжню й обслуговувала офіціантка. Не тому, що мені забаглося кави, а тому, що випити її можна було на терасі з видом на велику водойму, став, що виявився для мене несподіванкою, бо я знала лише про ріку Верещицю. Став був дуже великий, навіть з причалом, хоча жодного човна я не помітила. Зазвичай удень в такі заклади ходять ділові молодики, щоб випити кави з коньяком або пива, і при цьому розмовляють про авто, ремонт, намагаючись справити одне на одного враження. Втім, я недовго сиділа, і раптом почався дощ. Дурниці, подумала я. Покропить і перестане. Але дощ виявився затятим, я була вже мокра як хлющ, і кинулась купувати парасолю. Мусять тут бути дешеві польські парасолі. Вдома у мене вже було їх п’ять, і я, почувши про ціну, вирішила пошукати дощовик, знайшовши його в одній з яток, що тягнулись догори вулицею. Дощ, купа машин, людей, либонь, то був базарний день, різкі звуки вулиці, я ніяк не могла від них втекти, і полегшено пірнула у сквер, збоку якого стояла велична і дуже гарна ратуша сірого кольору, а в самому сквері стояв чудернацький пам’ятник Шевченку, невеликий, але багатий. Я бачила редакцію газети, музей, куди можна було зайти, але мій поліетиленовий плащ синього кольору, під яким тлумилася мокра одежа, і наповнені водою кросівки не

спонукали мене до знайомства з місцевою елітою, тим більше, що мій прикид викликав подив у перехожих з парасолями. Зрештою, це не Львів, тут є певний дрескод, як і в інших містечках. Мабуть, я занадто сфокусувалася на власній персоні, але якесь невиразне почуття небезпеки мене переслідувало від самого початку. Я губилася в цьому місті й дощ заважав побачити його цілісним. Треба було перечекати принаймні дощ, постояти під деревом.

Величезний костел Вознесіння Чесного Хреста виявився зовсім близько. Його історія починалася з XIII ст. і тягнулася до XIX. Спершу був дерев’яний, тоді невеликий кам’яний, тоді його перебудували на більший, потім реставрували. Я бачила кірхи у Східній Прусії — вижили ті, що були міцно збудовані і найбільші, які не можна було приховати. Певно, поляки їздять сюди часто, адже тут поховане серце князя литовського і короля польського Владислава Яґайла, про що свідчить таблиця зовні. Насправді Яґайло, той, з ким бургундський лицар Жільбер де Ланнуа ловив у Озимині ведмедів, заповів поховати серце у стіні францисканського монастиря, а вже потім його перенесли в престижніше місце, коли монастир почав руйнуватись. І тут, в Городку, Яґайло помер. Тому це місто особливе для литовців і поляків, і для українців, бо Яґайло був хорошим королем і справжнім воїном. На жаль, до костелу я не змогла потрапити, тільки подивилася через решітку. Сюди треба їхати в неділю чи натрапити на екскурсію й послухати гіда. Навіть сонце з’явилось, але коли я йшла дорогою до місця, де колись був королівський замок, знову почався дощ. На округлому узвишші, звідки видно було все місто, ріс старий парк, не те, щоб геть занедбаний, але понурий і недоглянутий. Сюди приходять місцеві пияки, щоб розпити пляшку, а не мами з дітьми і не закохані пари. Місце наче попереджало: не ходи тут сама. І хоч досі нічого не трапилось, я озиралась, поки обходила парк, і на хвилю затрималась, коли між дерев відкрилась панорама на став, а потім якоюсь підозрілою стежкою вибралась на вулицю. І побачила вкрай занедбаний облізлий кінотеатр, де ще навіть показували дітям мультики. Один вигляд цієї будівлі, довкола якої стриміли склади, гаражі чи просто купи глини, викликав у мене депресію. Хоча став і костел були позитивними моментами.

І те, що дощ знову перестав і небо було радісне — блакитне з білими хмарами. І з гори було до нього ближче. Таке небо наче огортає тебе з усіх боків.

Колишній монастир францисканців, у часи Яґайла там ченців було всього шестеро, був через дорогу від замку. Безперечно, руїни цікавіші, але тепер їх "вдягнули", і тут був монастир отців студитів, оточений білими стінами з храмом Преображення всередині. Ченці-студити — люди суворі, брама була наглухо зачинена.

Я піднялася сходами до каплиці, що виростала зі стіни. Ніде ні душі. Та й хто б мене впустив досередини.

Я нікого не знала в Городку, але звідти родом письменник Роман Горак, який написав історичний нарис про місто. Правда, він мешкає не в Городку, а в нас на Сихові, і я часто приходила до нього в музей Франка, щоб спитати те чи інше, бо він мандрував дуже багато ще до того, як я почала це робити. Люди думають, що подорож — це поїхати за кордон, пофоткатись на тлі палацу дожів чи Ейфелевої вежі, але це не так. Зовсім не так. Я вилізла на купу будівельного сміття з піднятими догори руками, щоб не поколотись об будяки, й намагалась упіймати образ Городка, де колись торгували сіллю, і везли її, можливо, з Добромиля. Шкарпетки й кросівки були все ще мокрі. В насиченому вологою повітрі дзижчали комахи, а коли я обходила сліпучо-білу монастирську стіну, то в ніші побачила яскраво розмальовану фігурку Мадонни в синьому плащі, до якої можна було навіть торкнутись.

Десь внизу, на покраяному ярами Підзамчі я відчула запах свіжого хліба. Тут був хлібзавод і я купила свіжих булок в кіоску при вході. Вони були дуже прості, навіть нічим не помазані й не посипані, але спечені ще за добрим старим рецептом. Той хліб міг бути з 60-70-х років, люди їли його протягом цілого життя, і він їм ніколи не набридав, бо хліб ніколи не набридне.

Мостиська

У Мостиськах Ян Щасний Гербурт мав замок, дуже презентабельний, де приймав осіб королівської крові. Була там і велика бібліотека. То Добромиль був місцем для душі, Боневичі — для серця. А мостиський замок омивала ріка і довкола були мости. Мостиська — зразу біля Городка, від Польщі відділяють лише Шегині, але так було не завжди. Десь за тиждень після Городка я вирішила захопити і Мостиська. Знову була спека, ще сильніша. І коли я вийшла з автобуса, то побачила ще більший рух, ніж в Городку. В Мостиськах будувалися. В самому центрі. Замість старих будинків ставили нові, причому приватні. Але тут була автостанція, а біля неї базар, і я потрапила в саму гущу повсякденності, і не могла зосередитись. У мене були три мети: побачити костел часів Гербурта, церкву, яку він побудував, і місце, де був замок. Костелів виявилося два. Один давніший, Йоана Хрестителя, і другий — домініканський, св. Катерини. Взагалі, домініканці будували дуже потужно. Масивні споруди з монастирем. Це було вже при Гербурті. Обидва костели XVI ст. Доглянуті, добре відреставровані, все-таки Польща близько. Чим далі на схід, тим менше уваги до католицьких святинь.

То була нестандартна поїздка. Мостиська дуже довгі, від спеки й машин я швидко втомилась. Пішла навмання, де тихіше.

Нормальна людина склала б собі план поїздки, вивчила б історію міста і дотримувалась би плану. Тобто це прийнятно для того, хто пише краєзнавчі нариси для туристів. А письменнику нема чого забивати собі голову всім підряд.

Мостиська були у світлій тональності. Городок — у темній, Судова Вишня відзначалась прозорістю.

Я побачила на відносно спокійній вулиці, де нічого не будували, бібліотеку й музей. Музей мав працювати. І мусив для мене відчинитись.

Я знаю, що в таких містах завідувача можна викликати. Потягнувши замкнені двері, я пішла до бібліотеки, і мені дали телефон Романа. І через пару хвилин він прийшов. Молодий хлопець, дуже приємний. Він не перепрошував за безлад, бо в музеї все перебудовувалось. Тут виявилась чудова колекція археологічних знахідок, особливо часів Першої світової війни. Роман організовує експедиції, він тут виріс, то все знає. І звісно, треба це все показати. Взагалі, молоді науковці не нагадують тих собак на сіні, які бережуть свої скарби невідомо для кого. А археологія — моя давня пристрасть. Я б рила землю, мов той кріт, якби знала де. Ми поговорили про чорних археологів і я пообіцяла, що не робитиму реклами музейним скарбам. Роман навіть назвав мені, скільки той чи інший предмет коштує на чорному ринку, і розповів, як йому пропонували продати крем’яну сокиру.

Далі я почала розповідати про Яна Щасного Гербурта, і Роман пообіцяв мені показати місце, де була колись та церква, дав ксерокс із зображенням-картою замку і розповів, як туди потрапити. Потім ми з ним по карті почали вираховувати, скільки кілометрів буде від Мостиськ до Добромиля, виявилося, десь 50-ть. І зі Львова є автобус через Мостиська до Добромиля, і я пообіцяла собі, що колись ним поїду, треба взнати тільки розклад. Я давно вже так гарно не спілкувалась. Ці музейники отримують копійки, але, якщо не вважають себе невдахами, то можуть досягти дуже багато. Очевидно, що міська влада в Мостиськах не скупа, і після років застою, бо тут були досить примітивні стенди, музей виглядатиме дуже гарно, з мілітарним ухилом, оскільки зовсім недалеко розташовані знамениті Перемиські форти.

Нарешті ми вийшли з музею, піднялись на пагорб і я побачила церкву св. Юра на місці Гербуртової дерев’яної, яка не пережила Другу світову. Гарна церква, тиха, не дуже велика. Тут віяв прохолодний вітерець і не було суєти.

Будучи старостою мостиським, Гербурт понаставляв на всі посади русинів, що дуже не подобалось полякам. Церкву Юра збудували у 1611 році. Було тут православне братство, яким опікувалась Анна Могилянка,

донька молдавського господаря Єремії Могили. Мала вона чотирьох чоловіків, і першим був воєвода сєрадський Максиміліан Пшерембський, той хто спершу одружився у 1618 році з Єлизаветою, вдовою Яна Щасного Гербурта, яка померла через рік після шлюбу. Я весь час намагаюся щось знайти про цього пана Пшерембського, який після смерті Гербурта допомагав рятувати його родину, що опинилась у великих боргах, але то лише поодинокі сліди.

Це, напевно, унікальний випадок, коли на місці замку побудували великий комуністичний завод, але навіть при цьому зберігся ландшафт з чотирма мостами і валами. Замок проіснував від XIV до XVIII ст., а завод заледве пару десятиліть. Щось у цьому є символічне. Там, де зараз прохідна невідомо чого, бо замість заводу якісь склади та майстерні, була в'їзна брама зі сторожовою вежею, але межі не співпадають, завод був трохи більший. Я не наважилась іти через прохідну, і збоку побачила на дні глибокої вирви здичілий ставок, порослий татарським зіллям. На карті його, правда, немає, і ставок під самою огорожею. Наче стався провал ґрунту і яма заповнилась підземними водами. Я пішла в обхід, шукаючи якусь дірку в паркані. Було спекотно і курилось від пилюки. Попереду були зелені пагорби, звідки можна побачити місто. Ось там я нарешті відпочину, бо досі навіть не присіла. Ходіння по місту втомлює дуже швидко. Зрештою, місто не оглянеш за один раз, і я просто шукаю сліди Гербурта, і це вже — фініш. Незабаром я побачила розчинені ворота, через які в'їжджали вантажівки, ангари та склади. Я пішла туди. Ніхто мене не зупиняв, і потім я зрозуміла, чому. Неподалік була майстерня надгробків. Хто ж, як не жінка, піде замовляти. Тим більше, що досвід я, на жаль, вже мала. Бо йти поміж глухими довгими будівлями під горою було трохи страшно. А там я вийшла нагору й опинилася власне на замковому подвір'ї. Адміністративний корпус заводу, чи там хтось був? Далі якісь житлові будинки, де ніхто не живе. Все ціле, але мертве, законсервоване у 1972 році. Я побачила на фасаді цифри. Це справа, а зліва — розритий схил і пролом в огорожі, за яким був сад. Туди я і пішла.

Я сиділа під старою черешнею, на якій доспівали дрібні ягідки, й насолоджувалась тишею і прохолодою. Далі були поля, які відділяла від саду вузька смуга аличі й груш дичок, між пагорбів проглядали будинки передмість. Корів ще не вигнали на пообідню пашу, і мене ніхто не турбував.

Коли я відпочила, то пішла знову в напрямку прохідної, де, звісно, ніхто мене не затримував. І думала, куди зникло все це багатство: картини, книги, скульптури, золоті прикраси. Гербурт був магнатом, але не надто заможним. Проте кожна його резиденція була наповнена коштовними речами, які потім розчинились, як сіль у воді. Нема нічого. Совкові руїни на старих руїнах. Бездарно протринькане народне добро, яке перетворилось на вілли, авто, рахунки в банку, всілякі дрібні речі. Закон акумуляції енергії, яка ніколи не повернеться, бо для цього потрібен людський капітал. Усі ці міста, що живуть з кордону, вони не будуть життєздатні, коли там що… Я ще не думала тоді, що кордони зовсім не такі непорушні і міняють свою структуру. Залізні стають прозорими, а прозорі знову залізними.

Комарно

Того ж літа я нарешті побувала в Комарно. Коли проїжджаєш повз щось, то назва місця застрягає в пам’яті й мимоволі починаєш ним цікавитися. Про Комарно я чула у зв’язку зі знайденим там у 30-х роках скарбом, що складався з бронзових мечів. Слід його давно загубився.

Тривала спека, я була сама у Львові. Одного ранку я сіла в автобус Львів—Дрогобич через Комарно. Є такі довгі маршрути, розраховані на тих, хто не їде до кінцевої зупинки. До Комарно їхати було годину поганою дорогою, яка вела вглиб незнайомої території, якимись задвірками. Люди проїжджали зупинку й висідали, а потім автобус знову наповнювався, потім порожнів. Здавалося, цьому не буде кінця.

У Комарно я вийшла в центрі, де був торговий день, власне, він вже закінчувався, і поки я віддихувалася у ще радянському сквері, торговці різним ширпотребом вже майже спакувалися. Радянський сквер — це старі дерева, гіпсова ведмедиця з ведмедиками, пофарбовані в рудуватий колір, струхлявілі лавки і напівтемрява, порожня клумба, на якій через тінь нічого не росте, і люди особливого типу — мовчазні пияки, яким просто нема чим зайнятись на перший погляд, але насправді вони пильнують нагоди чимось поживитись. Коли вони напиваються, то в них проявляється втомлена агресія один до одного. Місто було маленьке, я не збиралась там довго перебувати. Я не знала, чи взагалі щось писатиму про нього у майбутній книжці. Встала і побрела в кінець вулиці, де виднілась вежа костелу, і серце моє затремтіло від хвилювання. Чудовий бароковий костел, що трохи нагадував костел бернардинів у Львові, багато декорований, з аркою чи то брамою перед входом, на якій бовталися стилізовані писанки й стрічки ще з Великодня. Вражав він ще й патиною часу, подзьобаним камінням, поржавілими решітками. Якщо його віддадуть в погані руки, то буде те саме, що з костелом у Судовій Вишні. Зараз там правлять тимчасово греко-католики, звідти й писанки, бо ще не настала Трійця. Костел Різдва Богородиці настільки вписувався зараз в оточення, що це ще більше підсилювало враження. Радянський сквер лишився позаду, я відчула подих далекого минулого, про яке писав Кароль Шайноха, історик з Комарно. Це маленьке місто не могли взяти ні татари, ні Хмельницький. І не тому, що його оточують болотисті низини й ріка Верещиця. Все залежить від громади. Вона, на мою думку, не змінюється століттями.

Дорогою, що спускалася вниз, я потрапила на широку запилюжену вулицю, що мала привести мене до церкви на передмісті. І зразу натрапила на закинуту пожежну частину з червоно-чорної цегли, що дуже гарно виглядала на тлі зелених свіжих трав і татарського зілля, бо внизу був потік, куди меліоратори виводили воду. Йти довелося по страшній спеці. Дерев майже не було, самі будинки з городами, серед них трохи старих. Старі будинки, навіть 60-х років, завжди виглядають краще, бо вони скромні й вросли у простір.

Я вже ледве пленталася, бо пройшла по спеці кілометрів зо три, і хоч церква Архістратига Михаїла навряд чи мене зацікавила б, судячи з того, що я бачила віддалік, треба було дійти до неї, тим більше, що на задньому плані зеленів гай.

Церква була дуже монументальна, синя з білим, 1910 року, до речі. Втім, я б не назвала її несмаком. Вона просто не була галицькою, радше москвофільською. У Києві на схилах Дніпра вона б виглядала дуже доречно, але не на болотистій рівнині. Я побачила кілька старих понищених надгробків, що дивом вціліли, і мені трохи потепліло на серці. В них щось було місцеве, домашнє, це важко передати словами. Може, неоковирний шрифт, скорочення у кожному слові, вибитому в камені. Але найбільше мене вразив монумент пам’яті полеглих у Першій світовій, бо я досі не зустрічала в Галичині нічого подібного, хоча такі пам’ятники стояли повсюди, але комуністи їх позносили.

Дорогою мені сказали, що поруч є стара дерев’яна церква. А цю побудували на місці давнього цвинтаря, і зібрані кості поклали під фундамент.

Я пішла туди, де зеленіли дерева, і раптом на дорогу вибіг хлопчик і закричав, що треба викликати пожежників. До мене не зразу дійшло, що хлопчисько зібрався гасити моє руде волосся. Таке мале, а вже компліменти говорить. Цікаве місто Комарно.

Мене чекав ще один культурний шок. Уявіть собі зелений пагорб з великими деревами, а в центрі автентична дерев’яна церква, вкрита ґонтом, в бездоганному стані, і така сама дзвіниця. Це і була Михайлівська церква, хоч дехто називає її церквою Трійці. Збоку на обійсті порався чоловік. Я відчула його тривогу, певно, він наглядав за церквою. Храм був настільки автентичним, що там навіть не було електрики, і, певно, правилося не дуже часто. Церква наче плавала в любові. Виявилося, що громада сама все відреставрувала, на власний кошт, і підійшла з таким розумінням і тактом, якого я вже навіть не сподівалась. Вона була не XVIII ст., її просто відновили трохи у XVIII ст.

Невелика, дуже скромна, на жаль, всередину я не потрапила. Я сиділа на лавці, відчуваючи спиною старе дерево, і могла б отак сидіти цілу вічність. От тобі й Комарно. Правда, коли я бачу десь дерев’яну церкву, то мені стає страшно за неї. Бо надто часто зараз вони горять і надто беззахисні перед вандалами. І винні найчастіше самі священики, яким хочеться нових церков, на будівництві яких можна нагріти руки.

Палац Лянцкоронських був у протилежному кінці, по дорозі в село з совковою назвою Переможне. Я побачила міську раду в дуже гарному палаці й цілу вулицю ошатних вілл. Там панував шляхетний спокій. Комарно мене вразило неймовірно гарним доглянутим старим цвинтарем і меморіалами. Полякам, українцям, жертвам репресій, радянським воїнам. Може, надгробки й були занедбані, трохи побиті, але це трапилось не тепер. Поляки дещо відновили старі написи, місцева громада поставила меморіали, і головне — тут не відчувалось різниці між своїми й чужими — нарешті настало примирення.

Коли я доходила до старовинного парку, де мав бути палац Лянцкоронських, небо потемніло і почав падати дощ. Люди бігли ховатись до міста, а я навпаки.

То був начебто міський парк, що нагадував дрімучий старий ліс із занедбаними галявинами. Я побігла дорогою, що мала мене відвести до палацу, хоча ніхто не казав мені, що це та сама дорога. Потрохи гриміло. Насувалася гроза. А в палаці можна сховатися. Я вже набачилася тих палаців з вибитими дверима й забитими дошками вікнами. Однак перебути там грозу можна.

Ага, перебути… Палац був дощенту зруйнований, лише стриміли решткти стін, а довкола лежали купи пластику та іншої гидоти з пікніків. Коли мені гримнуло над головою, я кинулась до якоїсь будови, що могла бути стайнею чи гаражем, але мала бетонне накриття. І встигла туди вскочити, перш ніж почався армагедон. Гроза тривало довго, може, з годину. Я стояла в темному кутку й дивилась на потоки води. Останньою власницею палацу була Кароліна Лянцкоронська. У нас в

Дрогобицькому музеї була східна колекція Лянцкоронських, не знаю, як вона там опинилась, але графиня була знавцем Ренесансу. Дім пограбували ще німці, вивезли звідти всі раритети, а сама Кароліна прожила аж сто чотири роки й померла в 2002 р., в еміґрації.

Одне я знаю напевне, що ніколи не прийду на ці руїни, хоч саме Комарно мені дуже сподобалося.

Коли дощ майже вщух, я пішла асфальтовою стежкою і невдовзі вийшла на трасу. Там теж було гарно. Дорога, обсаджена деревами, стадіон на місці замку, водонапірна вежа ще з польських часів і у просвітку — болотисті луги, осяяні сонцем. Мені спало на думку купити хліб, але ніде, геть ніде його не було. Скінчився.

Коли я сіла в автобус, знову почалася гроза, така сама пекельна, і ми всі щулилися від кожного удару грому, і автобус довго не рушав.

Щирець

Щирець теж дуже близько від Львова, а хто побував на Золотій горі, де є ще мури XII ст., єврейський цвинтар XIV—XX ст. і маленький костел, на якому вгорі є пам’ятна дошка про Ґрюнвальдську битву? Кого я не питала — ніхто не був. Коли їдеш автобусом до Дрогобича, то можна побачити Золоту гору, а далі миколаївські кар’єри вапняку. І ще там є німецька колонія, тобто будинки, які там залишилися. Можна все життя прожити у Львові й бути байдужим до того, що діється довкола нього. Чомусь усі прямують в Олесько та Підгорецький замок, Жовкву і Золочів, бо цікаво, чого туди їздять натовпи іноземних туристів.

Дивовижне містечко, яке відділяють від Золотої гори залізниця і глибокі яри, де чомусь дуже тісно, але все під рукою, і можна посидіти в кафе по дорозі на гору, надворі і навіть випити доброї кави, хоча в таких містечках як правило ритуал кавування супроводжується запахом пива.

На свій день народження, 26 липня, я вирішила поїхати з дочкою та її приятелем до Щирця, хоч весною вже там побувала. Але то була екскурсія по німецьких колоніях, і в Щирці ми були коротко. Мені подобається все спершу розвідати, а тоді вже когось привезти.

Ми виїхали вранці й пішли спершу до костелу св. Станіслава XVI ст. Йому пощастило — завжди був чинним, реставрований, що загалом дивно. Нам, не полякам. Ми так давно живемо у викривленому культурному й гуманістичному просторі, що не переймаємось не те, що тоталітарним вандалізмом, а й сучасним. А чиновники ще й вимагають хабара, коли іноземці хочуть відновити цвинтарі та храми своїх дідів, і досить часто, отримавши відмову, полишають все це далі руйнуватись.

Я знала, що Лада цього не любить, але показала їй будинок плебанії, де енкаведисти мордували людей, а поруч гуркотів трактор, щоб заглушати крики. І ми купили квитки в громадський музей злочинів комуністичного режиму. Завідував ним старий чоловік, мабуть, колишній репресований. Це все тяжко, я знаю, але треба пересилювати себе і йти, слухати, дивитись, бо це все, що ми можемо зробити для пам’яті замучених. Навіть квитки за дві гривні підтримають музей, а відвідувачів тут не так багато, туристи сюди не приїжджають.

Давньоруський замок у Щирці, чиї мури, хоч і осіли, але досить добре збереглися, був місцем укладання угод між князями. Правда, у XIII ст. його зруйнували татаро-монголи, а в XIV наш край анексував польський король, і з тих пір замки будувались уже на західноєвропейський штиб. Тепер добудовано в’їзну браму, нагору провадять сходи, а посеред замку самотньо стоїть біла церква, ще з XV ст., хоча й перебудована. Коли я була тут вперше, священик виголосив перед нами цілу драматичну промову про храм, у якому рятувались від ординців, кров, яка в’їлась у цеглу, відчувалось, що це не просто священик, а людина освічена, знавець історії й мистецтва. Зараз церква була зачинена, але коли ми відійшли, то побачили священика на подвір’ї. Він і церква губились на великому просторі, зарослому травою. У мурі був пролом, і якийсь час ми йшли польовою дорогою. Золота гора

дуже велика, зі зрізаною верхівкою. На схилах її примостилось кілька хаток, а на самій горі були латки городів. Звідти відкривався чудовий краєвид, трава все ще була вологою від роси. Якби я була тут сама, то пішла б іще далі, і просто сіла б у траві й довго-довго сиділа. То було місце добра й сили, і під шаром ґрунту ховався білий камінь, з якого жив і досі живе Щирець, хоч камінь не дуже тривкий, але з нього багато чого можна зробити.

Щоб потрапити на єврейський цвинтар на схилі гори, треба було зійти сходами і піти ґрунтовою дорогою попід гору, оминути колишню єврейську різницю і за поворотом у лісі знайти непримітну стежечку. Ступити кілька кроків і побачити сірі, вкриті мохом надгробки, похилені, перевиті плющем, підважені корінням дерев. Зліва були найстарші надгробки, більшість із них вже занурені цілком в землю, через хащі було важко продиратися. По цьому цвинтарі можна вивчати історію євреїв Щирця, бо жоден камінь не був вивезений чи розбитий. Але більшість євреїв, вихідців з Галичини, нічого не знають про цей забутий цвинтар, який сховав ліс і Золота гора взяла під свою опіку. Напевно, щирецькі рабини добре молились. Я чула навіть про існування щирецької школи юдаїзму, але досі нічого не знайшла про неї. Все-таки існував етнічний розділ, і один народ не цікавився іншим, співіснуючи тільки на побутовому рівні. І тому є Щирець польський, німецький, український, єврейський, і нема просто Щирця. Хоча звести всі ці історичні дані в одне не так важко, просто дослідники самі дотримуються правила розділу.

Ми так довго блукали, Томек читав і перекладав ті написи на івриті, які чітко виділялись, ми то сходились, то розходились і врешті дійшли до ХХ ст., яке закінчилось для євреїв 30-ми роками. Де поховані жертви Голокосту, ми не знали. Для цього треба було когось спитати.

Додому ми їхали якимось дивним автобусом, що об’їжджав глухі села; падав дощ. Я нарвала оберемок полину і в мене пекли очі й свербіло в носі. Золота гора… Я часто згадую її і хочу до неї повернутись, щоб просто посидіти в траві й ні про що не думати. Вона

притягує мене до себе як територія свободи, нічим не обмеженої, а таких місць я знаю дуже мало.

Бібрка

Можливо, задля Бібрки і створювалась ця книжка. Або просто я хотіла передати словами своє захоплене сприйняття цього маленького міста всього за 20 км від Львова, але не мала змоги. Мені навіть не треба їхати на автостанцію, а просто піти до залізничної колії з чудовою тихою будівлею Сихівського вокзалу, перейти через неї і чекати на зупинці. Не знаю, у чому чар Бібрки: чи у її оточенні, чи у приємній дорозі до неї, але це — особливе місце, яке наповнює душу ніжністю, тишею, спокоєм.

Колись мені трапилась маленька книжечка спогадів Уляни Кравченко "Розвіяні листочки", яку я сприйняла як письменниця, і як жінка, і як жінка-письменниця. Коли Уляна Кравченко вчителювала у Бібрці, то передала місцевим священиком, який їхав до Львова, рукопис повісті для Івана Франка. І поки віз трясся на розбитих дорогах, рукопис випав і загубився. Тоді не було комп’ютерів і друкарських машинок. Рукопис був у одному примірнику, його так і не знайшли. Священик сприйняв це як дрібну прикрість, що дуже засмутило Уляну. Вона до кінця життя не могла пробачити йому цієї недбалості, бо якби панотець шанував письменницьку працю, він би не поклав недбало рукопис скраю. Мені було просто фізично боляче, коли я читала про це. Мені боляче й зараз. Я пам’ятаю, як мені було самотньо, коли я перший рік після університету вчителювала в глухому селі неподалік від Чорнобиля і писала там свого "Господаря" в грубому зошиті. Серце моє було розбите, я не мала жодних перспектив, і єдине, що рятувало мене — це листи друзям і нечасті поїздки до Києва. Я була дуже слабкою, і найменше розчарування в людях ставало для мене катастрофою. І водночас я була дуже сильною, переповненою емоціями, намагаючись заповнити порожнечу творчістю.

Уляні Кравченко було незмірно важче, ніж мені. Бо в школі до мене ставились байдуже, я була там чужа, нікого не дратувала, не мала ворогів. Усі знали, що школу закриють, і я поїду геть. Не було в мене й гендерних проблем, і я вже видала першу книжку.

Але втрачений рукопис — це трагедія, бо Уляна Кравченко так і не відновила його.

У Бібрці я навіть знайшла могилу того священика. Цілком випадково. А Уляна Кравченко похована в Перемишлі. Ціле життя їй довелось бідувати, пережити смерть Франка, Першу і Другу світові війни… Але Бібрка, де вона мешкала коротко, була для неї особливим місцем.

Багато років тому, коли ми ще тільки почали жити з Ладою у Львові, якось улітку поїхали до Бібрки. Грошей у нас було обмаль, а хотілось подорожувати. Ми відразу побачили на ринковій площі будинок з меморіальною табличкою, де мешкала Уляна Кравченко, а потім хтось нам сказав, що он там на горі є місце, де Уляна зустрічалась з Іваном Франком, знаним уже тоді письменником, і що там є камінь, де вони сиділи.

Перемишлянщина — це наче застиглі хвилі. Округлі пагорби, багато лісів, зелені луки. І Бібрка, як жменя насіння, кинута в ті хвилі. І ми дуже тішилися, сидячи на тому камені, я розповідала Ладусі про загублені листочки. Мені знайоме було оте радісне очікування від майбутньої зустрічі з близькою людиною, я не раз це переживала, а моїй дочці це ще доведеться пережити. Вона ж була ще тоді маленькою дівчинкою.

Зустріч була призначена тут, на виду у всіх, бо не могла ж панна запросили молодого чоловіка до себе, у винайняту кімнату. Для міста то була непересічна подія, пожива для пліткарок. Я не уявляю, як Франко взагалі зважився приїхати отак. Адже це в очах оточуючих свідчило про серйозні наміри. Галичина теж мала свою вікторіанську епоху. Шкода, що вони не одружилися, хоча мені здається, що спершу у Франка були

такі наміри, але людина завжди тягнеться до чогось протилежного, і не відсутність приданого зупинила Франка. Ніхто ніколи не знатиме, що там між ними було, бо від листування не залишилось фактично нічого. Уляна Кравченко, тобто Юлія Шнайдер, закопала листи в лісі, здається, біля Дрогобича і вже не повернулась по них. Вона вміла зберігати таємниці.

Там на горі стоїть капличка ще з тих часів, а схилами, в травах тягнеться Хресна дорога, про яку згадують лише в Страсний тиждень.

Згори видно церкву Покрови і костел Миколая та Анни, які пройшли довгий шлях від дерев'яних до мурованих, були спалені, відбудовані, перебудовані. Татари сюди навідувались кілька разів. Одного разу врятувались тільки діти, які сховались у річці. Бобренята. А тут справді водились бобри, дуже багато. 800 років тому, коли заснували Бібрку. Колись я була тут сама і пішла далеко-далеко. Знайшла щось на зразок хутора і недобудований палац під самим лісом. Хто знає, що трапилось з господарем, чи він ще живий. А потім пішла польовою дорогою, де росли м'ята і рум'янок, і так лагідно гріло сонечко, як то буває у червні. І вийшла я в іншу частину міста, до лікарні, збудованої ще за Польщі. Дуже гарний будинок з високими вікнами. І німецькі хати, я їх вже впізнаю по добротних мурованих стайнях, і вхід у дім посередині, між двох вікон.

Були у Бібрці дві синагоги. Одна, напіврозвалена, при дорозі стоїть, а інша в центрі, перероблена під крамницю. Втім, оце все, що я довідалася від місцевих про євреїв. Лада мені розповідала, як в Єрусалимі, коли вона згадала про Бібрку, євреї зітхали: "О Бібрка!" Колись там мешкали послідовники Шабтая Цві, сабатіанці. Я переклала роман про Шабтая Цві, який написала Юлія Мельникова, тому дуже хотілося б іще щось довідатися про них, але пам'ять у Бібрці так далеко не сягає. Я лиш бачила пагорб, на якому знищили єврейський цвинтар, навпроти Народного дому, де виступав Іван Франко. Напевно, він туди ходив подивитися.

Щоб втішити себе, думаю, що час ще не прийшов і я колись довідаюсь про сабатіанців із Бібрки. Їхні голоси прорвуться крізь важку землю, закликаючи прийти Месію. У мені живе переконання, що знаходиш, коли перестаєш шукати. Не шукаючи — знайдеш. Є багато чого, що я б хотіла знайти. І багато знайшла вже, занурившись у просте існування серед пагорбів, дерев, книг і доріг. На жаль, не так часто, як колись, у щасливі часи, коли все ще було попереду, й звісно знахідок більше.

Якби не Уляна Кравченко, що постійно нагадувала про себе то книгами, то в розмовах у Миколаєві, де вона народилась, то слідами її життєвих мандрів, я б так часто не думала про Бібрку. У Дрогобицькому краєзнавчому музеї висів портрет письменниці, намальований її сином, не дуже вдалий чи просто невикінчений: стара жінка стоїть з пательнею коло плити. Довкола неї каструлі. Наче насмішка над чотирма десятками років тяжкої жіночої долі, з двома війнами, постійними переїздами, нелюбим чоловіком й тимчасовим домом. Вона померла у 1946 році уже в Польщі, ще в українському місті Перемишлі.

Школа у Бібрці, де вона викладала, колись виглядала дуже велично, а зараз позабивана дошками, стоїть моторошною відразливою пусткою в яру чи видолинку, більше схожому на яр. Мені страшно було туди спускатись. Дуже невдале місце, але престижне, бо поруч костел. Нова школа, тобто ґімназія, далеко. Нас туди запросили з Василем Табором, жодного дива я не сподівалась, була зима, падав сніг. Ми прийшли спершу до міської бібліотеки й довго не могли зігрітись. Я вже встигла побувати і в бібліотеці, з працівниками якої в мене дуже приязні стосунки. Ці жінки живуть під постійною загрозою закриття, взимку нема опалення, кілька років фонд не оновлюється, але вони тримаються дуже мужньо. Тобто, не скиглять і роблять свою роботу. Спершу я познайомилась з Оксаною, яка підбирає бездомних котів, як і я, й вийшла на мене, коли я намагалась роздати кошенят і написала про це в газеті. Я приїхала до Бібрки на зустріч і, пригадую, виголосила полум’яну промову на тему того, як занепадають галицькі містечка, може, занадто палку. Нема книгарні, люди вже все попрочитували в

бібліотеці. Читачі там освічені, мені задавали дуже цікаві питання, я давно вже не відчувала такої втіхи. Потім я почистила свою бібліотеку і передала книжки, без яких я можу обійтися. Не якийсь там непотріб, просто з деяких книжок я вже виросла. Я брала кожну книжку в руки і знала, що їй судилося довге життя. Зараз у мене назбирався знову стос книжок. Ґабор постійно возить книжки зі своєї бібліотеки в рідне село на Хустщині. Я не пригадую, щоб колись зустріч в бібліотеці мене розчарувала, але бібліотека у Бібрці — особлива.

Виявилося, що ґімназія теж перебуває в добрих руках. Директором була справді освічена й начитана жінка, пані Галина. Правда, я змушую здригатись учителів, коли розмовляю з дітьми як з рівними, а не читаю їм мораль. Мені часто вдається відчути, чого саме потребують діти. Особливо, коли розповідаю, як не любила математики і як обдурювала батьків, читаючи замість підручника художню книжку. Головний месидж перед цією непосидючого публікою такий: хто не читає книжок, той не стане письменником. І хто не знає мови — також. І щоб полегшити напруження вчителів, розповідаю про свою вчительку Лідію Федорівну, яка криком вбивала у нас правила, залишала після уроків, яку ми не любили, але до восьмого класу всі писали грамотніше, ніж дехто з теперішніх абітурієнтів.

Діти зовсім не знудилися, бо Ґабор теж почав розповідати щось із власного дитинства, і всім було дуже весело.

Ми вийшли з актового залу. В коридорі була справжня картинна ґалерея зі справжніх художників, причому відомих. Директорка сказала, що випускники щороку дарують школі картини. Оскільки я працювала в картинній ґалереї і можу приблизно оцінити вартість картини, то мені стало трохи не по собі, що полотна ось так висять в коридорі на першому поверсі, де нема сигналізації. Я спитала, чи не обкрадали колись школу. Пані Галина відповіла, що минулого року вкрали кілька комп’ютерів. Але картини нікого не цікавлять. Ми з Ґабором тільки перезирнулись. Тому я намагаюсь поменше говорити про картинну ґалерею в Бібрці.

Директорка пожалілась, що паркет розсихається, і я порадила його покрити лаком, хоча уявляю, скільки потрібно цього лаку і скільки він коштує.

А потім ми пішли до музею Уляни Кравченко, де теж було кілька картин, але вже місцевих художників. От тобі й школа у Бібрці. Все залежить від того, в яких руках культура.

А біля Народного дому, нового, що коло церкви Покрови, я побачила взагалі виставку старих світлин. Просто на вулиці. Вони є на приватному сайті "Моя Бібрка". Від них віє не просто минулим, вони наскрізь драматичні. Хоча і в найгірші часи люди могли просто жити, увімкнувши механізм витіснення. Ми надто довго жили в стані статичності й конформізму, тому нам тепер так важко рухатись і щось змінювати. Нашою заповіддю і водночас вимогою часу повинно стати: "Не будь байдужим". Бібліотекарі самі побілили сходову клітку і навіть у морози приймали відвідувачів. Ось це і є не бути байдужим.

Я ковзаю лише по поверхні життя галицьких міст, і можу помилятись, засуджуючи недостатній патріотизм їхніх мешканців, які почувають себе спільнотою, але насправді ще нею не стали. Хоча мають дуже великі шанси колись нею стати. Тому я й пишу книгу зараз, коли старе забуте, а нове ще дуже кволе, й невідомо, що з нього виросте. Бо це по-справжньому цікаво для мене. Містечка, де половина людей на заробітках, а друга половина намагається вижити, і в процесі виживання вчиться навіть приниження перетворити на гідність.

Кам’янка-Бузька

Про Кам’янку-Бузьку я не знала нічого. Вона в мене ні з чим не асоціювалась, про неї нічого не писали. Але коли тобі не хочеться їхати надто далеко, а туди лише година і повно маршруток з автостанції номер два, чом би не побачити ще й Кам’янку-Бузьку, колишню Кам’янку-Струмилову. Я висіла на автостанції, що виглядала досить

страшнувато, бо була на околиці, й довкола неї розташувались якісь склади, і люди з виразно алкоголічною зовнішністю ошивалися під парканом. Збоку ще був базар, безнадійно-провінційний з убогим товаром в палатках, що вже розходився.

Очамріла від спеки, я попленталася довгою дорогою, вздовж якої росли велетенські верби, бо тут же й була річка і луги. Початок не дуже.

Однак, Кам’янка-Бузька виявилася найшляхетнішим містом з усіх, які я бачила, хоча занедбаним, як і всі інші. Кілька дуже красивих будиночків, невеликих, однак дуже гарних, ратуша, і музей у найгарнішому будинку з дерев’яною різьбою і верандою. Я пішла туди згодом. Обійшла вузьку площу, зазирнула в парк, де був пам’ятник Пушкіну, точніше погруддя, страшний як смерть, щось схоже на кінотеатр — усе в радянському стилі. За кінотеатром було кафе з терасою. Виявилося, що всередині крамничка з італійськими харчами. Власниця була дуже приємною жінкою, допомогла мені вибрати шматок італійського сиру, що називався "червона ружа" (це для Ладусі), і зробила каву. Я всілася з кавою на терасі й мені стало раптом дуже мило серед квітів та дерев, що підступали до тераси, тихого гомону маленького міста. Наче я не в райцентрі на Львівщині, а десь в Польщі, бо попри неоковирний пам’ятник і кінотеатр з колонами, тут усе таке приємне, хоч у цих будиночках не мешкають ті, хто їх побудував.

Я не знала, куди ще піти, й повернулась до музею. Власне це важко було назвати музеєм, якісь випадкові речі в одній залі, перемішані епохи, а в іншій — виставка вишиванок. До мене вийшла співробітниця, висока жінка десь мого віку. Я спершу подивилася виставку, написала на її прохання відгук, а потім почала розпитувати. Побачила герб міста, три коштовні камені в оправі.

Виявилося, що назва міста походить від трьох брил льодовикового періоду, правда, здається, їх уже немає. Мені дуже сподобалось, що камені вважали вартими того, щоб помістити їх на гербі. Жінка сказала, що на місці кінотеатру колись був єврейський цвинтар, і що далі, якщо я

піду, то побачу ринкову площу, на якій у XVII ст. ставили інтермедії. І що сюди приїжджав Лесь Курбас з виставами. У 1914 році тут відбулась прем’єра "Украденого щастя". Не знаю чому, але ми з нею розговорились так, наче були добрими знайомими. Я розповіла про свою дочку, а вона про свою. Оксана зізналась, що дуже хотіла би побувати у Єрусалимі, але це коштує аж тисячу доларів, я довго розповідала про те, як їздила в Ізраїль. У цієї жінки були такі лагідні сумні очі, видно було, що вона дуже вразлива, що до неї горнеться кожне живе створіння. Може, я сама відчувала потребу виговоритись перед кимось. Літо моє порожнє, нема з ким поспілкуватись, ніхто не пише. Ми вийшли на веранду, де у вазі стояли білі півонії. Як у моєму романі "Сни Юлії і Германа". Торкнешся — і пелюстки посиплються. Тут ще були речі, зроблені дітьми, а серед них — реп’яховий ведмедик, який викликав у мене захват.

— Хотіли викинути, але я сказала, нехай.

Я пообіцяла приїхати ще колись і привезти свої книжки. І швидко пішла в бік ринкової площі. Там був темний, не надто привітний сквер, а на будинку меморіальна таблиця, котра повідомляла, що у 1619 році Якуб Гаватович поставив під час ярмарку в Кам’янці-Струмиловій першу українську інтермедію до польської драми "Tragedia, albo wizerunk śmierći przeswiętego Jana Chrzciciela, przesłańca Bożego". Кам’янка-Струмилова, названа на честь міського голови і доброчинця Юрія Струмила, проіснувала до 1944 року. Пощо було її перейменовувати, не уявляю. Я зрозуміла все трохи пізніше. Ким був Яків Гаватович? Як філолог, я знаю, бо вивчала його творчість в університеті. Був він із львівських вірмен, працював учителем у Кам’янці-Струмиловій. Народився 1598 року, помер 1679. Отже, був зовсім молодим, коли дві інтермедії поставили на ярмарку. Потім Якуб став священиком, брав участь у перемовинах із Хмельницьким, а згодом перебрався до Львова. Навряд чи мене тоді, в далекому 1979 році, цікавила ця інформація. Бо надто її було багато в курсі давньої української літератури. На все свій час.

Молоденький Якуб поставив виставу у день Йоанна Хрестителя, тобто на Йордана. Було, напевно, зимно, мороз, йшла пара з рота, і дійство тривало довго. Перша інтермедія була дуже близька люду, що зібрався ярмаркувати: один дядько продав іншому дядьку кота в мішку. І так вперше на сцені зазвучала жива українська мова. І кіт у мішку, напевно, був справжній. Перший вірш ірландською мовою, написаний в IX ст., теж був про кота ("Мій котику, ми з тобою схожі. Ти ловиш мишей, а я ловлю слова").

А в 1914 році, рівно сто років тому, Лесь Курбас вперше поставив "Украдене щастя" Івана Франка. У Кам’янці-Струмиловій. І про це теж є меморіальна дошка на вулиці поряд. Моя мама могла стати акторкою, вона мріяла про це колись. В Урожі був аматорський театр, і мама грала Анну. А тато її ревнував, бо на сцені треба було цілуватись.

Батьки ніколи не брали нас на вистави, ось що погано. В мене досі якийсь страх перед театром, навіть не страх, а незручність. Мені часом сниться, що я маю вийти на сцену, але не знаю слів. Нас тримали на відстані від дорослого життя, і це навіть зараз дається взнаки. Нам дозували інформацію, і ми увійшли в дорослий світ неготовими, отже, незіпсутими. І це — позитив.

У 1948—1961 роках тут мешкав Григорій Тютюнник і тут написав роман "Вир". Як йому жилося в ті часи, гадаю, не треба пояснювати, але він мав нагоду пізнати Галичину, яка боролась і була поборота, в якої пам’ять була єдиним, що не можна було відняти зразу. Парадоксально, але найбільше пам’яті було втрачено за останні два десятиліття, коли Україна стала незалежною. Пам’ять стала вибірковою і пахла лише кров’ю.

Я пішла далі до неоґотичного костелу, що стояв над Бугом. Він гарно виглядав, краще, ніж якісь архітектурні шедеври, бо довкола був той самий простір, що й сто років тому. Я зупинилась, щоб сфотографувати увесь костел, і якийсь високий чоловік всміхнувся і сказав:

— Он звідти кращий ракурс!

І це було приємно, бо коли я бачу туристів у Львові, то мені хочеться, аби вони теж усе бачили в кращому ракурсі.

На внутрішньому подвір’ї, де, певно, був колись сакральний сад, працювали будівельники. Галицькі міста змінюються, навіть ті, що стоять осторонь від битих шляхів. Колись у Кам’янці-Струмиловій працювали ремісники, і з цього місто жило. В інтермедії Гаватовича гончара обдурив зайда, що видавав себе за мисливця. Як же це все пасувало до самого міста!

А потім я пішла узвозом до річки і знизу дивилася на костел, що ніби ширяв у повітрі. Оце і був той ракурс, який викликає благоговіння перед краєвидом.

Зразу за костелом був польський цвинтар, на якому паслися дві кози, і за огорожею чудова дерев’яна церква св. Михаїла, схожа на ту, що в Комарно, але покрита бляхою. Всюди росли квіти, буяли трави, було тихо і гарно. Я сіла на лавці, щоб з’їсти пиріжок, який купила на ринковій площі, і тут із сусідньої хати вийшла стара жінка й стала переді мною. Вона спитала, що я тут роблю. Я сказала, що відпочиваю. Але вона все не йшла. Тоді я спитала її, коли була збудована церква.

— Не знаю. Мені зараз не до того, в мене чоловік помер!

І тепер я помітила, що жінці не до мене. Вона дуже самотня, їй сумно вдома, нема з ким поговорити, і вона не вміє розмовляти з незнайомими людьми, щоб заповнити порожнечу, бо звикла сидіти вдома. Тиняється по подвір’ї, все падає з рук, життя не має сенсу. Мені теж це відомо.

Коло церкви було поховано повно Цегельських. Ці люди, видно, були господарями міста, української його частини. Священики, вчителі, урядовці. Цвинтарі багато чого можуть розповісти.

Позаду церкви було урвище і внизу текла річка. Я пішла вузькою стежкою до цвинтаря в долині. То був радянський військовий цвинтар з братськими могилами, російськими написами. Багато могил було початку 50-х років, енкаведистських. Потворні пірамідки, до яких вже нема кому приходити. Я згадала, як Оксана показувала мені дорогу в поле, де лежать розстріляні євреї, і нема жодного знаку. Вибіркова пам’ять. Скільки стертих з землі чи просто прихованих могил повстанців, які ніколи не будуть знайдені, бо жодних свідків не залишилось. Влаштувати символічну могилу з червоно-чорним прапором легше, ніж пошукати справжні.

Так ось що мені відкрилось на цвинтарі. Тут після війни господарями міста були окупанти. І тому стоїть пам’ятник Пушкіну, хоча поет в тому не винен, що його ім’ям прикривалась, наче фіговим листком, ідеологічна експансія, і рештки її напевно існують і досі, готові виповзти при зручній нагоді. Тоді я ще не знала, що через півтора року така нагода може дійсно з’явитись. Хоч як це несправедливо, але це логічно. Коли не думаєш про власну армію, то чекай чужої. Скільки разів палили Кам’янку татари, турки, всілякі забороди. Тому вона й не виглядає як, приміром, Тулуза чи Оксфорд, куди не прорвались ординці, бо їх зупиняли Добромиль, Комарно, Кам’янка…

Белз

Ціле життя хотіла потрапити в Белз, але мені казали, що треба їхати електричкою Львів—Сокаль, а вона у незручний час, і їхати треба довго-довго. Для багатьох моїх знайомих існують тільки ті галицькі міста, куди їздять масово поляки на вихідні. Олесько, Підгірці, Жовква, Золочів, де можна і в ресторан піти, а ще ліпше їхати з групою. А мені це не підходить, хоч я там теж встигла побувати у свій дикунський спосіб. І тому писати про ці міста не хочу. Бо про них є кому писати.

Василь Ґабор зізнався, що у 80-ті він хотів влаштуватися на роботу в журнал "Літопис Червоної Калини", і щоб випробувати його, Роман Федорів послав його у Белз. Дав йому два тижні на те, щоб написати про це містечко. І Василь написав дуже гарно.

На автостанції номер 2 я дізналася, що до Белза їздять автобуси. У Лани Перлулайнен була відпустка, і ми вирішили поїхати туди. О 12.00. Але потрапили на середу, коли того рейсу нема. І ми вирішили поїхати в Червоноград, а звідти спробувати дістатись. До Червонограда, колишнього Кристинополя, ми їхати півтори години. На автовокзалі цього шахтарського міста панував хаос. Там було штук 10-ть кас на різні напрямки. Оскільки поруч був базар і базарний день, то людей була сила-силенна, і всі якісь не зовсім адекватні. Повно бомжів, нахабних бабусь, вагітних циганок, бруд, сміття, огидні будки й лотки з пиріжками. Таке відчуття, що Червоноград застряг у 80-х роках, коли автобуси бралися обов’язково штурмом. Ми заледве знайшли потрібну касу. Виявилося, що квитки з місцями. Я ще розумію, коли то порядний автобус і їде довго, але такого страшного автобуса я вже давно не бачила. Місць було десь п’ятнадцять. Нас зігнали, бо ми сіли не на свої місця, а потім нам довелося самим зганяти теж жіночок з кошиками. Людей напхалося повно. Водій поскандалив з якоюсь жінкою, яка хотіла його перехитрувати й сказала, що згубила квиток. Водії дуже такого не люблять. Він заявив, що якби та старша кобіта попросилася, він би її повіз задурно, а так нізащо. Їхати було жахливо, по якійсь ґрунтовій дорозі, по пилюці. Я не снобка, просто моє дитинство, юність і молодість проминули на таких автостанціях в таких автобусах, і я страшенно не хочу повертатися в минуле. Мені вже й перехотілося їхати в той Белз, тим більше вертатися знову через Червоноград. Але що вдієш.

Зате доля подарувала нам Белз, який перевершив усі мої уявлення. Те, що я читала в Інтернеті про це місто, було нудне, невиразне і неповне. Нечасто сюди приїжджають мандрівники, які намагаються глибоко вдихнути атмосферу міста, щоб розмістити його на карті своєї свідомості, якщо воно зачепить.

Ми висіли на кінцевій зупинці, що вважалася автостанцією, навіть було віконечко, але ті часи, коли в Белзі працювала каса, вже минули. Зате була крихітна крамничка, де торгував молодий чоловік. Він нам і сказав, коли буде автобус до Львова. Ми мали три години часу. Взагалі то була трохи похмура площа чи пустир на околиці, поруч стара лікарня і дивна якась вежа, оточена парканом. Шестикутна й відреставрована. Мабуть, її відчиняли, коли прибували екскурсанти з Польщі чи зі Львова. Ми на неї не очікували, зрештою, не дуже читали наперед, що можна подивитись у Белзі, бо всього там багато. На вежі був герб — дівчина верхи на ведмеді, й дата: 1606 рік. То була родинна усипальниця хорунжого Белзького Андрія Снопковського. Так що то був не пустир, а дуже давній цвинтар, бо Белз має вже тисячу років. І в Жільбера де Ланнуа, бургундського лицаря, є запис, що у 1421 році він навідав тут сестру Владислава Ягайла, княгиню, і мешкав у готелі. На той час в Белзі вже були домініканці, і руїни їхнього костелу ми побачимо пізніше. Звісно, Ланнуа мусив навідати єдиновірців. Збирався він далеко, на схід, і мусив запастися всілякими паперами, щоб перетинати кордони. Яґайло був дуже впливовим чоловіком, добре, що ці двоє вояків порозумілися.

Белз завжди мав складну долю, особливо під час Другої світової, коли врешті його віддали совітам. Якби Белз був у Польщі, я б його не побачила. Але якби Белз був у Польщі, то виглядав би цілком інакше. Принаймні кляштор домініканок, який виник пізніше, не стояв би у руїнах. Дзвіницю пізніших часів XVIII ст., здається, вкривало старе риштування. Я трохи полізла на три яруси, щоб роздивитись, але старі дерева не давали змоги побачити увесь Белз. Мої уявлення про його конфігурацію дуже приблизні, і нехай це буде таємниця — та частина, яку я не бачила.

Бруківка була така, як у Добромилі — руба, в заглибинах стояла вода, щойно почалася осінь, і все дихало вологою і тінню. Мене бачили на риштуванні, але ніхто не кричав і не витріщався. Так воно і має бути — хай побільше приїжджає туристів, це добре для мешканців. Я завжди намагаюся щось купити, бодай морозиво чи хліб, бо це прибуток для

міста чи села, зайва копійка. Позаяк сувенірів у наших містечках не буває. Хіба в Дрогобичі та Жовкві. Навіть листівок.

Територія жіночого монастиря з одного боку була недоступна, але далі ми побачили пролом в огорожі, моторошні корпуси келій, перетворені на склади, і якийсь дивний розкоп під стіною костелу. Очевидно, реставрація, тобто ремонт новоствореної греко-католицької парафії, спіткнулась об брак коштів, і щонайменше десять років ніхто нічого не робив. З фасаду виглядало круто, але з тилу — наче після бомбардування. Я полазила по глині і знайшла кілька черепків і уламки грубого скла. Може, тут збирались щось добудовувати, чи укріплювати фундамент? Хоча костел виглядав дуже міцним, справжньою фортецею, натомість давні мури чоловічого монастиря стриміли наче обгризені, обчовгані часом, а поруч у гарно облаштованому сквері — чудова маленька ратуша, як лялечка, з високою вежею, справжнє диво сецесії. Задля цієї ратуші вже можна було приїхати в Белз, хоч на неї не дуже зважають, бо Белз — майже святе місто. Це в Ізраїлі є кілька святих міст офіційно, а в нас лише Київ та Почаїв, хоча я ніколи не відчувала їхньої святості, і про них кажуть всяке з огляду на узурпацію святинь московськими попами. А тому буду обережна зі святістю.

Кожне галицьке місто і майже всі села були мультикультурними, і, пишучи про них, не треба на цьому наголошувати зайве, хоч виясняти, хто з’явився першим, а хто останнім, необхідно, аби відкрити по черзі всі культурні шари. Більшість наших міст і сіл засновані тисячу років тому, а не тоді, коли з’являється перша писемна згадка. Встановити це можуть лише археологи.

Белз — це апогей мультикультурності, який можна спостерігати візуально. На одному кінці міста Замочок, як його лагідно називають, всередині — прегарний костел в італійському стилі і каплиця, де знаходиться копія знаменитої ікони матері Божої Ченстоховської, ориґінал якої зберігався колись у Белзі. На іншому кінці — єврейський цвинтар з могилами цадика Шалома Рокеаха (1779—1855), якого називали ще Сар Шалом, Князь світу, його сина й онука. Ці три могили

— святі, і в травні хасиди зі всього світу з’їжджаються туди для молитви. Після Умані Белз — другий найзначніший центр хасидизму. До 1931 року євреїв у Белзі було більше половини. Між цими відтинками бачимо український цвинтар з чудовою дерев’яною церквою.

Не треба було питати, куди приведе рівнесенька асфальтована дорога: до єврейського цвинтаря, де євреї збудували готель і закінчують будувати культурний центр. Сам цвинтар обгороджений і весь у травах, хоча надгробків дуже мало. Ми посиділи коло скромних надгробків белзьких цадиків, навіть поклали записочки з проханнями. Я б на це не наважилась, але дочка мені розповідала, що так роблять і християни. Вона бачила, як українські жінки приходили молитись до могил цадиків. Це дуже зворушливо, бо насправді Бог один.

Зразу за ратушею на схилі пагорба — обгороджене місце найдавнішого єврейського цвинтаря, у так званому люблінському передмісті. Євреї з’явились тут у XIV ст. Кована огорожа з семисвічниками, жодних надгробків, але це не так важливо. Бог знає, хто тут лежить під зеленим килимом. Всі люди, яких ми питали, посміхались і детально пояснювали. Я не бачила тут жодного марґінала чи знуджених хлопців, які шукають собі пригод. І взагалі дуже мало людей нам траплялося. У містечку їх всього дві з половиною тисячі. Белз став частиною комуністичної імперії лише в 1951 році. Тому люди тут не такі як всюди, за три кілометри від польського кордону, хоча ніщо тут не вказує на прикордоння.

Потім ми пішли до Замочку, тобто невисоких мурів внизу серед лугів. Белз, як повідомляє "Повість минулих літ", був відвойований у поляків Ярославом Мудрим у 1030 році. А посеред Замочку, як я вже казала, костел Матері Божої, 1911 року, і каплиця св. Валентина, де ми побачили велетенську ікону. Ориґінал ще вивезли з Белза у XIV ст. Прочан не було. Довкола був суцільний квітник, скульптури, все яскраве і привітне, спокійне. Ми побачили лише сувору жінку-наглядачку, яка поралась коло квітів і, як нам здалося, уникала зустрічі. Ми не були схожі ані на прочан, ані на поляків. Ця чарівна оаза за мурами

князівських часів переходила в сільську дорогу, зарості кущів та купи будівельного сміття, поруч проходила траса, якою ми поїдемо до Львова.

Але ми зупинилися ще біля напівзруйнованого, колись дуже гарного будинку з перехнябленою вежею-цибулькою, розташованою біля лікарні, темної, в старому саду. Цибулька була чорною, будинок понурий і моторошний, з забитими вікнами. Виявилось, що колись то був будинок опіки над незаможними євреями "Ішре Лев". Про це я вже прочитала в Інтернеті. Шкода тих старих будинків, які навмисне руйнують, щоб потім купити якнайдешевше. Це — пострадянський вандалізм, який відбувається повсюди.

Люди не бажають захищати навіть свої фундаментальні права, що вже казати про історичні пам’ятки. Та й за це можна постраждати. Був ще момент передвечірньої тиші, а тоді над’їхав автобус, в який повсідалися люди з дітьми й клумаками. Хтось їхав дуже далеко, з валізою. Автобус неквапно котився через поля, безлюдні місця з клаптиками лісу. Ця дорога була значно коротша й приємніша. Нарешті я побувала і у Белзі. Тепер я знаю туди дорогу і згадую це місто дуже часто, щоб ще колись приїхати і піти на той бік, де ще не була.

Рава-Руська

Рава-Руська — це місто, куди їдуть, щоб перетнути кордон, і яке проїжджають із заплющеними очима. Його душа нікого не цікавить. Яскраві мотелі, вілли митників, особлива публіка, яка визирає, кого б обшахрувати чи розвести на гроші, безліч автобусів і машин, рух вдень і вночі, єдина пристойна дорога веде до кордону. Я б туди, напевно, не поїхала після Мостиськ і Городка, якби не дві важливі причини, які є моїм боргом перед певними людьми, хоча ніхто мене про це не просив, але мене завжди муляло те, що я не побачила Раву-Руську, яка, зрештою, неподалік від Белза. Звісно, якби я мала власне авто, я б побачила набагато більше, але сили, витрачені на подорож, труднощі, зволікання, очікування та різні пригоди теж чогось варті. Часом навіть

більше, ніж мета. Бо коли з труднощами досягаєш мети, то цінуєш кожну дрібницю. Подорож не повинна бути ані легкою, ані важкою.

У 2006 році в Сан-Дієго, штат Каліфорнія, наша письменницька група зустрілася з літньою жінкою, батьки якої були з України. Вона показала метрику батька, де було написано, що він родом з села Корчмин Рава-Руського повіту. Вона знала з української лише початок пісні, яку співала їй мати: "На вулиці скрипка грає". Батько її був чоботар і еміґрував у 1921 році до Америки. Це — все. Коли батьки не вчать дитини рідної мови, не розповідають про покинуту Батьківщину, значить, вони пережили якесь страшне лихо. Мені тоді спало на думку поїхати в те село і пошукати якісь згадки про родину пані Ольги Мисливчик. Ця жінка геть не була схожа на представників української діаспори, які до нас поставились в Америці вкрай негостинно, хоча й ввічливо. Вона почула, що ми будемо на зустрічі з літераторами в якомусь богемному кафе, і приїхала, щоб подивитись на українців і запросити їх до себе в гості. Завдяки їй я змогла скупатися в Тихому океані, побачити морських котиків і земляних білок. Мені здається, що пані Ольга мала намір вступити в контакт з місцевою діаспорою, але чомусь не зробила цього. Може, тому, що не знала мови і соромилась.

Там, вдома, вона і показала єдиний документ свого батька.

Минуло вже багато часу. Я пробувала знайти Корчмин на карті, але не знайшла. Був Корчин, але в іншому районі. Я шукала прізвище Мисливчик і теж не знайшла. І воно мене муляло, зрештою, сталося так, що знаходиш, коли перестаєш шукати. Навряд чи пані Ольга жива, вона була вже у дуже похилому віці, та й контактів її я не маю, але я вірю, що на землі чи на небі вона дізнається те, що дізналась я.

Отже, я доїхала до Рави-Руської минулого року влітку, і пішла навмання, як виявилося, від центру. Часом поїздка так вимордовує, а була спека, що спершу шукаєш тихого місця. Я випила паскудної кави на автостанції, де тхнуло пивом, і нічого мені гарного не впало у очі. Архітектурні монстри періоду розвинутого соціалізму у мене взагалі

викликають паніку, бо моя юність припала на ці вбогі безпросвітні часи, і я ніколи не хотіла, щоб вони повернулися. І щоб моя юність повернулась також. Вона була жахлива. Я ніколи не любила про неї згадувати, бо насправді всі мої проблеми виникли з того, що я не могла пристосуватися до життя. І не бажала. Коли я бачу всі ці колишні міськоми партії, універмаги, кінотеатри, мене ніби занурюють головою в болото. Тому я пішла навмання. Від кави пекло в шлунку, парило перед дощем. Я вийшла на церкву, дуже багато оздоблену, однак нову, а я шукала минуле. Йшла довгою незаасфальтованою вулицею, потім побачила далеко на трасі шпилі монастиря реформатів і пішла туди. Навіть здалеку було видно, що ця споруда нікому не потрібна. Повз неї шастали буси й іномарки, а на другому боці дороги стояв пам’ятний знищений стовп ще польських часів, який реставрувався. Коло нього порався старший чоловік. Я підійшла до нього, бо монастирський комплекс оточував мур і іржава брама була замкнута, а мені, звісно, хотілося потрапити досередини. Ми трохи побалакали. Чоловік сказав, що є вхід із автозаправки, і я, побачивши, що він місцевий, спитала за село Корчмин. І почула, що Корчмин зараз у Польщі. Мені наче гора з плечей спала. Наче я відрізала від себе якийсь болючий шматок минулого. Можливо, колись світ настільки зміниться, що я поїду і туди, а зараз це було полегшення, що Кормчин існує десь поруч і там живе родина пані Ольги Мисливчик, яка нічого не пам’ятає про її батька, бо вже минуло майже сто років від його еміґрації. Але є ця земля, є церква, є цвинтар, може, тільки сліди від них, і ходячи колами, я колись натраплю на теплий слід. Знаходиш, коли перестаєш шукати.

Я пішла на автозаправку, де був мотель. Гарне затишне подвір’я, яке просто впиралось у фасад барокового костелу. Я спитала, чи можна мені увійти в ті поламані двері власне монастирської будівлі. І мені дозволили. Сказати, що це була руїна, нічого не сказати. Прогнилі підлоги, вузькі кам’яні коридори, переходи, звідки я потрапила до костелу з геть вигорілими від грибка фресками, купи сміття, якісь ангели в несподіваних місцях, вензелі, птахи. Я піднялася аж на горище, а звідти знову зійшла вниз і опинилась на внутрішньому подвір’ї, де був колись священний сад, а зараз буяли бур’яни. Я все подумки хитала

головою: жити в країні, де не дають смерті спокійно померти, дуже сумно. Мабуть, поляки, що наповнюють бензином баки на цій заправці, думають, що це країна варварів, але насправді це країна, де довго й болісно вмирає минуле, яке не можна відразу стерти з землі. Чи встигли втекти отці-реформати з Рави-Руської? У самому повіті німецькими і російськими окупантами було знищено 40 тисяч людей, з них 11 тисяч — євреїв. Від цього мені весь час було не по собі. І ще відчуття того, що я в небезпеці, бо на заправці були люди, і всі бачили, куди я зайшла. Я могла спровокувати їх своєю поведінкою. Коли я потрапила знову в монастир, то заблукала і довго не могла знайти вихід, оті поламані двері, через які увійшла, вже почала навіть панікувати, бо кричати на допомогу це вже якось не зовсім нормально. Врешті я таки знайшла вихід, звісно, знайшла. За собою я помітила одну річ. Мені доводилось бувати у дуже паскудних руїнах, які в будь-кого могли викликати відразу. Якщо відкинути відразу в’язниці чи катівні, я налаштовувала себе на співчуття, намагаючись спіймати промінець світла від тих людей, які колись тут мешкали чи молились. І співчувала будівлі, як співчувають вмираючій чи дуже старенькій людині. Ну що ж, казала я, мені дуже шкода, але навіть зараз ти мужньо тримаєшся і, можливо, коли зникне остання цеглина і навіть наріжний камінь, ти продовжиш існувати в іншому вимірі, як існуєш в минулому.

Потім я зійшла з дороги, сіла на березі річки Рати в зеленій траві. То залітав дощ, то світило сонце, мене від міста затуляв кущ шипшини, і я думала про маму, яка теж уже в іншому вимірі й минулому часі, якщо після смерті існує час. Я трохи запізно приїхала сюди, хоча не думаю, що моїй мамі навіть подібне щось спало б на думку. Я про це ніколи не говорила, а всі свої спогади мама забрала з собою, я їх просто намагаюсь реконструювати.

У 1942 році почався голод. Я ніде про це не читала, але німці вирішили вивезти частину дітей у місця, де не було так сутужно з харчами. Дітей у родині було п’ятеро. Німці відібрали мою маму і разом з іншими перестрашеними дітьми посадили на підводи. Спершу дід

погодився, а в останній момент почав бігти за возом, плакати і простягати руки, щоб мама вернулась. Але було вже пізно.

Маму, очевидно, довезли до Самбора, а тоді посадили в потяг до Рави-Руської. А там дітей розібрали місцеві жителі. Як я зрозуміла, везли підлітків десяти-дванадцяти років, які могли вже чимось допомогти. Мама потрапила в одну родину і там пасла корову. Їй не подобалась господиня, яка погано до неї ставилась. Може, тому, що мама звикла до любові батьків і їй бракувало тепла. Через півтора місяця дідо приїхав і забрав її. Мій дідо був начитаним чоловіком, колишнім січовим стрільцем, і не побоявся приїхати за дочкою в такий далекий світ на окупованій території. Оце все, що я знала.

Я підвелась і пішла через луг, де розкинулись хати й городи, мені здавалось, що саме тут жила моя мама у 42-році. Тут вона пасла корови, тут ступали її босі ноги по цих химерно закручених стежках. Нехай це буде тут.

Я повернулась до міста. Мені воно здавалося спочатку дуже простим, нецікавим, але я натрапила на занедбаний парк Есперанто й посиділа там на лавці. У 70-ті роки моя сестра Марійка вчила трохи есперанто; тоді, напевно, була на нього мода, і так виник парк. Побачила я ще майже язичницьке капище з фігурою Божої Матері, де все блищало й яскріло штучними квітами, гарненьку ратушу на розі, кілька сецесійних вілл, а тоді вийшла на залізничну колію і пішла нею, сподіваючись потрапити на вокзал. Поряд тинявся якийсь неприкаяний бомж, якого та колія наче зачарувала. Взагалі, дивне місто Рава-Руська. Обжиті території межують із пустирями, хащами, наче хтось повигризав цілі шматки. І ця річка, що виникає раптово нізвідки, верболіз, тонкі самосійні дерева, які заполонюють покинуту ріллю чи обійстя після бур’янів. Такі великі втрати під час війни, потім соціалістична забудова, потім кінець режиму і двадцять років розрухи й безпорадності. Тут мало хто залишився з довоєнних мешканців. Ні поляків, ні євреїв, ні корінних галичан. Мене це не дивувало. Я втомилась від спеки, хотіла ще знайти вокзал і повертатись до Львова. Мені здавалось, ніби я кружляю по

цвинтарі й не можу вийти, бо мертві не випускають, хочуть щось мені сказати. І цей бомж, наче якийсь дух, ходив по колії, потім відходив, знову повертався…

Врешті я спитала якусь молоду жінку і вона показала, куди мені йти. Я йшла в бік товарного вокзалу, а треба було йти в протилежний. І не по колії, а звернути в дірку у плоті, пройти через подвір’я школи, такої радянської, що мені аж похололо всередині. Наче мені було не…, а дванадцять років, як моїй мамі в 1942-му. Патина часу вкривала і спортмайданчик, і самі будівлі, і огорожу, здавалось, зараз посипляться піонери в червоних галстуках. Мабуть, винен у всьому офіційний сайт Рави-Руської, де все було описано так, ніби не існувало ні УПА, ні боротьби за незалежність, ні рава-руської шляхти, і основними ворогами міста були німецькі фашисти. Коли я вийшла через браму, то здивувалась: скільки тут простору, як у Радивилові чи Бродах, а не поруч з туристичною Меккою — Жовквою, де досі автобуси в’їжджають через старовинну міську браму. І на обрії, наприкінці вулиці височіла жовта будівля вокзалу з порожньою площею. Тут йшов якийсь потяг на Варшаву ввечері й електричка до Львова, яка їхала більше трьох годин, хоча маршрутка їде менше години. Здається, той самий вокзал був у 42-му році. Нехай буде так. Я пішла через площу на якийсь пустир, збоку якого стояла новісінька церква, сіла в траві й дивилась на світ очима своєї мами. Мені було страшно, я була розгублена і страшенно самотня. Різниця між мною і мамою полягала в тому, що я не звикла до війни. Я знала лише холодну війну, коли у нас в селі, налякані китайцями, люди сушили сухарі й через село їхали танки, а в небі кружляли зграї військових вертольотів. Мені й цього було забагато. А як було мамі, коли вбили її коліжанку, єврейку Реґіну, просто в селі. Вона сховалась під ліжком, але її і там знайшли.

А в Раві-Руській запах свіжої трави, коров’ячого гною, молока змішувався з запахом крові. Сюрчання коників — з пострілами і вибухами. Хоча в тих м’яких обрисах садів і лук було все-таки затишніше, а сни звільняли від реальності, переносили в інший час й

інший простір. Як це буває, я знаю. Коли мені дуже погано, то сняться світлі гарні сни.

Броди

Цікавість до Бродів у мене викликали інші люди. Сама я не дуже хотіла туди їхати. Колись давно, ще в 90-ті, була напхана електричка, а після неї ще гірш напханий автобус, яким ми з приятелем їхали до Підкаменя. А потім я їздила до біженки, що жила з трьома дітьми поблизу військового містечка в бараці, і повернулась звідти дуже пригніченою. Можливо, я б і не поїхала минулого літа у Броди, якби не Михайло Брук з Ізраїлю. Познайомились ми з ним на літературному порталі й він з такою любов'ю згадував Броди, де служив офіцером у 70-ті роки, що я дала собі слово поїхати туди і подивитись ті місця, про які він згадував. А потім я читала "Марш Радецького" Йозефа Рота, теж військова тема, і в мене склалась думка про Броди як гарнізонне місто, рай для офіцерів. Колишній рай, звісно.

Мені подобається освоювати нові теми, які не мають нічого спільного з літературою, але допомагають розширити свідомість. Михайло Брук, вчений-ґрунтознавець, зацікавив мене ще й своїм фахом, я була просто зачарована його книгою "Четвертий інгредієнт", популярною історією ґрунтознавства. В житті такі знання потрібні, а зародження життя — це найвища магія на Землі.

Я ще хотіла побачити знаменитий єврейський цвинтар і решткі фортеці, але головним мотивом моєї подорожі було задовольнити ностальгійні почуття Михайла Брука. Ніщо так не стимулює, як те, що ти робиш для когось іншого.

А Лана мала зустрітись у Бродах з поетесою Світланою Антонишин, яка через важку вроджену хворобу не могла їздити туди, куди їй хотілось, але була напрочуд активною особою. Я не хотіла нав'язуватися в гості, але Світлана запросила й мене. Спершу ми приїхали до Бродів як

на цілком незнайому територію. Потьопали широкою дорогою від вокзалу в центр, тоді після довгих блукань звернули до замку. Був базарний день. Люди, яких ми питали про замок, сказали, що не знають, де він. Ми перепитали купу людей, різного віку, і я сказала Лані, що тут дикі люди і непривітні. Чим далі на Схід від Карпат, тим більше совковості, хоч до Збруча ще далеко. Я бурчала собі під ніс, а потім у книгарні, а книгарні у райцентрах дивовижа, знайшлася карта Бродів, і Лана, яка в цьому тямить, знайшла потрібний напрям; навіть за десять метрів до фортеці нам відповідали, що не знають, де вона. Хоч у мури бродівської цитаделі впиралися базарні ятки і наливайки. Як би там не було, але як на XVII ст., тут багато чого збереглося. Цитадель укріпив гетьман Жолкевський за проектом Ґійома де Боплана і Андреа дель Аква (ті самі, що проектували замок у Підгірцях). Цю фортецю, яка була захищена ровами і болотами, вісім тижнів не міг здобути Хмельницький, але в 1734 році її здобули московські війська. Втім, фортеці тоді вже не захищали, їхній час минув. Ми довго лазили по переходах, зазирали в казарми, що були колись перетворені на банальні склади. Фортеця втратила всю свою мілітарну сакральність. Вона не лякала мене й не викликала шанобливого захоплення після фортів Кенігсберга чи львівської Цитаделі. Всередині мурів ріс великий сад, буяли трави, а музей був зачинений.

Ми вийшли з брами і, звернувши вбік, побачили велетенську синагогу, тобто її руїни. Броди були свого часу дуже єврейським містом. Даху не було, вікна закладені цеглою і всі входи замуровані, а зсередини вже росли дерева. Храм без дверей — це, напевно, найбільший нонсенс. У принципі, в одному місці можна було перелізти через обвалений мур, у мене навіть виникла думка колись це зробити, але сьогодні я не була до цього морально готова. Потім я довідалася, що євреї хотіли відреставрувати синагогу, але не могли домовитися з міською владою. Як у нас домовляються, я знаю. Певно, сума була занадто велика.

Вікна квартири Світлани виходили на синагогу. Був це будинок 70-х років, можливо, там винаймав помешкання Брук. Я все це сфотографувала, щоб йому надіслати.

У Світлани була мама, нас прийняли дуже тепло. Світлана нам розповіла про Бродівський музей, який він чудовий, але нам треба було втрапити на єврейський цвинтар на другому кінці міста, і я зрозуміла, що мушу приїхати сюди ще раз. Задля музею.

Мені завжди соромно перед такими людьми як Світлана, бо вони мусять долати страшні перепони, щоб реалізувати себе у байдужому до інвалідів суспільстві. Втім, якби вона була здоровою, то напевно не цінувала б кожну мить життя. Я третину життя промарнувала, витратила на різні дрібниці і на людей, які крали в мене час і сили. Втім, шкодувати за цим не варто. Часом дрібна непомітна справа вартує більше, ніж подвижницька діяльність і трудоголізм. Моє літературне покоління жило за принципом: ні дня без рядка. Мене це завжди дратувало, бо праця думки устократ важливіша, ніж регулярне випорожнення словами. Я обмірковую свою майбутню книжку, вона мені сниться, і коли вже вона в моїй голові, тоді сідаю писати, хоча виходить зовсім інше, і це мене дуже тішить, бо переносити на папір вже написане страшенно нудно.

У мене склалось враження, що Світлана читає наші думки, але це було нормально. Люди, які читають наші думки, завжди дуже доброзичливі й ніколи не поставлять нас в незручне становище. Навпаки, вивільняють нашу позитивну енергію. Тому Світлана, відчувши, що ми вже відпочили і готові мандрувати далі, відпустила нас. Ми попросили її маму показати знаменитий бродівський готель, описаний Йозефом Ротом, і вона вивела нас на дорогу. Пожалілась, що колись поставили для Світлани лавку біля під’їзду, але її знищили сусіди. Талановитим людям заздрять навіть якщо вони інваліди. Ненавидять, бо їхня інтеліґентність надто контрастує з примітивною вульґарністю оточення. Таке повсюди, а в провінції, де люди тісно спілкуються між собою і пов’язані обмеженою територією, й поготів. Але Світлана як

Божа пташка, щебече з ранку до вечора. Після її відвідин ми почимчикували до єврейського цвинтаря. Туди вела одна рівна дорога. Броди дуже прямолінійні, і кожен химерний сецесійний будинок виглядає тут дуже ефектно і виклично на тлі вбогих коробок епохи розвинутого соціалізму. Архітектурний простір формує природне середовище. Місто на пагорбах завжди виглядає інакше, ніж місто на рівнині, де вулиці широкі і прямі.

Цвинтар у Бродах вражає розмірами і контрастом. Як тільки я побачила його, то вигукнула: "Броди — це поєднання Івана Труша і Йозефа Рота!" Млосна українська природа з маками, будяками, ромашками, округлими пагорбами, соковитими травами, з-під яких чвиркає вода, — і сіро-чорна гама штивних плит з клинописними рисками івриту та напівстертими птахами, зірками і левами. На колишній ґімназії меморіальні дошки, де Йозеф Рот і Іван Труш поруч, співіснують в одному просторі. Іван Труш ходив до ґімназії з села по отих пагорбах, через цей луг. Тоді цвинтар не виглядав таким офіційним, як після реставрації. Коло ґімназії в закутку — погруддя Кутузова, яке цього року під час Другого Майдану прибрали. Російський слід помітно всюди, чим далі на схід від Карпат. Це чуже вкраплення, а подекуди величезна пляма, вже належить історії. А якщо не належить, тоді продовжує завдавати ідеологічної шкоди і стає об’єктом політичних маніпуляцій. У Бродах це дуже помітно, оте вкраплення, що переходить у пляму.

Але для Михайла Брука Броди 70-х — це веселе життя юних офіцерів, романтичні пригоди, екстрім, офіцерська честь. Ті офіцери нічим не відрізняються від офіцерів австрійської армії, вони так само винаймають помешкання і тільки ходять на роботу в казарми.

Коли я надіслала фото Михайлові, то він розгубився, за сорок років усе так змінилось. Дуже зрадів світлинам готелю і попросив сфотографувати палац культури, класичний монстр соцреалізму. Там він призначав побачення дівчатам, одного разу двом одночасно, і потрапив у незручну ситуацію. Вдруге я приїхала сама, восени, і дивилася на

Броди очима Брука. У Світланиної мами розпитала, чи не знає вона глухонімого Миколу, в якого Брук з товаришем винаймав кімнату. Тоді вона сказала, що у Бродах є підприємство, де працюють глухонімі, і для них у 70-ті збудували навіть будинок. І я почала розпитувати людей, де той будинок, але люди плуталися, показували мені то той, то інший будинок, і все було наче в прикрому сні, коли мета від тебе весь час віддаляється. Я знову нафотографувала будинків, але Брук теж плутався у спогадах, зрештою, сказав: "Облиште, я й так багато впізнав".

А потім я пішла до музею, де працював Світланин сусід, однак він був у відпустці, але мені вдалося порозмовляти з іншими працівниками, і тут стався прорив — Броди вчепились у мене всіма своїми пазурями. Я довідалася про ґотів і Віа реґіа. Мене взагалі цікавить давня історія, а віднедавна — старі шляхи та логістика. Може тому, що я люблю мандрувати пішки, але стежками, намагаючись зрозуміти, як вони створювались. Одна річ поїхати на авто до замку, а інша — пройтися до нього неквапливо, вивчаючи краєвид і знаходячи давні знаки, по яких колись орієнтувались, бо не все ж орієнтувались по зорях — це більше для степів, пустелі чи моря. Та й зорі змінюють конфігурацію, а гора, річка, скелі — ті самі, що й тисячу років тому. Броди були в дуже гарному становищі. Через них проходила знаменита Віа реґіа, королівська дорога, і якісь шматки її існують досі, вкриті асфальтом. Дороги — це політика. Чотири з половиною тисячі кілометрів, 2 тисячі років — це викликає більший захват, ніж законсервована, підмазана архітектура чи біографія якогось монарха. Усі ці митниці, переправи, постоялі двори, поштові станції зникли без сліду, але дорога існує, бо вона потрібна.

Броди до 1918 року були на кордоні з Російською імперією, тому там завжди стояли військові, активно велись торгові операції. Однак тепер це всього лиш райцентр Львівської області на межі між Волинню та Галичиною, не привабливий для інвестицій, є лише спроби розвинути туризм з боку патріотично налаштованих бродівчан. Є культурне товариство, яке робить дуже багато, і центр його в Музеї. Там справді

працюють. Я бачила книги з історії Бродівщини, добрий десяток книжок на вітрині, листівки, карти. Отже, є спонсори й меценати. Є кому захищати історичні будівлі від знищення місцевою владою, бо кожна місцева влада думає насамперед про речі проминальні, а не стратегічні. А культурна еліта змушена весь час боротись, переконувати, відстоювати. Усі проблеми мають одну причину — відсутність місцевого самоврядування. Лише воно здатне склеїти розрізнені шматки наших міст.

А ґоти? В історії України, як ми знаємо, їм приділено дуже мало уваги, а ще менше досліджено вплив ґотської культури на звичаї нашого народу. В усіх підручниках скромно пишуть про черняхівську культуру, не називаючи її основного творця — ґотів. Деякі городища взагалі були не слов’янськими, а невідомого народу, однак їх вперто називають давньоруськими. У Бродах я придбала невелику книжечку про ґотів на Бродівщині. Вони були християнами вже в II—III ст. нашої доби і намагались християнізувати місцеве населення. Найбільш промовисті топоніми ґотського походження. Я читала про село Паликорови. Ґоти приносили в жертву велику рогату худобу, і це так настрахало автохтонів, що вони відзначили це місце. Подібний історичний метод досі вважається серед ортодоксальних істориків непевним, неточним. Місцевий історик не завжди має можливість організувати археологічні розкопки. Однак йому легше реконструювати історію з краєвиду, пов’язати один з одним топоніми, проаналізувати місцеві леґенди. Тобто у нього є унікальний досвід проведення історичних досліджень, хоча від звинувачень у дилетантстві його не врятують ні освіта, ні наукове знання. А таке трапляється досить часто. І книжкам, виданим при краєзнавчих музеях, важко пробитися у столичні книгарні. Часом краєзнавці сидять як собаки на сіні на багатющому матеріалі, а після їхньої смерті родичі все викидають у сміття. Але в Бродах раді поділитися усім. За годину я стала адептом ґотів і Віа реґіа, і мені кортить поїхати і поговорити з тими, кого я не застала. І я весь час про це думаю. Хоча спершу мої бажання були зовсім інші, і я не знала, чи писатиму про Броди взагалі. Часом знаходиш те, чого не шукаєш. Мої

подорожі — це просто розширення свідомості, де емоції викликають нові знання, а знання — емоції.

Журавно

Коли я ще працювала в каплиці Боїмів, то дізналася, що епітафія, де зображені три покоління славного львівського роду купців та аптекарів, роботи Генріха Пфістера, виготовлена з журавнівського алебастру кольору воску, і що в Журавно над Дністром, на межі Львівської та Івано-Франківської областей алебастр видобувають вже 500 років, і тягнуться його поклади аж до Молдови. Зі мною таке буває: якась дрібна згадка раптом засяде на довгі роки, а потім до неї причепляться інші, а між ними з’являться ниточки. Щодо алебастру, то я читала про напівпрозорі алебастрові лампи з гробниці Тутанхамона, а каміння мене цікавило з дитинства. Я ходила на річку й визбирувала цікаві камінці, особливо напівпрозорий кварц, шматочки граніту, мармуру і таке інше. А на плитках пісковика знаходила своєрідні графічні малюнки. Я й зараз підбираю камінці. У воді вони стають дуже гарними, тому знаходжу їх у річці чи в морі. Для мене вони наче живі. Я чула, що камені теж мають серце, тільки б’ється воно дуже повільно.

Я вже й не згадаю, як вибралась у Журавно. Мабуть, побачила автобус Львів—Журавно на перехресті Стрийської та Наукової. Я знала, що звідти походить Миколай Рей, зачинатель польської літератури, що там є палац і, звичайно, алебастр. Їхати туди довго, понад дві години. Мене висадили на якомусь перехресті, там навіть автостанції не було, і невдовзі я опинилася на класичній Ринковій площі з симпатичною ратушею, де чомусь був Народний дім, а сама мерія навпроти. Правда, тепер Журавно не має статусу міста, але однак то було місто. Поруч був парк, темний і понурий, я забрела на територію дитячого туберкульозного санаторію, але жодних перепон мені не чинили, все виглядало цілком занепалим, за винятком одного корпусу, а в глибині був палац Чарторийських, який реставрували, точніше, відбудовували після пожежі. Там був раніше офіс директора санаторію. Я попросилася всередину, сказавши, що приїхала зі Львова, і робітники дозволили мені

обійти порожній палац, в якому нічого не залишилось від магнатської розкоші, хоча палац був дуже гарний, зі сходами з двох боків, ліпниною. Дуже схожий на ті палаци, що я бачила в Рудках та інших містах. Ясна річ, вони відрізнялися в деталях, але так будували палаци на початку XIX ст. дуже багаті люди. Власне, то була садиба, оточена парком, з озером, каналом, який вів до ріки. Але мене вже тоді цікавило XVI ст., власне, Ренесанс в Україні, що переросло згодом у справжню пристрасть. Але тоді я шукала декорацію до майбутнього роману про Тих, що літають в повітрі. І саме Журавно стало точкою відліку.

Я спитала робітників, де тут добувають алебастр, і вони мені сказали, що то далеко звідси, за Дністром, треба їхати автобусом, а автобус буде аж увечері. "А скільки туди кілометрів?" — поцікавилась я, зрозумівши, що автобус мене не влаштовує. "Вісім кілометрів, пані". І я полегшено зітхнула: "Ну, то небагато". Чоловіки подивились на мене як на варіятку: "Ви що, хочете туди йти пішки?" — "А в мене нема виходу. Я мушу потрапити в кар’єр". — "Та ж завод не працює". — "То нічого". Не знаю, що вони подумали, але мусили розповісти мені про дорогу, хоча в глибині душі мене трохи шкребло, бо треба вернутись сьогодні до Львова.

Я обійшла палац і вийшла на луги, що були над Дністром, і побачила міст, який треба перейти і йти дорогою через ліс, а за лісом мав бути кар’єр. Я ледве не потонула в запашних травах, але дійшла до ріки. Дністер є і в Самборі, але ще маленький, а тут ріка була повноводна, тільки вода в ній зеленого кольору, а на тому березі виднілися мальовничі групи дерев, між яких паслися корови. І все було таке незвичайне для мене — ріка і буйні трави, а коли я вийшла на міст, то побачила наче рай, яким його зображають на брошурках свідки Єгови, тільки без людей. Я стала міркувати логічно: я не потраплю у той кар’єр ніколи, якщо не піду пішки. І часу мені повинно вистачити.

Того дня час служив мені і працював на мене. Таке буває іноді. Я йшла дорогою між вербами, тоді нею піднялася на пасмо пагорбів, що називалось Бокоцин, потім звернула наліво і йшла вже селом, і нарешті

побачила гіпсовий завод. Не думаю, що то було 8 кілометрів, напевно, 6. Я навіть не встигла втомитися. Просто було трохи не по собі йти лісом і зустрічати машини, в яких мало хто міг їхати. Людина — найстрашніша небезпека. Я згадувала собі Миколая Рея з його кодексом порядної людини, який скачала в Інтернеті й прочитала просто з цікавості, бо нічого не знала про самого Рея. Колись у Журавно були мури, замок, але все це зараз стерте, і навіть уявити не можна, яким був той замок, які радці та лавники засідали в старій ратуші. Рей був чоловіком значним, вітцем міста, знав як боротися з повінню і татарами. А його вислів "Навіть гуси мають свою мову" я б зараз почепила на всіх стовпах.

Завод був як завод — з незрозумілими приміщеннями, не розграбований наразі. Тут чудовий білий, сірий та жовтий алебастр перетворювали на порошок нагріванням, мололи, пакували. Кращий йшов на облицювання. У Журавно ще донедавна виготовляли якісь дрібнички з каменю, але ремесло занепало. І зараз тут нічого не добувають. Хоча коли-небудь… Сумно все це. Я лише відкидала тему за темою, перейшла на другий бік дороги і потрапила в казковий світ. Білі камені вилазили з землі, наче гриби, трухлявіли на повітрі, старіли. Все позаростало травою й кущами, рани позатягувались. Землі вже не боліло, і все виглядало таким веселим, хоч подекуди траплялися глибокі ями, іржаве залізо, а в улоговині блакитно сяяло озеро. Кар’єр затоплюють, коли перестають видобувати камінь. Кар’єри дуже небезпечні для купання, бо вода там холодна і страшенно глибоко. Від цього озера мені стало моторошно, воно лякало, справді лякало, бо притягувало. Здавалося, воно гіпнотизує. Я завжди це відчувала, бо бачила такі водойми не вперше.

Камені, що мені траплялись, були відходами, але серед них я знаходила напівпрозорі осколки, і невдовзі мій наплічник поважчав. Я знову відчувала себе дитиною, коли підбирала камінці. Тепер я знала, що таке білий камінь, чому його вважають священним. Він наче тіло землі, цей журавнівський алебастр. Я знала, що ще приїду сюди, щоб побачити, як росте каміння, як воно живе серед трав, кущів і вільхових

та ліщинових дерев, і ніхто його не вириває, не відділяє, не нівечить, але й не шукає в ньому різцем скульптора душу.

Потім настав час тиші для мене. Я принишкла, відчуваючи, що не треба поспішати. Пригадувала Журавно, краєвиди довкола, читала про Білий Камінь, який для українців є наріжним каменем світобудови, обирала те, що вразило мене найбільше, крім каміння, що виростало з-під землі. Та мить, коли я пробиралась від палацу через високі трави, змочені росою, до багнистого краю, який заливали хвилі, коли вперше побачила дикий чи здичавілий ревінь серед трав і скуштувала його кисле стебло, коли побачила внизу по течії байдарки, — вона була найкраща. І від неї почався відлік мого роману "Зачаровані музиканти". Панич Матвій Домницький, що прийшов до нічних пастухів майової ночі, почув музику і побачив Тих, хто літає в повітрі, саме тут, і закохався у королеву сідів. Це мій дід перед Другою світовою війною бачив Дике весілля, відоме з британської міфології, у нас в Урожі, а я перенесла цей найпрекрасніший спогад у Журавно. Мій дід не став одержимий Пані з Жовтим волоссям, він мав уже 5 діточок, однак серце юного Матвія обпік небесний вогонь і вжалила небесна музика. І ті місця, які я описуватиму після Журавно, — це мої подорожі разом з Матвієм.

Були в мене й інші подорожі до Журавно, коли я вже створювала топографію роману. Мені пощастило зустрітися з мером Журавно, паном Василем, який дуже прихильно поставився до мого задуму. Він показав мені, як треба укріплювати береги, і до мого роману увійшла повінь, коли копиці сіна плавали по Дністрі. Одного разу ми з дочкою поїхали в Журавно на мій день народження. Дорога за мостом була залита водою, і ми сиділи й обідали просто на мосту, слухаючи ревіння води, хоч вона вже почала спадати. А в часи, коли відбувалися події мого роману, мосту не було, і вода не зеленіла від водоростей. Втім, тепер вона була жовта від збуреного намулу. А тоді пан Василь повіз мене туди, де річка Свіча впадає у Дністер. Це я, власне, вперше побачила, як одна ріка впадає в іншу. Свіча була така сама, як Бистриця, тільки ширша, з кам’янистим дном і прозора. А довкола простягалися Журавненські поля, де 1676 року відбулося тривале протистояння Речі Посполитої і Османської

імперії. Ян III Собєський з одного боку і Ібрагім Шейтан зі стотисячною армією — з іншого. Згодом вони таки уклали мир, що назвали Журавненським, а через двісті років тут встановили пам’ятну колону, правда, біля цвинтаря, поруч із трасою. Пан Василь відвіз мене і туди, а потім я залишилась чекати автобус, і думала захоплено: "Як цей чоловік знає ріку, як він її відчуває". Бо виріс на ріці й не зможе без неї жити.

Миколаїв

У моєї мами була приятелька голодної юності — Маруся. Вона іноді приїздила до Урожа до сестри — повна, весела щебетушка. Є такий тип галицьких жінок, які перетворюють життя на свято. Життя в неї було кепське, мала лихого чоловіка, і всю любов спрямувала на єдиного сина. Вона мешкала в Миколаєві. Миколаєві-Дністровському, до якого мені їхати стільки, скільки з Сихова до центру. Тому багато років Миколаїв асоціювався з маминою приятелькою і не міг бути поганим містом. До мого роману "Зачаровані музиканти" Миколаїв не має стосунку, але дороги з нього — ними я пройшла, відкривши для себе майже ірландські краєвиди: каскади озер, вапнякові скелі, безліч печер. Миколаїв став для мене місцем зустрічей і перемовин, звідси я брала інформацію, яку потім використовувала. Приязнь деяких його мешканців наповнює мені серце теплом. І в центрі Миколаєва — пані Люба, власниця книгарень, яка не лише створила Книжкову толоку, яка відбувається щороку в березні, а й відкрила для мене довкілля Миколаєва з його кельтською магією. Саме тут я змогла переконатись, що кельтська міфологія в Україні існує, хоч науковці це всіляко замовчували. Втім, я не збираюсь комусь щось доводити, я просто вірю в це сама.

Довкола Миколаєва — кар’єри, цементні заводи. При виїзді, за цвинтарем, — акуратні однакові двоповерхові польські будинки для персоналу з мансардами, ґанками, все ще чарівні тим, що там мешкають люди. Дерево покрите патиною часу, від них віє солодким духом статечного життя з його милими радощами й ритуалами, і вони принаймні зовні не спаскуджені євроремонтами, бо дерево завжди опирається модернізації. Просто пройтися повз них — уже заспокоює. У

самому місті нема такого спокою, воно наче не має центру, втратило його. Перш ніж вирушити до хутора Прийми, я розповім про Печери при в’їзді. З траси їх майже не видно. Група печер витягнута в одну лінію на краю плато, на якому розкинулись суничні поля. Природні. Подекуди є городи, але суниці ростуть всюди і швидко достигають, висихають на сонці. На жаль, я ніколи не потрапляла туди вчасно, зазвичай рано, і могла розжитися лише на ледь почервонілі ягідки. Ці печери з’єднані всередині перемичками. Щось схоже я бачила у фантастичних фільмах, і в документальних також, де їх називають порталами до підземних комунікацій. На храми вони не схожі. Це просто ґалереї довжиною приблизно 20 метрів, які впираються у глуху стіну. В стінах є невеликі ніші, де можна покласти хіба що наплічник. Печери спрямовані до сходу сонця. Вони дуже сухі і вкриті піском, що осипається зі стін. Коли заходиш, то грузнеш у піску. Самі стіни колись, напевно, були покриті воском. Вони помережані рисочками наче клинописом. У центральній ґалереї напівзагруз великий темний горбкуватий камінь. Якби його відсунути, то, можливо, там є тунель вниз. Зразу видно, що камінь принесений звідкись. Є діра в стелі, але це, можливо, лишилося з часів Першої світової, коли австрійські вояки зробили там дзоти. Усього я нарахувала три групи печер, у кожній по три входи, і одна віддалік, проста печера-яма. Я чула різні версії походження печер, але нічого конкретного. Бо для цього потрібно провести розкопки і знайти аналоги. Аналоги я знайшла на Близькому Сході і в Африці. Ці споруди не призначені для оборони, житла, не надто схожі на храми, на склади для провізії також. Я схильна до думки, що це некрополь невідомого народу, старшого ніж білі хорвати, хоча вони могли його використовувати в межах Стільської держави як склади. Некрополь, з якого потрапляють у інші світи. Нічого подібного в Україні я не бачила.

Я пригадую, як спустилася вниз іншим шляхом, вже на виїзді з Миколаєва, і пішла вздовж траси, шукаючи зупинку автобуса. Мене наздогнала старша жінка і ми з нею трохи поговорили про якісь буденні речі. Про печери вона не знала нічого. Але розповіла, що на місці одного з тутешніх кар’єрів є глибоке озеро, яке називають "Байкал", і що там топлять машини і вбитих людей, і що нікого ніколи не знаходять. І тут

ми побачили попереду нас "стрєлку" — кілька молодиків стояли біля двох машин. Жінка затремтіла й сказала, що треба кудись звернути. Я сама помітила, як ті типи гостро глянули в наш бік. Щось подібне я переживала вперше. Ми звернули і трохи постояли, розмовляючи про бандитів і мафію, і небажаних свідків. Не скажу, щоб я дуже злякалась. Та й чого бандитам виясняти стосунки на трасі серед білого дня. Словом, ми повернулись. Ті люди вже поїхали, ми з жінкою побажали одна одній всіляких благ, і я знайшла зупинку. Щойно я сиділа на схилі пагорба, милувалась краєвидом, білими скелями, і раптом у моє життя увірвався "Байкал", на дні якого спочивають авто і тіла людей, і спочиватимуть там до кінця віку. Мабуть, мене в моїх мандрах береже якийсь янгол, бо якби не бесіда з тією жінкою, що верталася з міста, я б потрапила просто під ноги суворим молодикам спортивної зовнішності. І що? Та нічого. Просто їм би довелося переді мною розступитися, або мені їх обійти. А раз цього не трапилось, я відчуватиму ще довго холодок на серці, так і не дізнавшись, чи була небезпека, чи ні. Відтоді я просто поверталася з печер назад, в межі міста.

Я змушена подорожувати сама, бо нема кому скласти мені товариство. Я вже пробувала. Дехто балакучий надто, дехто скиглить від втоми. Якби я сподівалась на компанію, то не побачила б і третини того, що бачу. Присутність когось не дає зосередитись, а коли я бачу перед собою гарну стежку чи в лісі, чи в полі, у мене вселяється її дух, і я ладна йти до безкінечності, забувши про час.

Прийма

Якось пані Люба розповіла про печеру неандертальців біля Миколаєва, що знаходиться в лісі, і я спеціально приїхала, щоб туди піти. Була весна, травень. Ліси ще не цілком вдяглися в листя, але було вже тепло і сонячно. Саме час шукати печеру Прийму. Пані Люба скептично подивилася на мене і сказала, що я не знайду печери сама, бо вона ховається від людей. Але я була певна, що печера не ґудзик, і в прозорому лісі я її розгледжу. Пані Люба розповіла мені як дійти до хутора Прийма, а далі я не дуже уважно слухала. В людей спитаю.

Дорога була чудова, тобто не нудна. Краєвиди змінювались, і я не встигала від них втомитись. Спершу через місто, де будинки впиралися в скелі і де люди видовбали собі пивниці просто у стіні. Повз величезну писанку на горі, тоді через кавалок лісу до села Радів, невеликого, але дуже затишного. Будинки там вузькі, але дуже-дуже довгі, там все вкупі — і стайня, й комора, й кухня. Може, цю моду запровадили німці. Втім, німці любили високі горища і муровані стайні. Напевно, то був давній звичай автохтонного населення. Хоча дехто вже будував стандартні будинки, такі як всюди, з псевдомансардами, що виглядали багато і вміли себе подати.

Потім я побачила чудовий луг-пасовисько, гусей, а далі пішла вгору до лісу. Той ліс був не дуже приємний, якийсь темний, і йти довелося добрий шмат, поки я не увіткнулася просто в хутір. Подібно, що автобус туди не їздив, не певна, чи там була навіть крамниця, але електрика точно була. На роздоріжжі сиділо кілька чоловіків, когось чекали. Вони пояснили мені куди йти, сперечаючись, яка дорога краща. Я пішла в той бік, де виднілись дуже гарні старовинні будинки під черепицею. Довжелезні! То був зачарований світ, тихий і ясний. По один бік дороги цвів величезний покинутий яблуневий сад, по інший — кілька отих старих будинків, огорнутих з усіх сторін лісом. Маленький острів. Я пішла в бік глибокого яру, але печери не було. У лісі, де багато однакових стежок — заблукати дуже просто. Але я не те, що заблукала: 4 години шукала печеру і не знайшла. Я була люта на себе, адже виявила неабияке терпіння, але воно мені не допомогло цього разу. Мене ошукали лісові духи, про цю печеру справді казали, що вона дуже замаскована. Однак я отримала маленький коштовний подарунок від лісу, який змирив мене з невдачею.

Я піднялася дорогою вгору, по якій возили тракторами зрубані дерева, і побачила раптом просвіт. Внизу була галявина, ошатна, ясно-зелена і рівна, наче обведена колом. Я подумала: тут вночі танцюють ельфи. Колись тут було озеро, потім болото, а тепер галявина, а під нею в тиші й темряві тече підземна ріка або джерело. Місце сили. І ніхто

мене не переконає, що ельфи тут не танцюють літньої ночі. Я просто це ЗНАЮ. Це як осяяння.

Коли я врешті потрапила до Прийми на початку осені, то зрозуміла, що тут відбудеться фінал історії про зачарованих музикантів, які служать князю й княгині Тих, хто літає в повітрі. Тут я поставила крапку.

Печера на самому верху урвища, внизу якого буйно росте папороть. Вона нагадує коріння скам’янілого дерева, вивернутого з землі. Дерево впало, а коріння стирчить. Комусь ця печера нагадала б пащу мертвого чи сонного дракона. Не знаю, як там мешкали ті неандертальці. Там тісно і вхід дуже широкий. Там могло б поміститися коло вогнища, яке напевно горіло при вході, щонайбільше десяток людей, маленьке плем’я. Мабуть, дуже відважне з огляду на звірину, що рикала й ревіла в цих місцях. Але людських кісток тут не знайшли, тільки звірині, отже, плем’я помандрувало собі кудись. Може, воно просто тут зимувало.

Завжди існує спокуса сфокусуватись на одній темі й продовжувати далі, або шукати якийсь зв’язок між різними темами. Я не шукала. Вилізла на печеру й грілася у траві. Відправила пані Любу й Ігора Мірошникова, ювеліра з Миколаєва, додому. Вони мене пошкодували і відвезли майже під саму печеру. Ігор — це ще той каскадер. На старому воєнному джипі, в плямистій формі, цей майстер витончених скульптур з дорогоцінного каміння, золота й срібла, український Фаберже, виглядав дуже круто, проїжджаючи там, куди жоден притомний водій не наважився. І дорогою розповідав, що хоче зробити зимородка, найгарнішу українську пташку, і вже знає з чого. Коли ми прийшли до нього додому, він змусив мене лізти рукою у вазочку й витягти собі камінець в подарунок. Я витягла ґранат. На жаль, він потім кудись зник в мене з хати. А ще показав розшиту камінням випускну сукню своєї доньки. Двері до двокімнатної квартири на другому поверсі не зачинялись. До Ігоревого сина прибігали дітиська, заходили собаки, яких він прихистив, а я розповідала про свою любов до каміння, особливо, до лазуриту, і обіцяла привезти книжки про Шумер. Для мене Шумер — це золото, лазурит і очерет.

Дорогою до Прийми в лісі пані Люба показала мені озеро Обшир, де молодь влітку святкує Купала. Маленьке озеро, засмічене любителями шашликів, але все одно прекрасне. Колись з дочкою ми зустріли там синіх слимаків, яких в Карпатах називають ладунчиками. Вони були як найчистіший лазурит, аж світились на потемнілій від дощу дорозі.

А в озері Обшир Матвій перед самим своїм посвяченням у Зачаровані музиканти змивав кров зі своїх рук і залежність від світу смертних людей. Бо в серці у зачарованого музиканта повинна залишитись лише любов до світу безсмертних.

Я верталась сама до Миколаєва білою від вапняку дорогою. Десь рубали ліс, чулися голоси. Було дуже парко і я ледве пленталась. Коли вийшла на пагорб перед селом Радів, надумала сфотографувати химерну водонапірну вежу, всю поржавілу, і тут виявила, що загубила свій фотоапарат. Ті два кілометри до печери я пробігла, напевно, за 10 хвилин, і знайшла свій фотоапарат на лавці, де відпочивала, неподалік від печери. Ліс любить з нами жартувати, але все закінчується добре.

Стільсько

Я вийшла на трасі перед Миколаєвом біля села Тростянець. Там складний вузол доріг і я пішла разом з якоюсь молодою жінкою через сосновий гайок, бо вона саме йшла до Тростянця. Всю дорогу мені довелось допомагати їй перти тяжку торбу, але зате я чимало всього довідалася про те, як дістатись до Стільсько, про яке мені вже всі вуха протуркотіли. З одного боку нависали кам’яні стіни, подзьобані каменярами, з іншого — тягнувся каскад озер і ставків. Ми підіймалися вгору, й торба ставала все важчою. Жінка їздила на закупи до Львова, бо в малого день народження. У нас навіть про тридцятирічних дядьків та тіток мами кажуть "малий", "мала", тримаючи їх під вічною опікою. Більшість галичанок мають комплекс Титанії, вважаючи, що без їхньої цілоденної праці сонце не зійде і Земля зупиниться. Нарешті в центрі села я скинула свою ношу і пішла до Стільська. А це 12 км. Я вже колись хотіла сісти в Миколаєві на автобус до цього села, але не влізла. Погода

була розкішна — кінець серпня, ранок, не дуже спекотно, тому я зважилась випробувати свої сили. Часу в мене було повно. Дорогою я скубла аличу і переконалась, що недаремно кавказькі народи так шанують це дерево. Плоди аличі дають енергію. Вони рятували горян від голоду. З аличі робили пастилу і їли замість хліба. Тому для мене алича — благословенне дерево бідних. Завжди до них щедре. Під моїм вікном росте величезна алича. Коли надходить її час, я бачу, як підходять люди й підбирають плоди з землі. Мають собі з чого зварити компот, бо в місті за все треба платити. Здебільшого то старші люди, а часом матері з дітьми. Я сама знаю, як тяжко вижити з дитиною в місті, коли малеча росте і потребує вітамінів, а грошей нема навіть на кілька яблучок. Коли я бачу їхні боязкі рухи, мені стає нестерпно боляче і соромно за нашу країну, в якій діти не мають навіть найнеобхіднішого, хоча батьки тяжко працюють.

Я піднімалася вгору, а тоді вже йшла по рівнині, пустельній і безликій, з уривчастою лісосмугою. Ноги мене несли самі собою, так хотілось побачити Стільсько, і воно раптом заявило про себе величезними грушами після крутого спуску, написом "Стільсько" і пагорбом переді мною, де білів камінь і темнів ліс, а потім біла фігура Христа з ягнятком на руках, ставок, стара школа, церква на горі, а далі я просто йшла дорогою і побачила сліпучу під сонцем скелю, з видовбаними льохами внизу і печерою вгорі. Село тонуло в полудневім зморі, і якби не воно, я б подумала, що той зріз скелі в єгипетській пустелі, а коли трохи звернеш, побачиш чорний камінь, що нависає балконом з білої гори. Я вилізла на нього, посиділа, принесла в жертву трохи води і кусник хліба, бо вірила, що на камені приносили жертви богам, і не конче криваві, і мурахи відразу потягнулись до мене. То був мій вступ до Стільсько.

Це надто велика територія, щоб її обійти за один день. Мені довелось осягати Стільсько кілька років, і все більше таємниць хотілось розгадати.

Таємниця перша: Святилище у Дуброві

Через кілька років я вже мала конкретну програму щодо Стільсько. Це місце, в якому треба пожити хоч трохи, аби вивчити його топографію власними ногами. Але наразі пожити нема змоги, так щоб автономно, тому, зустрівши на ювілейній здибанці випускників однокурсницю Чеславу, яка назавжди пов’язала своє життя зі Стільсько, я почала в неї випитувати і домовилась, що приїду. Вона і пані Іванна створили чудовий музей у школі, музей, а не показуху. Після довгих розмов жінки вивели мене надвір і поставили обличчям до гори, де знаходиться знамените городище, столиця білих хорватів, і показали. Он там був дитинець, там комори, де зараз церква і цвинтар, а там Базар, де водяться котячоголові змії, он там біла дорога… Я вже була колись в лісі на самому городищі, де залишились земляні вали, але тільки тепер все почало оживати. Добру пам’ять мають стільчани. Городище було знищене київським князем Володимиром ще в XI ст., а вони досі пам’ятають, де що було. Під горою тече маленька річка Колодниця. Колись завдяки греблям і шлюзам в селі Дуброва по цій річці плавали кораблі. Спершу я подалася в Дуброву до святого місця — каменя Діравця, такий собі галицький Стоунхендж. Я думаю, що храми поєднувались колись з обсерваторіями, а напластування епох перемішалось в головах істориків, і звісно, Діравець — не природне утворення, і білі хорвати його не будували. А печери, що рядочком по сусідству — то вже християнська доба. Вперше я побачила Діравець у напівтемряві, коли ми заїхали туди з письменницею Галиною Вдовиченко та акторкою Оксаною, а тепер я була опівдні, страшенно пекло сонце, і, сидячи на самому верху, я намагалася вловити магію цього місця. Внизу були хати, городи, курівся дим, дорогою проїжджали машини. По похиленому камені по сусідству можна було пройти до печер-келій по видовбаних виямках. Не знаю, як ченцям вдавалось робити це взимку тисячу років тому, коли в Діравці чи на ньому стояла церква. Сама ця кам’яна споруда збоку нагадує літеру "о", накриту дашком. У кожному разі, там внизу розкопали жертовне вогнище, що, звісно, свідчить про інші релігійні звичаї. А християни завжди намагались поставити церкву на місці язичницького капища. Я довго лазила, шукаючи руни, видовбані в камені, бо Дубрава, Діброва, Дубина — вся ця топоніміка кельтського походження означає наявність

святилища. Мені розповідали, що Діравець прикриває якусь порожнину. Може, через зовнішній отвір душі проходили очищення перед тим, як потрапити в інший світ? Може, це портал? Одне слово, я вирішила 21 червня, в день сонцестояння, приїхати сюди і поспостерігати за каменем. Може щось виявитись цікаве. І виникла ця ідея, коли я сиділа біля того каменю.

В мені живе постійна спрага до таємниць, але не кожна може зробити мене одержимою, а лише та, яка сама до мене стукає у двері, нагадує про себе. І я весь час думаю про неї із завмиранням серця. Іноді мені здається, що це завдання на наступне життя, або я була причетна до тих таємниць в минулому.

Смечілі

Саме Чеслава розповіла мені про котячоголових змій, які водяться у Стільсько, ґалер смечілів. Це різновид полозів, невідомі науці істоти, що досягають навіть до 3 метрів. Люблять сидіти на Базарі в лісі на деревах і свистять. Людям шкоди не роблять, навіть є леґенди, що вони здатні відчувати вдячність. Мені також розповідали, що смечілі, ймовірно, залишились від колишнього звіринця і досі живуть в непізнаних підземеллях.

Того дня з Дуброви я повернулася назад і полізла на гору, де був Базар. Сили в мене було лише на те, щоб лізти рачки, бо гора була крута, а спека просто шалена. Ще раніше, побачивши, що я фотографую напіврозвалену хату, зупинилась дівчинка років десяти і спитала, з якої я країни. Я їй відповіла, що з України. Вона сказала, що сюди приїжджають іноземці, в основному німці, і що вона — художниця. Амбітна така дівчинка, дуже товариська. Вона розповіла мені про всіх тутешніх змій, що знала. Звали її Юліана, і перейшла вона в четвертий клас. Вона навіть знала про мене, певно, у школі вчила "Втечу звірів".

А взагалі, нема жодної фотографії смечілів. Я звернулась до краєзнавця Василя Лаби, який написав брошурку про смечілів, однак той виявився собакою на сіні. Холодно послав мене до бібліотеки. І виявилось, сам він не бачив котячоголових змій.

Я дряпалася по крутому схилу, організм вже зневоднився, вода закінчилась, а переді мною постало колюче узлісся з кропивою і будяками, що завдали нещадного удару моїм литкам. Я почула свист, справді почула, хоч, може, то пташки свистіли, а не розвішані по кволому лісу, який виростає на згарищах чи на руїнах, смечілі. Подивившись на той ліс, я зрозуміла, що треба мати відповідний одяг. Скраю змій не було. Не факт, що вони взагалі там були. Але шматок хліба їм лишила. Я пішла далі в бік церкви, сіла в затінку й стала міркувати. Якщо я колись сюди приїду, сяду тихенько, налию в миску молока, то смечілі відчують мої добрі наміри і звикнуть до мене, і покажуться. Я сидітиму довго. Найкраще було би взяти маленький намет і там переночувати. Починалася осінь, я мала різні справи. Доведеться почекати до літа, але смечілів я повинна побачити.

Підземелля

До Стільська приїжджають задля самого городища, що вважається найбільшим у Європі. Його добре знають археологи і вони знайшли докази, що поселення після загарбання його князем Володимиром було покинуте людьми зненацька. Але розкопано лише 5 процентів території. Я навіть не знайшла свіжих слідів, коли восени потрапила туди, прямуючи до Ілова гарною вузькою дорогою через ліс. Бачила вали, але все так замаскувала природа, що те городище ніхто б ніколи не знайшов, якби місцеві не пам’ятали. Ці люди не люблять князя Володимира, бо вони нащадки тих білих хорватів, у яких відібрали столицю. Тому викликають у мене повагу. Мені розповідали, що повстанці знали вхід до підземелля, яке знаходиться на глибині від 6 до 30 метрів. Певно, що колись воно було не так глибоко, це вже тисяча років минула. І я все б віддала, щоб потрапити в це величезне підземелля, яке, можливо, збудували не хорвати, а інший народ. Смечілі

напевно там зимують. Можливо, вони, як у Кіплінґа, досі охороняють скарби. Але наші археологи не мають техніки, щоб знайти вхід. Вхід, до речі, є на старому цвинтарі, труни часом провалювалися у бездонні прірви. Можливо, це природні порожнини, якими скористались люди. Я багато чого читала про Стільсько, але надто добре знаю історичну науку, яка дотримується історичних догматів, бо ліньки переписувати історію. Якби я свого часу стала істориком, то мене б проголосили єретиком за ненависть до тенденційності, цієї вчительки життя, яка поруйнувала стільки людських доль.

Але мені головне зараз, щоб не чіпали смечілів. Хай собі живуть. Це їхня територія. Іншої в них просто немає.

Ілів

Коли я побачила дорогу до Ілова, то в мене аж засвербіли п’яти нею пройти. Ліс, білі скелі, зелені моріжки, річка і ставки — все це було таке яскраве і святкове того осіннього дня, що я не затрималась у Стільсько, а зразу пішла дорогою, сподіваючись, що чотири кілометри до Ілова подолаю швидко і без напруги. Про Ілів я читала колись статтю, що там є ориґінальна печера з отвором, схожим на жіночу піхву, що там вклонялись богині Мокоші; і що печера може навіть допомогти безплідній жінці. Щодо останніх двох пунктів, то вони сумнівні. Яким богам молились мешканці цих країв — ніхто не знає, а повірити у зцілення — означає вилікуватись. Я вірю в магію, але справжню, яка те, що дає, те відбирає, бо маса речей у Всесвіті стала. Тому я б ніколи не стала займатись цією справою. Ну хіба що коригуванням погоди — відігнати хмару, зупинити вітер, наприклад. Чи навчитись літати. Як Ті, що літають в повітрі. Навіть якщо лісові духи заводять не туди, куди я збиралась, то не завдають мені шкоди і я на них не гніваюсь. Ельфи також жартують, але не порушують законів Всесвіту. Просто не треба посягати на їхню територію.

Все було чудово. Я піднялась на узвишшя і пішла білою лісовою дорогою до села Ілів. Десь на півшляху побачила вказівник "Стільське

городище". Щоб археологи не заблукали. Втім, сезон вже закінчився. Трохи моторошно було блукати між засипаних листям валів у лісі, де не співали птахи, і я зібралась вийти на головну дорогу, з якої звернула. Однак мені це не вдалося. Жодна стежка не доводила мене до неї, хоч відстань була невелика. Вчепився блуд. Мені це було не вперше, то я пробувала знову й знову, і врешті вирішила: хоч кудись аби вийти, бо ночувати в лісі восени буде зимно. Ні людей, ні звуків машин, якась мертва тиша. Може, я навіть потрапляла в минуле, проходила якийсь портал і виходила звідти, але справа була нечиста. Проте я не розсердилась на лісових духів і врешті вийшла на околиці якогось села, тобто на узлісся, а звідти побачила сонце, яке хилилось до заходу, наближаючись до шпичастої гори, вкритої лісом. Вона була так далеко, а село тягнулось наче змія вздовж однієї вулиці. Чи це був Ілів — не знаю, але село, захищене лісами в річковій долині, виглядало неймовірно гарним. Я зійшла вниз. На городах люди згрібали картоплиння, стояли стіжки з сіном, крізь стерню проглядала земля. Таке все знайоме з дитинства, сповнене солодкої втоми й надії, що завтра буде так само.

Я пішла дорогою і нарешті здибала жінку, яка підтвердила, що це Ілів, а шпичаста гора має печеру. Я полегшено зітхнула і пішла дуже швидко, щоб встигнути до печери завидно. Я чомусь вірила, що щасливо дістанусь до Львова вже сьогодні, а в разі чого… Розглядався лише один варіант — копиця сіна чи ґанок покинутої хати. Я нізащо не попросилася б на нічліг, а Чеслави ще тоді не знала.

Йти довелося дуже довго. Я побачила велику церкву, оббиту вагонкою, ще не знаючи, що її побудував граф Скарбек. Церква була біла. А назва Ілів від кельтського кореня "іл", що теж означає "білий".

Гора була невисока, але на округлому узвишші з зеленою травою, що збігало до крихітної річки. Втім, навіть крихітна річка важлива для села, хоча люди засмічують її до неможливості, а дехто робить собі ставочки поруч, викрадаючи воду. Взагалі, якби почистити русла тих річок, відшукати б замулені джерела, то всім би було добре. У нас колись росла жимолость під плотом, ніхто про неї не дбав, хоча її блідо-

рожеві квіти із тонким запахом — найкращий спогад мого раннього дитинства. У плоть її врізалась металева сітка, і одного разу навесні жимолость не прокинулась, і я відчула невимовний біль втрати. Але хто міг сподіватись, що старий кущ вирішить померти і не залишить після себе навіть пагона…

Оте узвишшя було, певно, місцем сили, воно кликало прилягти на траву й дивитись у небо, що поволі тьмяніло. Але я не мала часу. До печери не було стежки, з листя стриміли повалені стовбури з виверненим корінням. Все було дике й зловісне. Я зупинилась перед довгастим отвором сірої скелі, торкнулась шорсткої поверхні з вишкрябаними написами туристів, і повернула назад. Бо я знала, що ще колись прийду сюди.

Дивним було моє повернення. На зупинці сказали, що автобус буде через годину, ні, через півтори, але вірити сільським автобусам я не наважилась і пішла пішки. Мало б уже темніти, але темряву щось наче стримувало. Сутінки тривали доти, доки я не дійшла до Стільсько, не сіла майже відразу в автобус, і не скінчились навіть тоді, коли я на трасі пересіла в автобус до Львова. Досі не можу зрозуміти, як це трапилось, що час стиснувся і врятував мене від темряви, якої я боюся, коли не в хаті.

Дунаїв

Багато місць я не могла відвідати роками через те, що немає маршрутів, де вони були б позначені. Така доля і в мого Урожа, який залишається для декого з моїх читачів вигаданим місцем. Правда, останні роки туди ходить маршрутка "Дрогобич—Уріж". Минулої весни після Великодня я поїхала на автостанцію на Личаківській. Сама автостанція була зачинена назовсім чи до кращих часів, а автобуси на Винники, Золочів, Перемишляни стояли вздовж дороги. Я прочитала всі розклади — Дунаїва не було. Тоді я підійшла до водіїв, які повсідалися навпочіпки під муром дріжджової фабрики, й спитала їх. Виявилось, що до Дунаїва їде досить автобусів, що прямують до Смерекова та Білої. Це

я пишу для тих, хто не знайшов ще свій Дунаїв. А я його знайшла вже наступного дня.

Колись я прочитала, що у Дунаєві при дворі поета і архиєпископа Григорія із Сянока у першій половині XV ст. був гурток гуманістів. Я більше знала про сутінки Відродження в Україні, бо збирала матеріали про Яна Щасного Гербурта. Нещодавно мені позичили брошурку про історію Дунаєва, написану за схемою і нудну. В Інтернеті було небагато про Григорія із Сянока, а про Дунаїв — репортаж мандрівника, що побував там взимку і розповідав, що від замку нема сліду, і теж нецікаво. Для мене особисто. Але була згадка про музей і місцевого ориґінала Олега, що називав себе Князем. Зрештою, там є школа, є священик римо-католицької парафії — щось та знайдеться, хоча я підозрювала, що застану випалену пустелю. Та й зимові краєвиди не справили на мене враження. Однак я ніколи собі не пробачу, якщо туди не поїду. Мені буде стукати в голові "Дунаїв, Дунаїв" до кінця віку. Так як Белз та Журавно.

І раптом виявилося, що Дунаїв чекав на мене! І якби я не поїхала туди, то не уявляю, як би жила далі.

Перемишлянщина — дуже тихий край, далеко від трас, місце для зневірених і стомлених душ. Працюючи над "Зачарованими музикантами" я знайшла могутній символ "Дунай". Перепливти Дунай означає перейти межу неповернення в світ зла, спокуси, кривди, болю. За Дунаєм ти отримуєш як плату за неповернення і зречення тихий рай. Дунай такий широкий, що з того берега не долинає ні звуку — ні крику, ні плачу.

Перемишлянщина нагадувала хвилі, коли я виїхала з райцентру, такого сірого, невиразного, понищеного на околиці, як, зрештою, всюди. Але для мене Перемишляни були осяяні подвигом праведника отця Омеляна Ковча, який врятував у Другу світову війну стільки людських життів. А навіть порятувавши одне, кажуть євреї, порятуєш цілий світ. Він був наче учнем самого архиєпископа львівського Григорія, що не

робив різниці між бідними, багатими, християнами та юдеями, чоловіками та жінками. Праведники не приходять з неба, вони народжуються на землі внаслідок шлюбу непокори і обов’язку, начебто несумісних між собою, тому праведники трапляються так рідко.

Хвилі чи, може, складки, між яких заховалися озерця. У Дунаєві колись було багато озер. Я бачила лише два. Дуже м’які обриси пагорбів, усе таке делікатне, акварельне, тихе. І свіже цієї весняної пори. А потім я опинилась біля костелу з білими стінами і вежею. Він стояв на горбку, а внизу за дорогою текла загнана в канаву Золота Липа. На іншому горбі блищала, домінуючи над містечком і костелом, церква, якась гола і пихата. Їй не місце було в Дунаєві. Вона геть не вписувалась в гармонійний краєвид. Костел натомість вріс у землю, і був такий зворушливий і тихий, як весь цей краєвид. Він був оточений деревами, а металеві двері, помальовані на зелено прикрашені зрубаними берізками до Зелених свят. Зі шкільного подвір’я прибігли маленькі ще дітки, але, побачивши мене, втекли. А я сіла на дерев’яну лавку навпроти дверей. Я нарешті була в Дунаєві.

У цьому містечку, що давно вже перетворили на село, я зіткнулася з дивним феноменом. Ясна річ, туристи сюди не приїжджали, і люди не знали як себе поводити з незнайомцями. Але коли я зайшла до учительської і тричі привіталась, і ніхто мені не відповів, то вини моєї у тому не було. Я аж ніяк не схожа на привида. У цьому місці ніхто не відповідав на вітання. Ні на "Доброго дня", ні на "Слава Ісусу Христу", хоча де б я не була, діти вітались першими, дорослі відповідали і були привітні зі мною. Найпривітнішою виявилась продавчиня в дунаївській крамниці. Вчителі дивились кудись крізь мене, а я пояснила, що пишу книжку про Галичину, приїхала зі Львова. Мовчання. Тоді я спитала, де можна знайти ксьондза, і мені вказали на старшого чоловіка-завуча. Той неохоче пояснив, і я пішла, розуміючи, що тут нічого не робиться без дозволу начальства. Мені було трохи смішно, бо у нас в селі кажуть, що коли ти з кимось вітаєшся поночі, а тобі не відповідають, значить, тобі стрівся мрець. Тільки зараз був білий день. Я вже писала, що брала собі

за взірець подорожні нотатки Лоренса Стерна, то ця ситуація була якраз в дусі класика англійської літератури.

Плебанія була тим будинком, що я думала, з ознаками ремонту. Я навіть майстрів побачила неподалік. Але двері були замкнені. Навпроти фізрук на шкільному майданчику тренував величеньких підлітків, певно, випускників, але я вирішила пошукати місцеву знаменитість — Князя. Було дуже прикро, що я не застала священика, але хіба мені вперше…

Виявилося, що Князь мешкає в двоповерховому будинку для вчителів, довкола якого громадилися всілякі підсобні будівлі. Я спіймала жінку, що виходила з подвір’я з мотикою.

— А нащо він вам?

— Пишу статтю в газету і хочу подивитися музей.

Якісь два дядьки з ознаками сільських пияків підтвердили, що Олег вдома, жінка покликала його, і у вікно визирнув Князь, якого, певно, збудили. Він причепурився за мить і вийшов у білому спортивному костюмі. Був він приблизно мого віку і не виглядав на тихого сільського краєзнавця. Дуже високий і дебелий, я аж зіщулилася. Одне слово, князь. Дякувати Богу, він швидко все зрозумів і повів мене у кімнатину на першому поверсі зі столом посередині. Від побаченого я зразу сіла на лаву. На стелі була ілюмінація, а всі стіни обклеєні власноруч намальованими плакатами, якимись вирізками, портретами Ющенка, дивними афішами. Даремно, той блоґер не попередив мене, що це музей не Дунаєва, а самого Олега. Зрештою, якби я наважилась зробити музей власної персони, він, мабуть, би був схожий на оцей. То був світ однієї людини, яка перейшла свій Дунай. Олег був травмований в армії, батьки-вчителі померли, а йому дозволили мешкати тут і навіть зайняти підсобне приміщення без вікон під музей. І як я зрозуміла, його тут люблять, хоча й не розуміють.

Я намагалась повернути розмову на історію Дунаєва, але Князь вислизав з неї, розповідаючи про святкування свого ювілею. Він потребував уваги, не часто сюди приїжджали. У нього не було жодних амбіцій, просто він був князем і Галактичним імператором. І я йому вірила. Бо кожен є тим, ким себе вважає. Я навіть не знаю, ким я є, тому мені подобаються такі люди. Я написала йому слова подяки в книзі відгуків, подарувала "Слугу з Добромиля" і побачила, що Олег вже втомився від мене і від своєї імпровізованої екскурсії. Я виклала всі карти на стіл, нічого не обіцяла, і він нічого не просив. Він погодився відвести мене до ксьондза. Раз дві машини на подвір’ї, той має бути вдома, пояснив Олег. А дві машини, бо дві парафії. Друга — в Поморянах.

Взагалі, ніколи не знаєш, як повести себе з духовними особами. Олег постукав у вікно, і на порозі з’явився молодий гарний хлопець, вбраний у хатню одежу. То був отець Юзеф. Він привітно посміхнувся, і я зрозуміла, що мені відчинять костел.

Але я не сподівалась почути новину, від якої у мене затремтіло схвильовано серце. У Польщі є люди, які хочуть відновити зустрічі в Дунаєві, через 500 років. Архиєпископ львівський Григорій із Сянока відзначився тим, що приймав у себе переслідуваних гуманістів. Першим з них став поет Філіп Буонакорсі, прозваний Каллімахом, із Риму, змушений ховатись від гніву папи. Григорій врятував йому життя, не видав престолу, а Каллімах написав його біографію. Власне, майже вся творча спадщина архиєпископа зникла, і якби не вдячний флорентієць, ніхто б не знав, що за чоловік був Григорій: як виглядав, як поводився, що казав і як складались його стосунки з Дунаєвом. То була резиденція львівських архиєпископів, яку Григорій із Сянока перетворив на гарне місто, заселивши порядними людьми, яких сам вмовив переселитись з околиць. Укріпив це місто, оточив мурами і захищав від татарів.

А ким він був до того? Сином ремісника, без матері, з лихим батьком, від якого втік у дванадцять років і завдяки гарному голосу вибився в люди. Навчався у Краківському університеті, був приятелем королів,

дипломатів, вихователем королівських дітей, але після трагічної загибелі короля Владислава Варненчика щось у ньому зламалось, і він віддалився від двору. Не міг навіть у Львові прижитися, хоча навів порядок в єпархії твердою рукою. Серед цих зелених пагорбів і синіх озер він знайшов себе. Збирав у себе товариство, серед якого були й жінки, зокрема кохана Буонакорсі — колишня львівська кельнерка Фіоля. Вони пили вино, читали вірші, розмовляли про все на світі. Тоді у Західній Європі це була не дивина — такі гуртки, але на наших теренах — вперше. Український Ренесанс почався в Дунаєві, ось так! Кому це цікаво?

Це вже інше питання. Ми вже добрих двадцять років намагаємось вибити стільчик з-під гуманізму, скасувавши етику, філософію і фундаментальну науку.

У XV ст. на всю Європу було всього 500 гуманістів, яким вдавалося контактувати між собою, поширювати ідеї без літаків, телефону та Інтернету. Вони були універсальними солдатами цивілізації, захистивши здоровий спадок Античності і право людини творити й жити вільно.

Добре, підемо далі. Ось тут, біля дверей костелу, щодня, рівно о 13.00 після меси архиєпископ Львівський ставав і чекав, чи хтось з міщан дунаївських не захоче з ним побалакати. Про погоду, про хворобу, про спасіння душі, про зірки і хмари. Не любив він розкоші, їв сам і пригощав гостей простими стравами, економив на власному господарстві. Гарний приклад — найліпша проповідь.

У костелі все ще занедбане, але реставрацію мали б робити делікатно, не знищуючи історію. Може, як будуть ті Дунаївські зустрічі, вдасться привернути увагу і до костелу.

Отець Юзеф позичив мені без жодних вагань польську книжку про Ґжеґоша із Сянока, я пообіцяла привезти монографію про ренесансний гуманізм в Україні, ми обмінялись телефонами і імейлами, і я пішла

дивитися на те місце, де був єпископський палац, від якого, може, й лишилось трохи, але все це забудоване лікарнею. Місце було в долині, внизу, як гніздечко. На подвір'ї не було нікого. Я собі посиділа на лавці під яблунею, де, напевно, родичі спілкувались з хворими. Тут було багато старих дерев і головний корпус, що лишився від палацу XIX ст. Я давно вже не була в такому екологічно чистому місці як Дунаїв. Тут напевно можна знайти рідкісні рослини, види комах, птахів. Там, на безлюдних пагорбах, вкритих лісами. Люди виїжджають звідси, села порожніють. До річки спускалось кілька старих будинків, ще цілих, але вже приречених на руйнування.

Коли я йшла через подвір'я, то побачила на кущі розквітлого бузку білого метелика, в чорні пасочки, схожого на дельтаплан. Для когось то був просто екзотичний метелик, а для мене — спогад про одну з найпрекрасніших хвилин мого життя. Колись давно на узліссі в Урожі я побачила такого метелика на квітучому кущі глоду. І тепер — вдруге. Я думала, їх уже не існує. Я думала, що мене вже нічого не зворушить. Що переді мною стіна, під якою я буду сидіти, забута всіма і навіть собою. В кожної людини таке буває, коли їй здається, що від життя нема вже чого чекати, що все вона зробила. Але закинутий здичавілий Дунаїв покликав мене до себе, як і тих людей, що колись, вже скоро, приїдуть сюди, щоб поговорити про ті цінності, які ми втрачаємо, і про вихід з цивілізаційної кризи. Бо цивілізація вже вмостилась під стіною і чекає власної смерті.

Після того все моє життя змінилось. Коли стає зле, я згадую не Уріж, не Добромиль, а Дунаїв. Метелика на кущі відквітаючого бузку, розмови з отцем Юзефом вже у Львові, листи з Польщі від пана Броніслава Камінського, натхненника Дунаївських зустрічей, князя Олега з його галактикою і зелені хвилі довкола Дунаїва.

Гірське — Горуцьке

Ця подорож справді була сентиментальною від початку до кінця. І так само містичною. Я вже казала, що моє бажання відвідати те чи інше

місце іноді межує з одержимістю. Важливо не квапитись його втілити. На все свій час. Коли він настає — ніщо тебе не зупинить.

Я поверталась після Великодня з Трускавця і раптом побачила перед Рудниками вказівник, — Гірське. І зрозуміла, що мені потрібно туди поїхати. Завтра. І я це зробила із запізненням майже на тридцять років.

Ще коли я працювала в Дрогобицькому краєзнавчому музеї, то в літературному залі висів портрет гарного юнака, схожого на когось з трагічних німецьких романтиків, а у рамці під склом — поетична збірка "Мирти й кипариси". Цей юнак, Олександер Козловський, помер у двадцять один рік від сухот. Вже приречений, він прийшов до Івана Франка і так вразив його своєю моторошною правдивістю, що той вже після смерті Олександера видав єдину його книжку і написав емоційну й щиру передмову. Вже нічого не можна змінити — це мені знайоме.

Потім трапилось так, що музейний художник, ще один загублений талант, який мріяв переїхати до Львова, але Дрогобич його не пустив, і він врешті спився, мав переробити експозицію і потай дав мені книжечку на кілька днів. І я, що могла, передрукувала на машинці, і в мене досі є той зшиток.

А потім у своєму романі "Гірчичне зерно" я ввела Олександера Козловського у фінальну сцену, що називалася "Бал". Начебто раз на сто років у провінційному місті С. (Самбір) на вул. Тихій, 1 відбувається бал. І від того, яким він буде, таким стане наступне століття. Роль Козловського була епізодична, але на балу найменший подув вітерця мав значення. А потім я думала, що коли видам книжку, то відвезу її в те село, де народився Козловський, — Горуцьке (тепер — Гірське).

І ось я беру цю потріпану, останню, що залишилась, книжку і їду в Гірське. Я вже була там на півдорозі, в селі Раделичі, кілька років тому, коли писала "Зачарованих музикантів". Мені потрібно було знайти монастир, що існував у XVI ст. Хтось мені підказав, що перед

Радиличами на полі є пагорб і там дійсно був монастир. Це — низина Дністра, заболочена, але пагорб підноситься над нею. Довкола тільки мочарі й стави з рибою. Може, це колись був курган. Тепер там стоїть каплиця. Я приїхала восени і побачила довкола каплиці розорану картоплю, велику і жовту, наче земляні яйця. Я посадила там дерева, збудувала монастир, насадила квітів і влаштувала зустріч діда й онука. В монастир прибився на зиму одержимий Матвій Домницький. Я врятувала його, щоб він зміг весною, коли розтане крига, піти шукати далі свою Княгиню.

І дивлячись в бік Дністра, я думала і про Олександера, який ще за життя переплив Дунай, і саме це так вразило Франка, що він назвав хлопця "живим мерцем".

У Гірському почалась містика. Село виявилось дуже великим, розташованим на пагорбах. Я вийшла на зупинці і пішла, наче знала куди мені йти. Наче я тут вже була в минулому житті. Мене щось вело. Час від часу я стріпувалась, думала про це, і йшла далі, піднімаючись на пагорб між гарних хатин, густо насаджених над яром. Звідти було видно церкву скраю села. Я спершу подумала, що вона перероблена зі старої, бо цвинтар старий, але блискуча церква була новою. Власне, я пройшла повз місце, де було попівство, де народився Козловський, але ще не знала про це. Перейшла доглянутий цвинтар і вийшла через головну браму. Треба було знайти школу. Я пішла в центр села і виявила там прегарну мурovану церкву 1820 року, більше схожу на костел, а внизу трохи дивну будівлю, що більше пасувала до міста, де була зараз пошта. У коридорі я зустріла жінку, й вона мені сказала, що колись то була школа, але зараз школа за селом. Вона знала про Олександера Козловського, хоча зізналась, що не читала його віршів. Там ще був стенд, присвячений Майдану. Люди з Гірського були там у кухарській сотні.

Мені знову довелось повернутися назад. Діти йшли зі школи, і всі вітались. Взагалі, дуже приємне село, не багате, але чисте, і люди привітні. У школі я зустрілася з пані Світланою, добре, що застала. І я ще

раз була приємно вражена, що поета, який прожив тут усього дев’ять років життя, знають всі, і у школі висить його портрет, цитати з віршів. Власне музей тут був у коридорі: старі світлини, вишивки, малюнки, етнокуточок. Я розповіла пані Світлані історію моїх стосунків з Козловським і віддала книжку "Гірчичне зерно". Щось стисло мені серце, може, жаль, що так пізно. Але все-таки книжка тепер там, де вона повинна бути.

А тоді я пішла шукати місце, де була хата священика Козловського. Я тримала в руці фото тієї хати. Якийсь місцевий крутелик розібрав хату, але люди не дозволили йому там побудуватись.

Я знову пішла повз цвинтар і стріла на дорозі згорблену бабусю, яка пояснила, де саме хата Козловських. Вона навіть першою привіталась, випередивши мене. Я знайшла покинуту криницю, фундамент в бур’янах. Мене весь час не покидало відчуття, що я тут була вже колись. До мене підійшла старша жінка зі стареньким псом, дуже лагідним, і легко вступила зі мною в бесіду. Вона розповіла, який то гарний був будинок, який теплий. Там діти навчались до 4-го класу, а внизу є великі пивниці, де люди ховались під час війни, а сад був дуже великий і тягнувся аж поза церкву. А он там Дністер, — і вона показала верби на обрії і широку болотисту заплаву, де ніхто не будується, бо може підтопити. Я гладила старого пса, слухала жінку, наче була знайома з нею багато років, і мені так було спокійно і затишно, наче не війна зараз, наче не було кривавої зими 2014 року, наче я вдома. Село огортало мене теплом, на небі відбувалась передгрозова містерія. Я поквапилася на зупинку, я майже бігла. Гроза наздоганяла мене. Я згадала слова Козловського, які цитував Франко у передмові: "Мене страшно завела любов: у мене були хвилі, які ви так чудово прибрали "Зів’ялим листям"". Це село пам’ятало Козловського, хоч він нічого для нього не зробив, а Нагуєвичі досі тихо ненавидять Франка, який зробив для них все, що міг, і навіть більше. Може, не варто було йому так тулитись до родини, не ходити босим по рибу, не збирати гриби, а приїжджати паном у фіякрі й дивитися так, щоб усі кланялись?

Зараз я сиджу у своїй львівській квартирі, гортаю старий передрукований зшиток. Я тоді передрукувала лише найтрагічніші вірші Козловського, які більше відповідали моїй тодішній натурі. Тонкі риси видовженого обличчя, іронічно підібгані вуста, юнацький цинізм… 26 липня 1897 року.

Просьба

Не хочу сліз, щоб їх по мні лили,

Не хочу молитов, ні жалю,

Лиш прошу, щоб умерти не дали,

Де на соломі у шпиталю.

Перші рядки мені були близькі тридцять років тому, останні два… Втім, мені все одно, як я помру. Життя мені завжди видавалося несправедливо довгим.

Зненацька я усвідомлюю, що Олександер вчився у Львові, в політехніці, як і той юний Леонтович з Урожа, якого теж завело кохання, що вони могли бути ровесниками, і знати один одного. Отже, у мене є шанс дізнатися ще щось, якщо я піду в Музей політехніки, подивлюсь списки студентів. Як же мені таке раніше не спало на думку?

Соколів

А тепер я розповім про мертве місто Соколів. Ніхто про нього не знає, і сама я довідалась про цю трагедію цілком випадково. Трагічні події, особистості завжди залишають подряпину в моїй пам’яті. Я була в Стрию, в аграрному коледжі, де аж три музеї, дуже славне місце, і викладач показала мені світлину, чорно-білу: "А на цьому полі колись стояло місто, яке зникло в Другу світову війну. Тепер там все розорали і

стоїть лише фігура Матері Божої, єдине, що залишилось від міста Соколів".

Ця репліка і стала моєю подряпиною. Я знала, що Соколів від Стрия розташований за 17 км, але знайти його на карті — вже не знайдеш. Кілька років я намагалась щось дізнатися про історію Соколіва — ніде нічого. Хто його знищив, чому — теж ніхто не знав. Я вже думала поїхати у Стрийський краєзнавчий музей, коли згадала раптом письменника Володимира Кепича і написала йому. Невдовзі він надіслав мені вирізки з районної газети — статтю Романа Пастуха. Власне, то було єдине джерело інформації.

Соколів заснував 1511 року підсуддя зі Львова Ян Дідушицький, і весь цей час місто належало цій родині, представники якої відомі тепер як колекціонери й меценати. Останній власник Соколіва Станіслав Дідушицький покинув місто з дружиною і чотирма дітьми у серпні 1939 року. Він втратив величезне квітуче господарство: рибні стави, трояндові плантації, сади і стайні, повні худоби. За чотири роки там стала пустеля. З 770 мешканців, серед яких було 230 євреїв, 10 німців, а решта — поляки, не залишилось нікого. Більшість із них були вбиті.

Пізно восени я зважилась туди поїхати, хоч то не так просто, бо Кепич не зумів мені пояснити все як слід. Автобусів до Великих Дідушич повно, а там рукою подати до Соколіва. Я була з приятелькою. Ми сіли на автостанції, що за містом, в автобус, нас висадили на трасі, і все одно довелося йти добрий шмат. Якась рівнина, місточки, під якими текла річка, жодних ставів. Вбога руда і тоскна рівнина. Десь на обрії пасли худобу. Ми самі здогадалися, де був Соколів, по рештках фундаменту, це мала бути школа. У статті писалось, що Соколів тягнувся у вигляді довгої вулиці. По один бік були будинки поляків (муровані), по інший — дерев’яні хатки євреїв. Власне, всі вони обслуговували маєток і заклади містечка. Українців тут не мешкало зовсім. Але їх було повно в довколишніх селах. Війна розв’язала руки ненависті, як класовій, так і національній. Енкаведисти знищили урядовців, німці знищили євреїв, а партизани, як польські, так і українські, донищили решту. За вбивство

поляка знищували українця, за вбивство українця — поляка. Тут не було правих і кривих, то була ганебна війна між сусідами, кривава помста, яку ніхто не міг зупинити, доки не було спалено саме місто. Я розуміла, що ніхто з місцевих мешканців в Малих та Великих Дідушичах не стане мені щось розповідати. Такі речі не розповідають чужим людям, а ще тим, хто може про них написати.

Біля дороги стояла соколівська Мадонна, розмальована, в зеленому плащі, з дитям на одній руці. Другої не було. Над нею — накривка від дощу, штучні квіти біля ніг і догорілі лампадки. Недавно був поминальний день — 1 листопада. От і все. Що далі? Накрапав дощ, потім знову визирнуло жовтувате сонце. Я раптом згадала, що у Соколові був цвинтар, навряд чи його зруйнували, бо цвинтар за містом. Ми побачили дідуся, що пас корову, і він сказав, що польський цвинтар по дорозі на Великі Дідушичі зліва, і є ще єврейський цвинтар перед самим селом.

Ми пішли дорогою до села, обсадженої деревами і просто захисною смугою кущів, і напевно б проминули цвинтар, якби не шукали його. Правду кажучи, я не думала, що в Галичині можуть бути такі цвинтарі. То не можна передати словами: дикі хащі, поламані хрести і сліди мародерства. Що вони могли знайти в тих могилах: золоті обручки, золоті зуби? Мені розповідали, як у Рудках в розритих могилах розстріляних євреїв місцеві жителі шукали золото. Тут теж шукали, навіть не позасипали ями. В деяких місцях продертися крізь хащі взагалі було неможливо: терен і шипшина, вже без листя, утворювали густу сітку, і можна було взагалі провалитися в яму й зламати ногу. Написи майже стерлися. Прості дерев’яні хрести, напевно, то були останні мешканці Соколіва, жертви помсти. Вже без написів, майже струхлявілі. Якщо за цим цвинтарем не доглядають нащадки соколівців з Польщі, можливо, вже й немає нікого. Або їм досі страшно приїжджати сюди, а раптом їм теж помстяться?

Ми вирішили йти до села і вертатись вже звідти до Стрия. Сіли перепочити край якоїсь канави, і тут з’явилася дівчинка років десяти,

такий собі добрий янгол, що не мав куди себе подіти після школи. Вона розповіла нам цікаву історію про фігуру Божої Матері. Та стояла раніше на цвинтарі, впала, чи її звалили, і одна рука відбилася. Якийсь чоловік забрав ту руку до хати, і з того часу дуже розбагатів. Я подумала, що мало би статися навпаки, а виявляється, права рука Божої Матері — талісман.

— А де зараз ця рука? — спитали ми.

Дівчинка не знала.

Вона показала нам місце, де був єврейський цвинтар. Плити всі розікрали, там росла довга жовта трава і з жовтої глини проглядав край одного поваленого надгробка. Цвинтар мав бути більший, але від нього залишилась лише невелика овальна латка, а далі були городи. Дівчинка ще сказала, що у них все село працює в Чехії.

Це було помітно. Вздовж вулиці тягнувся десяток однаковісіньких кам’яниць з охайними альпійськими гірками і гномиками. Це виглядало просто комічно. Скидалось на те, що в будинках ніхто не мешкає. Вони просто стоять, як потьомкінські декорації, і порожні всередині. Чоловіки на заробітках, а працюють вони на будовах, і потім ще собі будують такі одоробла, як ось ці, а після п’ятдесяти вмирають від інфаркту. Життя без змісту, яке нібито живеться для дітей, а насправді для сусідів і земляків. Може, це краще, ніж пиячити і вмирати під тином, але та сама порожнеча. При зустрічах — розмови, хто скільки заробив, куди витратив гроші. І маленькі діти, які ростуть без батька і знають лиш одне: тато купить. З них виростають завсідники барів і в них нещасливі сім’ї, і надто часто вони розбиваються на дорогих машинах, якими батьки відкупилися від власних дітей. Батьки підсіли на наркотик грошей, підсадили на нього і дітей. Вони вже не можуть жити в Україні. Колись по селах була "Просвіта", гуртки, священик був вчителем і порадником, ніхто не крав, за пияцтво судили дуже суворо, як і за розпусту. Тепер старовинна церква в Дідушичах вкрита вагонкою. Вона дуже велика, однак тепер, як сказала та дівчинка, це лише цвинтарна

церква, а за нею будують нову, ще більшу. Ми стояли на зупинці, чекали автобус. І дивилися на цвинтар, чистенький, весь у штучних квітах, все як має бути. Але після тих двох цвинтарів уся ця "краса" викликала в мене лише огиду. Все це була фальш і показуха, а можливо, підсвідома частина великої помсти. Хоча не мені судити, я не жила в ті часи. Не мою хату спалили, і не мого батька закатували лише тому, що він був українцем чи поляком.

А все одно, я б поставила на тому полі камінь і написала: "Тут було місто Соколів, яке простояло 400 років і було знищене за чотири".

Борислав

Місто, в якому я ніколи б не хотіла жити, хоча й довелося на зорі юності. То був найгірший рік у моєму житті, після якого я зрозуміла, чого мені не потрібно. Зрозуміла, що я особлива і приречена на цю особливість. Власне у Бориславі кінця 70-х я вирішила стати письменницею і нікому-нікому не дозволяти себе більше принижувати. Моя особливість полягала у тому, що я не могла жити як рослина, чи як тварина — на городі чи у стаді. Через те дуже багато людей відчувають до мене ворожість уже на підсвідомому рівні. Через те я так часто думаю про смерть без страху, бо вірю у безсмертя душі, а ці люди — ні. Вони поклоняються ідолу, я обираю свободу і самотність. Тоді в Бориславі я ще не перейшла через Дунай, але він був уже близько.

Зараз пів Борислава в Італії, а друга половина або животіє, або просто паразитує на гроші заробітчан. Я знала дівчинку з Борислава, яку у вісімнадцять років відправили на заробітки до Італії, щоб вона заробила братові на освіту. Вона повернулась з погаслими очима, зламана, і поїхала знову. Я знала жінку з Борислава, яка заробила синам на машину, і один син загинув, іншого зібрали по клаптях, а разом з ними загинула ще чужа дівчина. У Бориславі бозна-скільки років немає гарячої води, в окремі дні нема ніякої води і газу. Всі, хто міг би протистояти апокаліптичній руїні міста, живуть не у ньому. Вони як перекотиполе, що ще гірше.

Я розумію, що таких міст повно в Україні, але Борислав знаю не з чужих слів. Це місто стоїть на крихкій шкаралупі, яка відділяє його від пекельної безодні.

Кілька років тому, захопившись історією промислової архітектури, я зустрілась у Бориславі з двома людьми, які не змінили мого ставлення до цього міста, просто показали мені інший Борислав. То був знак долі, бо я не збиралась відкидати Борислав остаточно, розуміючи, що там є гарні люди, а не лише затуркані й безпорадні істоти, які копирсаються у щоденному гної. І що ці люди повинні бути сильними, щоб тут жити цікаво і яскраво. Просто я не знала їх. Моїми Верґіліями стали пан Зенон, колишній директор фарфорового заводу, де я працювала, і якого вже не існує, та історик Олег Микулич, обидва громадяни Бориславa, а не його планктон. Була зима, погана погода, але ми кілька годин мандрували по Бориславу, від решток нафтових криниць до залишків колишніх газолінових заводів і музею нафтовиків. Мої провідники хотіли, щоб я написала "Божественну комедію" Бориславa, але у мене не було зачіпки, того двигунця, який організовує і спрямовує творчий процес в одне русло. Не було Видіння, містичного акту, без якого я не починаю писати. Та й у мене були інші плани. Хоча зустріч не пройшла намарне, я отримала дуже потужний позитивний сигнал з Бориславa і наприкінці літа вирішила сама походити по тих місцях, де вже була і не була, бо не всюди машина могла заїхати взимку. Того дня я дев’ять годин провела на ногах, бо Борислав насправді величезний, і все одно не побувала на Бані і в Губичах. То була фантастична подорож, яка дала мені величезну втіху, бо тепер я сама вирішувала, куди йти, а заодно відвідала вже знайомі місця. Ця подорож мала кілька обов’язкових цілей.

Фарфоровий завод

Пан Зенон спитав тоді взимку, чи хочу я побачити те, що залишилось від фарфорового заводу. Я відповіла, що ні, бо запитав він просто із ввічливості. Йому страх як не хотілось туди їхати. Ці добрі люди, можливо, думали, що я відчуваю якусь ностальгію по Бориславу. Нічого подібного. Я відчувала відразу і якийсь потойбічний жах. Цей завод,

конвеєр, біля якого я стояла цілий рік у дві і три зміни, комуністичні вивихи, хамуваті робітниці, які влаштували мені дідівщину, я не пригадаю жодного світлого моменту. Я знімала з рухомих полиць вже підсохлі тарілки чи горнята і ставила на гумову стрічку, яка везла їх у піч. Весь цикл робіт я пам’ятаю досі, тільки не знаю склад глини, з якої штампувався як посуд з написом "Общепит", так і всілякі чайні сервізи. Від глини розпадалась тканина на робочому халаті, в душі можна було підчепити що завгодно, 8 годин безперервно на ногах, а тоді вночі пустельна вулиця, якою я йшла сама майже кілометр, де були лише пустирі і склади, і не світили ліхтарі. Але не це було найгірше. Батьки ставилися до мене погано, з якоюсь зневагою, що я так низько опустилася і працюю на заводі. Хоч мені було всього дев’ятнадцять років і у мене все було попереду. Я рідко приїжджала в село. Я ненавиділа роботу, я пальцем не кивнула, щоб мене перевели до іншого цеху, де було цікавіше.

Досить було глянути на тих жінок, що вісім годин стояли, штампуючи форми, послухати, про що вони говорять. Річ не у важкій роботі, а в тому, що кожну з цих жінок можна було замінити автоматом. І мене також. Мій приятель писав мені, риторично запитуючи: "Як може маленька дівчинка працювати на великому комуністичному заводі?" Ні, не може і не повинна.

Дорога до заводу була та сама: зарослий пустир з рештками бетону, тільки більше дерев. Брама і прохідна були цілі, а далі переді мною постав якийсь постчорнобильський пейзаж. Я врешті знайшла вхід і побачила цілу занедбану капличку. Її тоді не було, звичайно. А зараз вона вже нікому не була потрібна. Паперова ікона вицвіла, все припало пилом.

Коли ми поверталися з роботи, нас обшукували, чи не несемо крадений посуд. То були часи тотального дефіциту. Майже всі крали й виносили сервізи. Мені теж пропонували, але я відмовилась.

Завод був розібраний. Спершу все металеве, потім цегла. Я полазила трохи по руїнах адміністративного корпусу зі слідами перебування бомжів, і на повислих над прірвою сходах раптом відчула панічний страх, бо мені здалося, що хтось іде. Причулося. Знадвору будівля без даху виглядала так, ніби її пожерла гусінь. Як це буває з листям капусти. Всі інші будівлі майже зникли, тільки попереду був ще цілий склад, де порались робітники. Виявилось, вони теж виколупували блоки і цеглу. Буває, що це роблять алкаші за пляшку на замовлення добропорядних господарів, а буває отак цивілізовано. Чорт, я могла нарватися на мафіозі! В таких місцях, куди навіть в сонячну днину жодна нормальна людина не поткнеться, можна ховати все. Я вже надивилась бойовиків і трилерів, тому тихенько повернула назад. Власне територія нагадувала постіндустріальний парк, і було навіть приємно поміж високих дерев невідомої породи, а в траві сюрчали коники.

Мені було байдуже до заводу, але ті люди, що пропрацювали тут по двадцять років, воно їм боляче, бо вони стали гвинтиками цієї великої машини, котра обіцяла їм спокійну старість і відчуття заводського патріотизму Але вони не отримали нічого, тільки приниження. Хоча якби той патріотизм виявився справжнім, завод би працював і досі. Але гвинтики звикли, щоб за них усе вирішували. Пан Зенон недовго пробув при заводі, і не він його розвалив, а тому знайшов у собі силу бути громадянином Борислава.

Вокзал

Я ніколи не бачила залізничного вокзалу в Бориславі. Електричка до Дрогобича тоді ще не ходила. Її відновили в 90-х роках. В автобіографічному романі "Давно не кошерні" Клаудія Ердґайм описує вагон четвертого класу, в якому робітники з Дрогобича вранці набивались по саму зав’язку і так їхали 40 хвилин.

Я маю слабість до залізничних станцій, і пішла подивитись. Це було поруч, за невеликим пустирем, у якому знайшлася геть заросла травою

колія, нею, мабуть, возили глину і готові вироби, до речі, не такі вже й погані, кращі, ніж ота китайська скломаса, що тріскається від гарячої води. Тільки бориславська кераміка була не дуже біла.

Будівля старого вокзалу з червоної почорнілої цегли всередині виглядала дуже моторошно. А може, то було депо, а не сама станція. З такої цегли будували колись Цитадель у Львові. Мені чомусь спала на думку фашистська катівня. Неподалік стояв новий станційний будиночок, який свідчив, що залізниця зі скрипом, але працює, що мене втішило після постіндустріального видовища фарфорового заводу. Біля вокзалу я натрапила на прегарні старі будинки, що стояли на пагорбі. Із садів скочувались яблука, все було темне. Сонце напевно зазирало до них вкрай рідко. Тут пахло вогкістю, гнилими плодами. Потріскані дерев’яні різьблені піддашки, ґанки, верхні поверхи з дерева, нижні з цегли. Тут мешкали не дуже багаті люди, дві чи три родини. На другий поверх вели круті сходи знадвору, і стелі в тих помешканнях були низькі, скошені, напівмансардні кімнати. Я була в такому домі лише раз, у квартирі нашої родички цьоці Юльки, і запам’ятала низьку стелю, що в кутку геть знижувалась, ідеально вишурувану підлогу, як то буває в помешканнях старших самотніх жінок. Там було затишно, як у скрині, тільки можна замкнутися ще зсередини.

Я могла тільки порадіти, що будинки ці ще живуть, хай дуже тихим життям, але дахи не протікають, шибки не розбиті, а в кімнатах пахне солодкавим, трохи стухлим запахом, до якого часом домішується оптимістичний запах пляцка з яблук.

Будинок на мості

Якби я тоді могла вибирати, де мені жити, то обрала би старий будинок і слухала б уночі, як гілля яблунь шкребе по даху. Але сестра знайшла мені квартиру на Мості, навпроти колишнього єврейського кагалу, у двоповерховій хрущовці на Крупської, 3. Там я вечорами приходила з другої зміни й писала свою першу справжню річ, повість "Діти". Тоді взимку Олег Микулич змусив мене зайти у під’їзд і показати

квартиру, хоч мені так само було неприємно, як пану Зенону показувати фарфоровий завод.

Тепер я просто виконувала ритуал. Зайшла на подвір’я, сіла на лавку й посиділа. Мені весь час здавалось, що хтось визирне з вікна й почне верещати, щоб я забиралася геть. Позад мене буяли городи, що переходили у щось незрозуміле, бо зовсім близько були озокеритові шахти, покинуті й цілі. Тоді мене не цікавив озокерит й історія Бориславa, справжня, а не комуністична. Я й гадки не мала, що ходитиму по Бориславу як мандрівник, з метою побороти в собі страх перед цим містом. На цій чи іншій лавці я сиділа взимку з мокрою головою, пізно ввечері, щоб померти. То була чорна зима мого життя. Волосся замерзло, але я не померла і навіть не захворіла.

Власне, тієї зими до мене прийшло перше моє творче видіння: сюжет повісті "Діти". Я хворіла на грип, була в Урожі, і побачила наче фільм — майбутню повість.

Втім, я навіть зараз не могла пробачити того, що зробив мені Борислав. Будемо вважати це випробуванням, нехай.

Мразниця

Борислав — це просто кілька сіл вкупі: Баня, Губичі, Мразниця і Тустановичі. Серед них Тустановичі найбільше схожі на село, правда, з ацетиленовим заводом, на якому моя сестра Марійка відпрацювала двадцять років у хімічній лабораторії. У неї є значно більше підстав не любити Бориславa, ніж у мене, але вона ніколи про це не каже. І цей завод уже не існує.

Ще коли взимку ми стояли на горі, що впирається в алмазний завод, теж колишній, і ще страшніший ніж фарфоровий, пан Зенон показав мені пагорби Мразниці, всіяні віллами, і я дуже захотіла там побувати колись. З Мосту я пішла на Мразницю. Звісно, можна було поїхати, бо це

кілометрів три чи більше, по дорозі на Східницю. Я пам’ятала дерев’яні градильні на Мразниці, навіть тоді вони мене вразили своєю нереальністю, як і ті качалки нафти, що здаються живими, які розташовані по всьому місту. Живі, бо вони рухаються не весь час, а періодично.

Градилень уже не було. Але я побачила повно цікавих місць. Тут уже починалися гори, а внизу я знайшла пожежну частину з вишкою, сади, склади, все ще давнє. В центрі Борислав виглядає жалюгідним з хрущовськими будинками, всілякими міськкомами, універмагом, але чим далі в гори, тим більше старих, з любов’ю збудованих будинків чи просто затишних хатинок. Я вийшла на гору, не знаю, як до цих будинків під’їжджають машини, і як їх не змило чи не знесло досі. Вони дуже масивні, з дерев’яними верандами, гострими дахами — сама добротність, жодної романтики, збудовані, напевно, у 20-30-х роках на нафтові гроші. Усе тут будувалось на нафтові гроші. То була, як не як, галицька Каліфорнія, де, крім нафти, видобували земляний віск — озокерит, де була своя біржа, і слава Бориславa гриміла на всю Європу. Sic transit gloria mundi. Борислав — дуже гарна ілюстрація до цього вислову. Але принаймні є вже асфальт і тротуари, а не ялинові дошки, простелені по болоті. І от я сиділа під деревом і думала не про нафту і промислове значення Бориславa, і навіть не про його славу. А про одного письменника з Бориславa, про якого написав Станіслав Ніцея, автор книги про кресові міста — Борислав, Дрогобич, Трускавець. Людвік Буґно (1870—1922). Може, він десь тут і мешкав. Був він нафтовиком, може, майстром, поетом-самоуком, тримав удома бібліотеку, книжки з якої випозичав бажаючим. Він писав про те, що бачив, таку собі хроніку Бориславa, не думаючи про славу. Мав просто потребу висловитись про те, що його боліло. Наприклад, про стосунки поляків та українців. Писав, а дурна ревнива жінка, з тих, що вічно гризуть своїх чоловіків, періодично палила його рукописи. Мар’ян Яхимович вберіг стос паперів у себе на стриху, і був єдиною людиною, яка залишила спогади про Людвіка. Їх потім опублікував Ярослав Івашкевич. А самого Людвіка Буґно ніхто не опублікував досі, хоча врятовані рукописи зараз зберігаються у Кракові в приватному архіві.

Буґно помер, втопившись по-дурному в річці. Проламалась крига. Безталанне життя. Якби я прожила своє життя в Бориславі, може, воно закінчилось би так само. Коли працюєш робітником, не маєш освіти, зв’язків, і оточення ненавидить все, що має стосунок до творчості, так воно й закінчується. Мене досі мої родичі з Борислава питають, скільки я отримала за книгу, а не яку книгу я написала. І їм навіть на думку не спадає, що це некоректно. А якби я не видала книжки і продовжувала писати, то була б у їхніх очах жалюгідною невдахою.

Звісно, таке трапитися може скрізь, не тільки в Бориславі, але я відчула це на собі саме в Бориславі, і знаю, що ніколи б не могла тут написати того, що написала в Урожі та у Львові.

Отже, я сиділа на горі, дивилась на затінений бік Мразниці, де зрідка траплялись величезні вілли, але мені туди сьогодні вже не дійти. Внизу мене чекала колишня пересильна тюрма. Я навіть зазирнула у внутрішній двір, де, можливо, енкаведисти розстрілювали людей, але тепер це була територія складу. Розпачливе місце, в мене воно забрало останні сили. Я пішла назад і сіла на терасі якогось кафе, щоб випити кави. Поруч гуркотіли машини, летіла пилюка, але всередині кафе тхнуло кухнею, і там було ще гірше. Я зрозуміла одне — Борислав був там, де була нафта. Якби нафта була до Львова, то Борислав був би до самого Львова. А коли в 60-х роках нафту стало добувати невигідно, то Борислав уже не міг зменшитись, бо всі оті будинки на його пагорбах, гарні й бридкі, були все ще міцні й придатні для житла.

Десь через рік Олег запросив мене на презентацію фотоальбому про Борислав. На зустрічі були поляки, нащадки мешканців Борислава, дехто навіть мешкав тут у дитинстві, старші люди. Вони хотіли щось зробити для міста. Але в поглядах їхніх читалась настороженість, навіть страх. Вони зіщулились на своїх сидіннях в бібліотеці й не посміхнулись жодного разу, поки тривали виступи. Я подумала, що якби все повернулось назад, і тут знову була б Польща, вони помстились би за всі кривди. Бо це ще було покоління тих, хто нічого не забув і не дозволяє собі забути. І в нього була своя правда. А у нас — своя. У них відібрали

колоніальне майно і рідні могили, а нам нищили душу й стирали пам’ять. Усіх, хто не запхався у нірку, вбили, залишили тільки безпорадних і здатних коритися кожній владі. Ці люди не знали, що нащадки енкаведистів і партійних босів майже всі стали марґіналами і розчинились в оцті прагматичної реальності, яка набуває дедалі більш ірраціональних форм після закритих комуністичних заводів, шахрайської приватизації і втечі в Італію, де можна ні за що не відповідати, навіть за власних дітей.

Залізні стовпи

Найкраще я залишила на сам кінець. Залізні телеграфні стовпи 1911 року. Я вже бачила один, і мені хотілось побачити його ще раз. Він був як символ опору руйнуванню Бориславa. Він височів на пагорбі, не зазнавши змін, хоча й не функціонував уже як телеграфний стовп.

Після Мразниці я повернулась до центру, помилувалася зграйкою веселих циганчат, серед яких була дівчинка в білій пишній сукенці, може, в неї сьогодні був день народження, потім на хвильку зайшла в темний парк, де стояли качалки нафти. Там начебто збирались створити музей під відкритим небом, а далі подалась знайомою дорогою повз медичне училище. Там усе було як і тридцять років тому. Така сама вулиця, пустельна й тривожна, бо збоку був парк. Наші відмінниці після восьмого класу вступали або у педучилище, або медичне, а хлопці — в механічний чи нафтовий технікум у Дрогобичі. Моя сестра Оксана пішла в медучилище за покликом душі і з неї вийшла найкраща медсестра у світі. Ми з Марійкою її мізинця не варті. Її серце відкрите для всіх людей і тварин, хоча не всі люди того заслуговують. Сестра мешкала у маминого брата Івана, поки вчилася, а родичі, якщо бути толерантними, краще без них. Марійка, поки вчилася в інституті, мешкала у маминої сестри в Дрогобичі, і я вже знала, закінчуючи школу, що це найгірший варіант з усіх існуючих. Краще триматись від родичів подалі. Я це до того, що в галицьких містах виховують дітей дуже авторитарно, ставляться як до недорозвинутих істот без права голосу. Влаштовують їхні шлюби, шукають роботу, засипають матеріальними благами,

намагаються втримати на мотузку до кінця життя почуттям того, що діти у вічному боргу перед батьками. І якщо хтось вибивається з цього прокрустового ложа галицького виховання, то закінчує погано. Не тому, що не послухав батьківської поради, а тому що його не навчили бути самостійним. Бо слухняних можна лякати і шантажувати.

Усе це промайнуло в моїй голові, поки я йшла повз місцеву школу на горі, яка ще була на канікулах. А далі куди?

Цікаве питання. Як пояснити бориславцям, що мені потрібен залізний стовп, щоб вони не відсахнулися від мене? Не те, що б я цього боялась, але у мене енергії зосталось на денці. Я вже сім годин тинялась по спеці, і то по нерівному рельєфу, а сонце хилилось до заходу. Правда, я збиралась ночувати на Коваліва, в подруги дитинства Люби, яка свого часу відпрацювала на алмазному заводі набагато довше ніж я. Ніяк не можу зрозуміти, чому вона повернулась до Борислава, маючи всі шанси отримати таку саму посаду у Львові. Її пояснення, що вона не любить великого міста, недостатнє. Вона чудово знає, що Борислав стоїть на пороховій бочці із законсервованими свердловинами по всьому місті, з порожнинами під землею, що при певному збігу несприятливих обставин тут може статися катастрофа світового масштабу. Тому я часом називаю її мазохісткою, бо можна зрозуміти людей, які тут народились, які відчувають прекрасну й трагічну історію Галицької Каліфорнії як щось рідне. Швидше всього, Люба ділить світ на Борислав і великі міста, де багато машин і руху, і один із цих Бориславів близько до Урожа, в якому живе старенька мама.

Я почала питати, де алмазний завод, і дійшла до місця, яке взимку хотіла роздивитися, — руїни газолінового заводу 20-30-х років. Сам процес мені був невідомий, очевидно, в таких спорудах очищували нафту. Там усе заросло бур’янами й хащами, й, зазирнувши в приміщення без віконних рам і дверей, я відступила, щоб не провалитись в якусь діру. А далі побачила дуже гарний триповерховий житловий будинок, що стояв серед дерев, і сонце до нього не потрапляло взагалі. Певно, там колись мешкали працівники

нафтовидобувних компаній. Подвір’я і все довкола виглядало нереальним і позачасовим, бо тут усюди стояли лише приватні будинки, а дорога вела в поле, плавно спускаючись вниз. І ще оте жовте світло надвечір’я, яке перетворює звичайні предмети у сонні видіння. На перехресті стояв телеграфний стовп, ледь вкритий плівкою іржі. Він був виготовлений при допомозі клепання, а не зварювання, і нагадував артефакт досконалими лініями, внизу була суцільна будка без віконця, на якій висів замок. Там тримали інструменти. Поки я ходила довкола, до мене причепився якийсь п’яний дядько. Мені вже розповіли, де шукати другий стовп, і я дуже не хотіла, аби п’яний пішов за мною. Йому хотілось поспілкуватися, мені було шкода його, але я ненавиджу п’яні варнякання. Я йому пояснила разів п’ять, що сама знаю, куди йти, але за хвилю він знову рушав за мною. Тоді я повернулась до того великого будинку. Звідти саме вийшла старша пані. Я їй сказала як є, що не знаю, як мені відчепитись від п’яного хлопа.

— Та то Іван, нема чого його боятись!

— Я не боюсь, але мені ще йти через кладку і поля. Мені треба на Коваліва.

Жінка кивнула і пішла відволікати Івана від мене, а я швиденько подалася вниз, бо знала, що то ненадовго. Зайшла на чиєсь відкрите подвір’я, трохи почекала, а тоді вирушила до другого залізного стовпа. Він був менший і без будки, і нагадував всохле дерево на квітучій галявині. Звідти відкривався чудовий вид на Борислав, який відділяли від мене вузькі латки городів і ярки. Все було таке приємне для ока, таке рідне, що мені потепліло на душі і я почала спускатися, думаючи, що поки дійду до Коваліва, побачу ще багато чого цікавого. Я так люблю теплі передвечірні години в селі, коли йдеш стежкою між городами, сюркочуть коники, пахне сіном, і ноги гудуть від втоми, занурюючись в теплий пил. Біля однієї хати до огорожі підбігло цуценя кавказької вівчарки, хотіло побавитись. Я його гладила і трохи поговорила з господарем, приємним молодим чоловіком. Зразу було видно, що він не сторожа виховує, а друга, і що їм обом самотньо на подвір’ї, бо

господиня запізнюється. Я перепитала дорогу й перейшла струмок по кладці, а далі довго йшла вузькою стежкою між верболозом. Все це було й тоді, коли палало і бухкало нафтове серце Бориславa. Я читала, що влітку ріпники спали просто неба, щоб не платити за нічліг у брудному бараці. А над ними гули телеграфні проводи, передаючи відомості на біржі світу. Так писала Клаудія Ердґайм, і так писав ще раніше Франко.

Найстрашніше місце в Бориславі — біля перехрестя, неподалік від 7-мої школи. Я знову пішла туди, просто зазирнути на мить. На подвір’ї хрущовки метрів за три від будинку із землі стирчить сім рурок з дашком — колишні нафтові свердловини. Бог знає, що там діється внизу і чи ці рурки здатні впоратися з нафтовим духом. Мешканці будинку напевно посміялися б, але мене ніхто не переконає, що це дуже небезпечно. Трохи далі через дорогу поставили фігуру святої Варвари, покровительки нафтовиків, хоча скільки тепер отих нафтовиків у Бориславі…

Вже майже навпроти школи хтось мене гукнув. Я йшла на автопілоті, і спершу не дотямила, що то до мене. В машині сидів пан Зенон, і ось так моя мандрівка Бориславом із потаємної стала явною. Коли він дізнався про мій маршрут, то за голову схопився. Але пан Зенон здатен зрозуміти творчі витребеньки, і дуже втішився, що я думаю про Борислав як тему. Правду кажучи, дещо в мене вже є у планах, але того літнього дня я більше думала про спасіння власної душі від привидів минулого. Принаймні, мені бодай трохи це вдалося.

Дрогобич

Мені було тринадцять. Ми їхали на змагання санітарних дружин. Везли нас у колгоспній вантажівці з будкою — самі дівчатка. І ось ми в’їхали на панську вулицю Дрогобича з розкішними особняками й бузком, що несамовито пахнув після дощу. Цвіли каштани, для нас екзотичні. А по тротуару йшов хлопчик років чотирнадцяти-п’ятнадцяти, високий, зі смаглявою шкірою і мрійливим поглядом. Він сковзнув поглядом по нашому товаристві, наче погладив. Я ніколи його не забуду.

То був ангел юності, яка наближалась до мене. Наші хлопці були зовсім інші: низькорослі, грубі, у них ніколи так і не з’явиться чар тієї юності, яка милується квітами, ночами не спить від кохання, пише вірші і грає на скрипці, йде отак вільно вулицею, марячи про щось прекрасне.

Потім я зустріла того хлопця в новелі Томаса Манна "Смерть у Венеції", а вже потім у "Цинамонових крамницях" Бруно Шульца. Це густе запашне повітря, млосна медитація, життєдайна вологість в затінених садах, жорсткі лінії огорож і гулкі металеві хвіртки, помальовані в зелений колір. Це — мій Дрогобич, яким я не наситилася, і тому досі згадую того хлопчика, який просто гуляв без якоїсь мети, звабленний весняними чарами.

Реальний Дрогобич завжди мене відштовхував. Туди їздили, щоб продати чи купити щось на базарі, там завжди поспішали, там на кожній лавці у парку сиділи алкоголіки чи шахраї, там на тротуарах припрошували купувати сир і спущене молоко, з якого не збереш сметани, а на вулицях легко можуть образити, якщо ти не вписуєшся в дрескод люрексових кофт, високих каблуків і сумок з позолоченими брязкальцями. Там не так просто випити доброї кави на самоті, без галасливих компаній, там у книгарнях здебільшого працюють люди, яким краще продавати мило чи ковбасу, і які навіть на роботі пильнують своє домашнє вогнище і марять зануритися в цей замкнутий егоїстичний світ. Там — старші жінки, які продають старі речі, розклавши їх на цераті, по дорозі на автостанцію. Колись я їздила з Урожа на роботу до Дрогобича більше року в автобусах, які сільські люди брали завжди штурмом.

Мені досі не комільфо їхати з тієї автостанції, хоча автобусів повно, але публіка хамувата, як і колись.

Для мене Дрогобич зовсім не є пишною гробницею Бруно Шульца, хоч прочитала я його ще тоді, коли ніхто з його інтерпретаторів і фанатів навіть не чув про дивакуватого єврея і не знав, що таке цинамон. Прочитала в ориґіналі. Але для мене Дрогобич ніколи не буде

пахнути фантомним запахом цинамону, а бузком, жасмином, півоніями і дощем. І там розмовлятимуть українською галицькою мовою. Бруно Шульц не хотів би стати брендом і об’єктом піару галицьких та польських інтелектуалів. Життя йому давалося надто важко, щоб ним втішатись, а тим більше, щоб хтось стояв поруч, коли він дивиться на себе в дзеркало. А ця жіноча домінанта Дрогобича, яка пригнічує, душить, обмежує! Вона здатна приспати, як нездарна мати немовля, бо спить глибоко і непритомно. У неї комплекс Титанії — все нести на собі і все нести в собі.

Феномен Дрогобича полягає в тому, що він кілька післявоєнних десятиліть перебував у сірій зоні культури, яка просто не розвивалась. І ось чому. Ті, хто могли підтримати її, міркували, що досить з них Івана Франка. Є куток в музеї, є меморіальні дошки, є пам’ятник, є дефіляди на ювілеї — доста з вас, все одно вам не перевершити Каменяра. Не подобається — їдьте до Львова. Зрештою, всі так робили, а книгарні наповнювались літературою для домогосподарок, хоч читати було кому — повно студентів і викладачів. Дрогобич на десятиліття відстав від цивілізації, я це відчувала завжди, коли там бувала. В одній книгарні брали книжки у видавництв і не повертали ні грошей, ні книжок. І це з тупим виразом обличчя істоти, яка всюди перебуває ментально у своїй хаті, і ніде більше. Ні концертів, ні виставок, ще якось функціонував театр, але і театр не виховав для себе публіки. Молоді не імпонували їхні вистави за творами Галана, старші воліли ходити до церкви чи бавитися у гостинах. Місцева мафія завжди цим користувалась. Вона ж і вивезла фрески Бруно Шульца до Ізраїлю, де я бачила їх у Яд-Вашем. Лише останніми роками завдяки Бруно Шульцу і місцевим краєзнавцям з’явились культурні сайти, почався рух, нехай локальний, але він захоплює, тішить. І почали частіше приїжджати туристи, правда, лише з Польщі. Тільки наш Іван Франко їх не цікавить.

Навіть змінився музей, де роками показували одні й ті самі експонати. Є видавництво "Коло", яке часом приємно дивує. Сподіваюсь, Дрогобич колись виплине з сірої зони, увесь, а не острівками, надолужить втрачене.

Восени минулого року я вирішила приїхати в Дрогобич туристом. Інкогніто. Мені хотілося влаштувати собі не ностальгійну подорож, навіть не сентиментальну, а оглянути конкретно сільзавод. У Дрогобичі видобувають сіль уже 800 років, то було колись його джерело процвітання, доки сіль залишалась стратегічним продуктом. А потім тут селились нафтові барони, і місцевий люд витріщався на вілли скоробагатьків, поступово звикаючи до думки, що гроші — це все в житті, а шахрайство — найкоротший шлях до багатства. Тому Дрогобич — це місто мрійників, а Борислав — місто трудяг на благо своєї родини.

Трикутник смерті

Колись то був просто "Меблевий", тільки тепер уже ніхто так не каже. Кажуть: "Синагога". Вона зачинена, найбільша синагога у Східній Європі, знищена, але її починають відновлювати дружні євреї з цілого світу. Ні поляки, ні євреї не виставляють рахунки за сплюндровані пам’ятки місцевій владі чи українській державі, головне, щоб не брали багато відкату. Коли відновлять синагогу, я звикну до думки, що саме її зобразив "єврейський Рембрандт" Маврицій Ґотліб у своїй містичній картині "Свято Йом Кіпур". У ній він зібрав мертвих і живих своєї родини, а себе зобразив двічі — хлопчиком і юнаком. Таке коротке життя — всього двадцять три роки, однак син заможного дрогобицького підприємця встиг зробити надзвичайно багато. Він навчався в ґімназії разом з Іваном Франком, і, пишучи про Олександра Козловського, якого надзвичайно рано забрала смерть, той, напевно, згадував і Мойше Ґотліба.

Моторошне місце. Для мене це наче трикутник смерті. Тут — синагога, через дорогу будинки, побудовані на єврейському цвинтарі. Там мешкає родина маминої сестри Стасі. На отих кістках серед величезних похмурих дерев. Я завжди намагалась оминути це місце, не любила приходити до тітки. Вона працювала секретаркою в деканаті фізмату педінституту. Це — третя точка трикутника. Моя сестра, яка навчалась у цьому корпусі, ходила до студентської їдальні у підвалі, не

знаючи, що то була катівня НКВД. У Дрогобичі згинула тьма люду, стіну біля Ринку, де їх розстрілювали, підпирає зараз бар.

Потрійна святиня

Дрогобицький костел з оборонною вежею був першим костелом, який я бачила в житті. Тепер я також зупиняюсь і на мить завмираю, щоб помилуватись ним. Зруйнувати чи розібрати його ніхто не наважився, уникнути — також. Я дуже хотіла потрапити всередину, і вдалось це мені лише чотири роки тому, коли я опинилася в Дрогобичі недільного ранку, і в костелі саме закінчувалась меса. Він був темний, я відразу звернула увагу на великі таблиці, писані латиною, на старезні поламані церковні меблі й захаращеність. Щоб довести все до пуття, треба не один рік. І до туристів тут не звикли — на мене скоса позирали дрогобичани, які не наважувались вийти надвір, бо там падав дощ. Мусили потерпіти. Я почувала себе трохи дивно, бо уявляла костел не таким — набагато просторішим і оздобленим з більшим смаком, а не на смак дрогобицьких бюргерів. Кутки взагалі ховались у темряві, казальниці, здавалося, розпадуться на порохно від найменшого дотику… І водночас я знала те, про що не знають парафіяни і що не розповідають туристам. Дві таємниці костелу. Коли я працювала в краєзнавчому музеї, директор розповів, що костел побудований на руїнах давньоруської церкви, і що збереглись фрагменти кладки IX ст. з орнаментом. Отже, тут була церква, зруйнована ще до польської колонізації. Але це ще не все. Восени 2004 року я поверталася з Одеси і в купе зі мною їхав декан архітектурного факультету Львівської політехніки, пан Віктор, що був родом з Дрогобича. Він розповів про язичницькі театри, що були в наших краях у дописьменні часи, і сказав, що коли будували костел (чи перебудовували?), викопали пласкі кам’яні скульптури — схожі на маски — обличчя у гостроверхих шапках. Вони розмістили їх на фасаді угорі — правдивий римо-католик думає, що то зображення папи або єпископів, а насправді тим зображенням може бути більш ніж тисяча років. Є там і долоні з розчепіреними пальцями. Ось так. Це я лише переповідаю те, що почула. У нас не навчились

читати мову храмів, особливо ґотичних. Для цього потрібно знайти лише першу літеру першого слова в першому рядку.

Сільзавод

Від костелу до сільзаводу вниз веде дорога у передмістя з більш простими будинками з дерев’яними верандами. З гори все виглядає іржавим, занехаяним. Якісь труби, міст через бруднючу Тисменицю, зруйновані склади. Назустріч мені жінка везла візок з чималою дитиною, я ще подумала, що за люди — дитина повинна багато ходити, щоб розвивати ніжки. Але, глянувши в обличчя тієї дитини, зрозуміла, що вона розумово відстала — лице просто без виразу, як на тій машкарі на костелі, а на обличчі матері — вічний смуток і страх, що хтось звинуватить її в тому, що у неї дитина не така, як інші. В провінції особливо безжальні до інвалідів.

Тієї осені я їздила по галицьких солеварнях, тобто по їх руїнах. Була навіть у Долині, звідки сіль вважалась найкращою, але там теж усе в руїнах. І в Болехові, і в Добромилі.

Тут ніхто не зустрічав на прохідній, я вільно собі увійшла в місце, де 800 років добували сіль, і зараз добувають так само. Викачують з під-землі ропу, виварюють у казанах, тільки тепер уже не набивають у топки, а насипають у паперові коробки чи пластикові пакети. Я пішла зразу догори, щоб усе обійти, а тоді повернутись туди, звідки над дірявим шиферним дахом здіймався не то дим, не то пара. Спершу довгий будинок, напевно, там була контора, але всередині я побачила вивіски, що не стосувались заводу. Старий, ще польський будинок, комбінований з дерева і цегли. Далі був кістяк якоїсь довгої будівлі. Між струхлявілих дошок і цегли никав старий чоловік з пластиковим пакетом. Може, у нього був склероз і він загубився, а може, втратив дім і тут десь ночує. Від його постаті віяло чимось таким безнадійним, і навіть якби я заговорила до нього, він би не відреаґував. Очі мав спущені додолу, може, щось шукав, хоча там не було нічого: ні солі, ні заліза, ні цегли, лиш кілька жмутів бур’яну. А під огорожею була гуртівня, яку,

очевидно, орендували в заводу. Тому я пішла назад до довгої будівлі, де під дашком сушили сіль на ґумовій стрічці конвеєра. Поза стрічкою понабивалась, наче сніг, сіра запилюжена сіль, і всюди росла трава. Чи працював конвеєр — невідомо, бо все було вкрите іржею, а дошки геть старі, ледь обстругані, все стулене абияк. У дверях споруди, над якою здіймався дим, стояв дядько зі знудьгованим виразом обличчя. Я спитала, чи можна увійти досередини і подивитись, бо я пишу статтю про сільзаводи. Та йому було байдуже, чи пишу я, чи не пишу, аби людина була хороша. І я вперше побачила, як варять сіль! Дядько називався не солевар, не жупник, а оператор. Він охоче показав мені процес, який не змінився за сотні років. Два казани з ропою, що, може, мали років сто, з яких вигрібали лопатою сіль, очевидно, на ту саму стрічку-конвеєр, що я бачила. Дядько навіть дозволив мені помішати сіль, що парувала. Він сказав, що зараз варять на електриці, а колись на дровах. І я здогадалася, що сюди приїжджають часом екскурсії, і він їм розповідає те саме, що й мені. Він показав, як насоси качають ропу, як вона подається до чанів. Ото і весь процес. Цікавий дядько. Дуже спокійний, ні на що не нарікав, тобто на занепад солеварного промислу в Дрогобичі. А я не хотіла йому казати те, що знала. Що нема сенсу добувати сіль в Дрогобичі, коли на Донеччині тієї солі, правда, з домішками гіпсу, вистачить на пів земної кулі. Колись за сіль велися війни, а тепер вона втратила статус стратегічного продукту. Тепер у нас нафтові війни, але й вони минуться. Втім, люди завжди знайдуть за що воювати.

Чула я також, що донецькі викупили завод, щоб знищити конкурента, хоча дрогобицьку сіль цінують споживачі. Монополія, глобалізація знищують традицію, людські стосунки, і ніхто не намагається чинити опору. Місцеві чиновники за гроші продадуть навіть ратушу, аби побудувати для себе маєток на околиці міста. Вони вступлять у зносини з самим дияволом задля власної вигоди.

Тоді я не думала так, як думаю зараз. Мені тепер здається, що глобалізація — хибна за своєю суттю. Люди повинні жити невеликими общинами, згідно звичаїв, і не доводити економічні зв’язки до абсурду,

коли в Африці вирощують квіти і везуть за 6 тисяч кілометрів продавати, чи коли оселедець ловлять у Швеції, а пакують в Китаї. Все це виглядає як дитяча забава, доки не побачиш закинуті заводи й фабрики, за якими не лише зневага до людського капіталу і тотальне безробіття, а й розбиті серця, зневірені душі й сон розуму. Хай би воно все потрохи працювало, модернізувалось, можливо, з часом і почало би давати прибуток…

Я спершу не помітила сад, який теж належав колись до території заводу — старий яблуневий сад, як у Добромилі і Долині. У глибині його стояв дуже красивий будинок дирекції, схожий на лісничівку, а ще вище будинки, де колись мешкали службовці сільзаводу, може, й зараз мешкають їхні нащадки, хоча навряд чи вони розуміють, як важливо зберегти завод, і що його треба захищати, бо це талісман індустріального Дрогобича, початок його добробуту, гордість, бо це найстаріше промислове підприємство в Україні. Я для того, власне, й приїхала, щоб подивитись на Дрогобич збоку. Я так роблю часом у Львові, де мешкаю. Бо тільки так можна помітити і знешкодити внутрішнього ворога.

Останнє, що я побачила, коли від'їжджала з Дрогобича із залізничного вокзалу, була наркоманка, худюща як скелет. Вона тримала в руках пластикову склянку з чаєм і тремтіла від холоду. Хоч день був дуже теплий і погідний…

2013—2014 рр.